

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА**

О. О. Резван, А. М. Приходько

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Частина 1

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
за спеціальністю 035 – Філологія)*

**Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2021**

УДК 811.1612

Резван О. О. Сучасна українська літературна мова. Частина 1 : конспект лекцій для студентів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 035 – Філологія / О. О. Резван, А. М. Приходько ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. – 172 с.

Автори:

д-р пед. наук, проф. О. О. Резван,
канд. пед. наук А. М. Приходько

Рецензенти:

Ткаченко Л. П., доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії і методики викладання філологічних дисциплін у дошкільній початковій і спеціальній освіті Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди

Телєжкіна О. О., доктор філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки, педагогіки та психології Харківського національного університету імені О. М. Бекетова

*Рекомендовано кафедрою мовної підготовки, педагогіки та психології,
протокол № 10 від 24.06.2021.*

Конспект лекцій призначений для студентів філологічних спеціальностей ЗВО з метою підготовки до практичних занять, заліку, іспиту з навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова».

© О. О. Резван, А. М. Приходько, 2021
© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021

ЗМІСТ

Навчально-тематичний план.....	4
Вступ.....	6
Змістовий модуль 1 Фонетика. Графіка. Орфографія. Словотвір	
Тема 1.1 Українська мова в перекладознавчому аспекті як об'єкт вивчення. Ознаки та етапи становлення української літературної мови.....	7
Тема 1.2 Фонетика. Орфоепічні норми української літературної мови.....	13
Змістовий модуль 2 Лексикологія. Фразеологія	
Тема 2.1 Лексикологія. Предмет лексикології. Лексичне значення слова....	37
Тема 2.2 Омоніми. Синоніми. Антоніми. Пароніми.....	48
Тема 2.3 Фразеологія. Етимологія.....	69
Змістовий модуль 3 Морфологія. Система частин мови сучасної української літературної мови	
Тема 3.1 Іменні частини мови.....	84
Тема 3.2 Дієслово. Дієслівні форми.....	128
Тема 3.3 Прислівник. Службові частини мови.....	146
Список використаних джерел.....	171

Навчально-тематичний план

Тема	Зміст (план)	Кількість ауд. год
Змістовий модуль 1		
Тема 1.1 Українська мова в перекладознавчому аспекті як об'єкт вивчення. Ознаки й етапи становлення української літературної мови	Форми (різновиди) існування української мови. Унормованість як основна ознака літературної мови, види норм. Поняття про варіанти літературних норм і кодифікацію норм. Основні етапи становлення української літературної мови, внесок видатних українських перекладачів у творення літературної мови	2
Тема 1.2 Фонетика. Орфоепічні норми української літературної мови	Вимова голосних і приголосних звуків, абревіатур. Асиміляція, зміни при збігові, спрощення приголосних у звукосполученнях. Поняття про евфонію. Засоби милозвучності української мови. Наголос	2
Змістовий модуль 2		
Тема 2.1 Лексикологія. Предмет лексикології. Лексичне значення слова	Лексичне й граматичне значення слова, типи лексичних значень, багатозначність, переносне значення і переносне вживання слова. Особливості перекладу багатозначних слів	2
Тема 2.2 Омоніми. Синоніми. Антоніми. Пароніми	Повні й неповні омоніми, стилістичні можливості омонімії. Однорівнева й міжрівнева синонімія, синонімічний ряд, абсолютні й неповні синоніми, особливості перекладу. Антонімія на різних рівнях мови	2
Тема 2.3 Фразеологія. Етимологія	Фразеологія як розділ мовознавства. Стилiстичні можливості внутрішньої форми слова, класифікація фразеологічних одиниць. Стилiстичне використання і трансформація фразеологічних засобів мови. Деетимологізація слів і стилістичні можливості етимології	2

Змістовий модуль 3		
Тема 3.1 Іменні частини мови	Морфологія як розділ мовознавства. Класифікація частин мови. Загальна характеристика іменника як частини мови, основні граматичні категорії та форми. Поняття про прикметник: характеристика семантичних, морфологічних і синтаксичних особливостей. Характеристика числівника: морфологічні категорії, значення, синтаксична роль. Категорійне значення займенника, особливості перекладу займенників з російської на українську мову, явище прономіналізації	2
Тема 3.2 Дієслово. Дієслівні форми	Загальні відомості про дієслово як частину мови, класифікація дієслівних граматичних категорій.	2
Тема 3.3 Прислівник. Службові частини мови	Розряди прислівника за значенням, способи творення ступенів порівняння, правопис і переклад. Загальна характеристика службових частин мови, основні функції, класифікації, особливості правопису	1

ВСТУП

Перекладні тексти відіграють величезну роль у житті будь-якого народу. Вони розширюють горизонти національної культури й літератури, підносять рівень народної самосвідомості, підвищують рівень освіти, удосконалюють і розвивають естетичні смаки, прищеплюють любов до прекрасного, довершеного, розумного. Крім того, переклад є й способом збагачення мови.

Якісний перекладний текст всебічно й повноцінно відбиває оригінал в усіх його особливостях як щодо змісту, так і форми, при цьому обов'язковою умовою стає його відповідність нормам літературної мови.

Означене стає можливим за умови високого рівня володіння перекладачем мовою перекладу на усіх її рівнях, його спроможністю зі скарбниці загальнонародних мовних засобів дібрати такі, які б максимально забезпечили повноцінне відтворення змісту й мовностильових особливостей оригіналу, не порушували норми сучасної української літературної мови.

Сприяти підготовці саме таких висококваліфікованих перекладачів має курс дисципліни «Сучасна українська літературна мова».

Конспект лекцій призначений для студентів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти; галузь знань 03 - Гуманітарні науки, спеціальність 035 – Філологія, освітня програма «Германські мови та літератури» (переклад включно), перша – англійська) відповідно до робочої програми початкової дисципліни «Сучасна українська літературна мова».

Метою викладання навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» є забезпечення поглибленої фахової комплексної підготовки із сучасної української літературної мови; підвищення рівня загальномовної підготовки, мовної грамотності; комунікативної, прагматичної, соціокультурної компетентностей студентів, що забезпечить професійне спілкування на належному мовному рівні.

Основні завдання вивчення дисципліни «Сучасна українська літературна мова»:

- формування знань про фонетичну, фонематичну, орфоепічну, графічну, орфографічну, лексикологічну, фразеологічну, лексикографічну, морфемну, словотвірну, граматичну, пунктуаційну системи сучасної української літературної мови;
- забезпечення засвоєння фонетичних, фонематичних, орфоепічних, графічних, орфографічних, лексикологічних, фразеологічних, лексикографічних, морфемних, словотвірних, граматичних – морфологічних і синтаксичних закономірностей розвитку сучасної української літературної мови;
- формування навичок оперування фаховою термінологією, редагування, корегування і перекладу наукових фахових текстів;
- виховання свідомого ставлення до української мови як мови українського народу, української нації;
- розвиток творчого мислення студентів.

Пропонований конспект лекцій допоможе студентам самостійно засвоїти теоретичний матеріал курсу, перевірити отримані знання на практиці, вибудувати систему індивідуальної роботи в межах дисципліни.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ. СЛОВОТВІР

ТЕМА 1.1 УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРЕКЛАДОЗНАВЧОМУ АСПЕКТІ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ.

ОЗНАКИ ТА ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

План

1. Українська мова в перекладознавчому аспекті як теоретико-прикладна дисципліна: мета, завдання, об'єкт та предмет дослідження, зв'язок з іншими дисциплінами.
2. Форми (різновиди) існування української мови. Діалектна, жаргонна й просторічна лексика в українських перекладах.
3. Літературна мова як соціально престижна форма загальнонародної мови та основний засіб перекладу. Ознаки літературної мови. Унормованість – основна ознака літературної мови, види літературних норм. Поняття про варіанти літературних норм. Кодифікація норм – критерій досконалості мови. Дотримання норм української мови – одна з вимог забезпечення якісного перекладу.
4. Основні етапи становлення української літературної мови. Внесок видатних українських перекладачів у творення літературної мови.

1. Українська мова в перекладознавчому аспекті як теоретико-прикладна дисципліна: мета, завдання, об'єкт та предмет дослідження, зв'язок з іншими дисциплінами

Переклад вважається одним із найдавніших різновидів людської мовленнєвої діяльності, адже, як вважається, водночас із різними мовними колективами з'явилася потреба у забезпеченні міжмовного спілкування. Спочатку переклад мав виключно усний характер, але з появою писемності до усних перекладачів приєдналися письмові. Розповсюдження письмових перекладів відкрило доступ до культурних досягнень інших народів. Отже, переклад перетворився на один із найважливіших чинників цивілізаційного розвитку. Перекласти що-небудь з іншої мови і перекласти добре – це дві різні речі. Для того, щоб перекладний текст був якісним, він повинен всебічно, повноцінно відбивати оригінал в усіх його особливостях, як щодо змісту, так і щодо форми, й, крім того, він має відповідати нормам літературної мови та всім іншим якостям досконалого мовлення.

А це можливо лише за умови, коли перекладач добре володіє мовою перекладу, знає її особливості на всіх мовних рівнях, вміє зі скарбниці загальнонародних мовних засобів дібрати такі, які б максимально забезпечили повноцінне відтворення змісту й мовностильових особливостей оригіналу й при цьому не порушували норм сучасної української літературної мови.

Метою викладання навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» є забезпечення поглибленої фахової комплексної підготовки із сучасної української літературної мови; підвищення рівня

загальномовної підготовки, мовної грамотності; комунікативної, прагматичної, соціокультурної компетентностей студентів, що забезпечить професійне спілкування на належному мовному рівні.

Основними **завданнями** вивчення дисципліни «Сучасна українська літературна мова» є:

- формування знань про фонетичну, фонематичну, орфоепічну, графічну, орфографічну, лексикологічну, фразеологічну, лексикографічну, морфемну, словотвірну, граматичну, пунктуаційну системи сучасної української літературної мови;

- забезпечення засвоєння фонетичних, фонематичних, орфоепічних, графічних, орфографічних, лексикологічних, фразеологічних, лексикографічних, морфемних, словотвірних, граматичних – морфологічних і синтаксичних – закономірностей розвитку сучасної української літературної мови;

- формування навичок оперування фаховою термінологією, редагування, корегування і перекладу наукових фахових текстів;

- виховання свідомого ставлення до української мови як мови українського народу, української нації;

- розвиток творчого мислення студентів.

2 Форми (різновиди) існування української мови. Діалектна, жаргонна й просторічна лексика в українських перекладах

Основною ознакою національної української мови є її загальнонародний характер. Це означає, що національна мова охоплює всі мовні засоби спілкування, якими користуються її носії, тобто різновиди мови: *діалекти, жаргони, просторічні слова й літературну мову*.

Діалекти – це різновиди мови, якими користуються люди певної території. Незважаючи на швидке поширення у двадцятому столітті літературної мови та стирання різкої межі між діалектами, все ж таки і дотепер спостерігаються значні фонетичні, лексичні та граматичні відмінності в живій розмові населення різних областей України. Наприклад, лексичними діалектизмами жителів північних регіонів України є такі слова: *закундибаситися* (=затягуватися хмарами); *моква* (=дощ); *пательня* (=сковорідка).

Жаргони – це групи слів, які разом із загальнонародними словами вживаються представниками окремих груп людей, об'єднаних соціальним статусом, інтересами, родом діяльності.

У наш час поширеними є молодіжний жаргон (сленг) та аргослужбовий. Окремі жаргонізми спостерігаються у професійному мовленні.

Причиною виникнення жаргонізмів у мовленні молоді є бажання відмежуватися від інших людей, показати свою належність до певної групи людей. Яскравим прикладом сказаного може бути така пародія на вживання молодіжного жаргону. Наприклад, *хвіст* (нескладений іспит чи залік); *башковитий* (=розумний); *зрізатися* (=не витримати екзамен); *сачкувати* (=ухилитися від роботи).

Причиною використання аргю серед злочинців є намагання зашифрувати своє мовлення і зробити його не зрозумілим для інших. Наприклад, *влипнути* (потрапити в неприємну історію), *липа* (підробка), *капати* (доносити), *малина* (притон), *замочити* (вбити), *хана* (кінець) та ін.

Основною причиною жаргонізмів у професійному мовленні є установка на фамільярність, бажання посилити чи, навпаки, пом'якшити враження від почутого, уникнути складних термінів чи пишномовних слів, наприклад, *заломити* (запросити велику ціну), *загнати* (продати) та ін. – у мовленні торговців.

Як видно з наведених вище прикладів, основу жаргонізмів становлять загальнонародні слова, кожне з яких набуває особливого значення (наприклад: *липа*, *малина*, *капати*, *замочити* та ін.). Незначну групу становлять жаргонізми, не співвідносні зі словами загальнонародного вжитку (наприклад: *хана*, *чувак* та ін.).

Просторічні слова – це експресивно-грубі слова з негативним емоційним забарвленням. Наприклад: *зануда*, *дилда*, *хамло*, *харя*, *пика*, *рило*, *пузатий*, *базікати*, *швендяти* та ін. Такі слова характерні для невимушеного усного мовлення. Вони завжди функціонують у мовленні як паралельні позначення понять, виражених літературними словами. До просторічних слів належать і **вульгаризми** – лайливі слова, які несуть різку експресію грубості.

І діалектизми, і жаргонізми, і просторічні слова, і вульгаризми не належать до нормативної лексики української літературної мови, тому їх вживання в перекладних текстах потребує уважного ставлення.

3 Літературна мова як соціально престижна форма загальнонародної мови та основний засіб перекладу. Ознаки літературної мови. Унормованість – основна ознака літературної мови, види літературних норм. Поняття про варіанти літературних норм. Кодифікація норм – критерій досконалості мови. Дотримання норм української мови – одна з вимог забезпечення якісного перекладу

Найважливішою формою (різновидом) української національної мови, яка й має стати основним засобом перекладу, є *літературна мова*.

Літературна мова – це вища, унормована, оброблена й відшліфована форма (різновид) національної мови. Вона відрізняється від інших форм (територіальних діалектів, жаргонів, просторіч) своєю нормативністю, зразковістю, загальноновживаністю, лексичним багатством, високою граматичною організацією, стилістичною розгалуженістю. Все це – риси літературної мови, основна серед них – **унормованість**.

Мовні норми – це чіткі, єдині для всіх носіїв мови правила вимови, вживання слів, граматичних форм, побудови словосполучень, речень тощо.

Літературні норми поділяються на окремі групи (типи) відповідно до мовних рівнів: існують норми орфоепічні, акцентологічні, лексичні, правописні (орфографічні та пунктуаційні), словотвірні, граматичні (морфологічні та синтаксичні), стилістичні.

Орфоепічні норми – це прийняті в усному мовленні правила вимови (звуків і їх сполучень, граматичних форм і слів).

Акцентологічні норми визначають правильний словесний наголос.

Лексичні норми – це правила слововживання, загальноприйняті в літературній мові. Вони визначають правильне, точне і доцільне вживання слів (синонімів, слів іншомовного походження, фразеологічних зворотів і т.д.).

Правописні норми (орфографічні та пунктуаційні) характерні писемній формі української літературної мови. Вони зв'язані з правильною передачею слів на письмі, вживанням розділових знаків.

Словотвірні норми – це норми, за якими утворюються слова української мови.

Граматичні (морфологічні та синтаксичні) норми зв'язані з правилами зміни слів і їх поєднання у словосполучення та речення.

Стилістичні норми регулюють використання мовних засобів у тому чи іншому стилі української літературної мови.

Практика мовного спілкування допускає **варіанти літературної норми**. Вони простежуються на різних мовних рівнях: фонетичному (*вперед* та *уперед*); акцентологічному (*пóмилка* та *помі́лка*); морфологічному (*директору* та *директорові*); синтаксичному (*книжка друга* та *другова книжка*).

Нормативні варіанти вимови, наголошення, форм слів, конструкцій потрібно відрізняти від **порушень норм**, що кваліфікуються як **мовні помилки**, що засмічують мову.

Дотриманню мовних норм сприяє процес **кодифікації мови**. За тлумачним словником, **кодифікація** – це впорядкування, систематизація, утворення кодексу. У мові кодифікація теж означає упорядкування, тобто очищення літературної мови від усього, що суперечить її природі, й опанування всього, що мову збагачує.

Засобами кодифікації мови є словники, довідники з мови, підручники для середньої та вищої школи, наукові лінгвістичні дослідження, що визначають норму, твори (художні, наукові, публіцистичні), взірці мовлення людей, що досконало володіють українською мовою і мають високий суспільно-культурний авторитет, – талановитих письменників, учених, журналістів, артистів, дикторів. **Кодифікаторами**, тобто зберігачами літературної мови, виступають перш за все вчені-мовознавці, письменники, журналісти, диктори радіо й телебачення, вчителі й викладачі ВНЗ, перекладачі й редактори.

4 Основні етапи становлення української літературної мови. Внесок видатних українських перекладачів у творення літературної мови

Слід розмежовувати два питання: поява живої української мови і виникнення української літературної мови. Першою з'явилася, звичайно ж, жива народна мова. Почала вона формуватись, відколи на наших землях з'явилися предки українців. Безперечно, цій живій народній мові кілька тисяч років, і тоді вона не могла бути точно такою, як сьогодні.

Мова давніх наших предків не була монолітною, загальноновживаною. Вона являла собою сукупність місцевих діалектів. Поступово посилюються інтеграційні мовні тенденції, яким сприяють і певні суспільно-історичні події: утворення держави Київська Русь; об'єднувальна роль Києва і всього

Середнього Придніпров'я; розгортання на цій території боротьби українського народу за свою етнокультурну самобутність і національну незалежність, яка переросла згодом в національно-визвольну війну 1646-1654 років.

Саме ці суспільно-історичні події породили необхідність створення мови, яка була б спільною для людей всіх об'єднаних земель. Становленню і поширенню такої мови сприяло, звичайно ж, друковане слово. Тому вона отримала назву літературної (первісно термін «літературна» означав «писемна» – від слова «літера», але згодом змінив своє значення і став сприйматися як синонім до слова «загальнонавчана»). Але оскільки письмо з'явилося на території Київської Русі після її хрещення разом із церковно-слов'янськими книгами, то основу писемної мови української народності, а пізніше і нації становили старослов'янізми, латинізми, полонізми, давньоруські елементи.

Першим друкованим твором, написаним живою народною українською мовою, була «Енеїда» І. П. Котляревського (1798р.). Звичайно, мова творів Котляревського виникла на ґрунті, підготовленому всім попереднім розвитком української літературної мови: ще задовго до нього були спроби творити літературною мовою на народній основі. Але він перший зрозумів і оцінив основні тенденції в розвитку літературної мови, перший рішуче відкинув традиції старокнижної мови, сміло використав кращі зразки усної народної творчості й перший дав твори, написані народною в своїй основі мовою. Цим самим І. П. Котляревський закріпив українську народну мову в літературі й започаткував новий етап в історії української літературної мови. Саме тому його по праву називають **зачинателем** української літературної мови. Щоправда, чимало слів, форм і конструкцій, вжитих Котляревським, лишилися поза літературною нормою, але його творчість дала поштовх для дальшого вдосконалення й розвитку літературної української мови на живій (народній) основі.

Справу І. П. Котляревського у формуванні української літературної мови продовжили Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка та інші українські письменники.

Вищим досягненням в обробці загальнонародної мови була творчість Т. Г. Шевченка. Заслуга його в тому, що він не обмежувався мовними засобами окремого діалекту (як І. П. Котляревський – полтавським), а добирав з народної мови найтипівіше в лексиці, фонетиці, граматиці. Мова Т. Г. Шевченка – це синтез народних мовних багатств. У ній повністю виявлені всі основні фонетичні, морфологічні та синтаксичні ознаки, типові для сучасної української літературної мови. Т. Г. Шевченка вважають **основоположником** української літературної мови.

Ґрунтуючись на міцних підвалинах, закладених великим Кобзарем, Марко Вовчок, М. Старицький, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, П. Грабовський, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський та ін. продовжили розвиток і удосконалення української літературної мови.

З 20-х років ХХ століття розпочалося подолання відставання в розвитку певних стилів української мови, зумовлених відвертою заборонаю функціонування української мови урядами царської Росії, Австро-Угорщини та

Польщі. Українська мова стала мовою не тільки красного письменства та публіцистики, а й мовою освіти, науки, проведення різних громадсько-політичних заходів. Особливо бурхливо та плідно розвивався офіційно-діловий та науковий стилі, які раніше не мали для цього належних умов. Протягом другої половини ХХ століття проведена значна робота в галузі орфографічної, лексичної і граматичної нормалізації української літературної мови. Ця робота активно триває й сьогодні. Створена велика кількість словників і довідників української мови.

Значний внесок у розвиток української літературної мови зробили видатні українські перекладачі. Інтенсивний розвиток перекладу на території сучасної України розпочався в 20–30-і роки ХІХ століття. Перекладацькому мистецтву особливе місце відводилося на кожному новому етапі розвитку національної культури.

Пригадаємо прізвища відомих українських перекладачів різних історичних періодів:

- І-а половина ХІХ століття: *Л. Боровиковський, А. Метлинський*;
  - II-а половина ХІХ століття: *Тарас Шевченко, Михайло Старицький, Пантелеймон Куліш, Павло Грабовський*;
  - кінець ХІХ – початок ХХ століття: *Іван Франко, Леся Українка, Агатангел Кримський, Володимир Самійленко, Миколу Вороного*;
  - І-а половина ХХ століття: *Валеріан Підмогильний, Дмитро Загул, Микола Зеров, Микола Терещенко, Освальд Бургардт* – Юрій Клен;
- середина ХХ століття: *Максим Рильський, Миколи Бажана*;
  - II-а половина ХХ століття: *Микола Лукаш, Грирій Кочур, Борис Тен (Микола Хомичевський), Євген Дроб'язко, Василя Мисика, Олекса Кундзіч, Леонід Первомайський, Дмитро Павличко*;
  - початок ХХ-ого століття: *Степан Ковганюк, Дмитро Паламарчук, Дмитро Білоус, Микита Шумило, Євген Попович*.

Незаперечним є положення, що переклади різної літератури збагачують мову, на яку вони здійснюються, активізуючи її лексико-фразеологічні, словотвірні й синтаксичні можливості.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основну умову якісного перекладу тексту.
2. Які є форми (різновиди) існування української мови?
3. Поясніть значення поняття «мовні норми»
4. Що є засобами кодифікації мови?
5. Назвіть основні етапи становлення української літературної мови.

Тема 1.2 ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЧНІ НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

План

1. Вимова голосних і приголосних звуків, аббревіатур.
2. Асиміляція, зміни при збігові, спрощення приголосних у звукосполученнях.
3. Поняття про евфонію.
4. Засоби милозвучності української мови.
5. Поняття про наголос.

1 Вимова голосних і приголосних звуків, аббревіатур

Однією з найважливіших ознак української літературної мови є її орфоепічна унормованість, тобто наявність цілої системи правил вимови, наголошування та інтонування.

Звукова сторона мови – необхідний елемент, без неї мова як засіб спілкування і знаряддя думки не могла б існувати. Проте значення звукової сторони мови не є самостійним. У процесі спілкування люди не зосереджують своєї уваги на звучанні мови, а сприймають лише зміст її. Звертають увагу на звучання лише тоді, коли з'являються відхилення від звичної вимови, узвичаєних інтонацій. Усякі відмінності у вимові, наголошенні та інтонуванні ускладнюють спілкування між людьми, утруднюють сприймання інформації, бо відвертають увагу слухачів від змісту і зосереджують її на помилках. Основним правилом усного спілкування повинно стати таке: *Люди мають слухати, що я говорю, а не як я говорю.*

Українська літературна вимова склалася на базі говірок середньої Наддніпрянщини, зокрема полтавсько-київського діалекту. Особливості вимови, характерні для саме цього мовного середовища, були найпоширенішими і найбільш вільними від фонетичного впливу інших мов, тому їх було покладено в основу орфоепічних норм української літературної мови. Правила орфоепії склалися завдяки діяльності українських письменників, культурних та громадських діячів, науковців уже в другій половині ХІХ століття і підтримуються носіями літературної мови в наш час. У формуванні та закріпленні орфоепічних норм велику роль відігравав і продовжує відігравати театр, а також радіо і телебачення, які в кращих своїх програмах відтворюють зразкову літературну вимову. Знання орфоепічних норм та їх дотримання є одним із суттєвих показників загальної культури людини. Тому для перекладача природним і органічним є прагнення до правильної вимови та наголошування.

Орфоепія визначається як сукупність правил вимови, наголошування та інтонування, а також як розділ мовознавства, що вивчає та систематизує норми літературної вимови. Проблема орфоепічної норми виникає в тих випадках, коли в мові існує два або більше варіантів вимови одного й того ж звука. Так, у різних діалектах української мови звук [ч] вимовляється як твердий або як пом'якшений, тому природно з'являється питання про те, який з цих варіантів

відповідає літературній нормі, а який є порушенням норми.

Щоб добре засвоїти правила літературної вимови, слід усвідомлювати, які причини призводять до їх порушення, чого треба уникати в своїй вимові.

Порушення норм української літературної вимови відбуваються здебільшого під впливом таких чинників:

а) вплив певної місцевої говірки або ширше – вплив територіального наріччя, що звичайно охоплює значний регіон. Так, на Слобожанщині нерідко можна почути м'який звук [p'] на місці нормативного твердого: у [p']амц'і, *чоти[r']ма*, *буква[r']*. Також трапляється ненормативна вимова твердого [л], де норма вимагає м'яку вимову: *бі[л]ше*;

б) вплив іншої мови, з якою українська перебуває в безпосередньому контакті. Зокрема, це стосується впливу російської мови, причому не лише на суміжних із Росією територіях, а й на всій території України внаслідок розширення мережі шкіл з російською мовою викладання, російськомовної освіти у вузі тощо. Такий вплив спричиняє «акання» на зразок російської вимови, тобто вимову [а] на місці [о] в ненаголошеному складі: *[гала]ва́*, *[напра]сіти*, *[заба]рónений* тощо. Також під впливом російської мови часто доводиться чути м'яку вимову звука [ч]: *[ч']асто*, *[ч']истий* і под. Водночас на українських територіях, суміжних з Польщею, можна відзначити шепелювату вимову приголосних [с], [з], [ц]: *[с^ш]іно*, *[уз^ж]али*, *[синиц^ч]а* тощо;

в) вплив письма, графіки. Ця помилка з'являється внаслідок вимови окремого звука чи сполучення звуків відповідно до звукового значення літер. Наприклад, в українській графіці звук [дж] передають двома літерами *джміль*, *джерело*. Під впливом письма часто засвоюється вимова двох звуків [д] і [ж] у подібних словах, а не одного. Те саме стосується вимови дієслівних форм типу *смієшся*, *сміється*, де в кінці слід вимовляти [с':а], а не [шс'а], [ц':а], а не [т'с'а].

Отже, порушення орфоепічних норм з'являються не випадково, вони пов'язані з умовами, у яких функціонує й розвивається мова.

Практичну допомогу в засвоєнні норм орфоєпії можуть надати словники, зокрема орфоєпічний словник, укладений М. І. Погрібним. Цей словник нараховує понад 40 тисяч слів сучасної української літературної мови, поданих у різних формах, і може слугувати як довідник з норм вимови та наголошування.

Користуючись орфоєпічними словниками та довідниками, слід пам'ятати, що для запису усного мовлення використовують спеціальну систему літер та позначок, які фіксують особливості вимови кожного звука. Такий запис називається фонетичною транскрипцією. Письмо, яким ми користуємося, було створене понад 1100 років тому для старослов'янської мови. З часом воно змінювалося, удосконалювалось, а українські вчені пристосували його до звукової системи нашої мови. Але не повністю: деякі способи позначення звуків залишилися такими, якими вони були в давнину (традиційний принцип правопису). Через те букви в українській мові не завжди відповідають певним звукам, наприклад:

а) для звуків [дж] і [дз] нема окремих букв. Їх позначаємо буквосполученнями дж і дз: *ходжу, дзвоник*.

Як два звуки буквосполучення дж і дз читаються лише тоді, коли д належить до префікса (*від-, під-, над-, перед-, серед-*), а ж або з – до кореня: *підживити, переджнивний, відзначити, Середземний*.

б) буквами *ш* та *ї* передаємо завжди два звуки – [шч] і [йї]: *щука, їжак, в'їзд*.

Буквосполучення *шч* в українській мові не вживається, замість нього пишеться буква *щ*: *Мелашка – Мелашин, блиск – блищати*.

в) букви *я, ю, є* безпосередньо після приголосних позначають один звук [а], [у], [е] і м'якість попереднього приголосного: *ляк [л'ак], люк [л'ук], лє [л':е]*; в інших випадках – два звуки [йа], [йу], [йе]: *яр [йар], баюра [байура], б'є [б'йе], порт'єра [порт'йєра]*.

4. Буквою *ь* позначаємо м'якість приголосних: *блакить [блакит']*, *льон [л'он]*, *кан'йон [кан'йон]*.

Через те, що повної відповідності між звуками та літерами немає, і виникає потреба у такому письмовому відтворенні, коли кожному звукові відповідає тільки за ним закріплений графічний знак. Такі можливості надає фонетична транскрипція.

За звучанням, тобто за кількістю голосу й шуму, звуки української мови поділяються на **голосні** та **приголосні**.

Вимова голосних звуків в українській мові. Звуки, що мають тільки голос, називаються голосними. Їх шість: [а], [о], [у], [е], [и], [і]. Голосні звуки поділяються на губні ([о], [у]) та негубні (усі інші).

Кожен із голосних звуків має свої ознаки за вимовою. По-перше, голосні звуки розрізняються за ступенем піднесення язика до піднебіння. Найвище положення займає язик при вимові звуків [і] та [у]. Дещо нижче положення язика при вимові [и]. Середнє положення займає язик при вимові звуків [е] та [о], а низьке – при артикуляції [а].

Другою ознакою, за якою розрізняються голосні звуки української мови, є місце утворення. Вимова звуків [і], [и], [е] зосереджується у передній частині ротової порожнини, причому найактивнішою є передня частина язика. Звуки ж [у], [о], [а] вимовляються при активності задньої частини язика.

Третя ознака для розрізнення голосних звуків – активність губ: при вимові звуків [у] та [о] губи витягуються в дудочку, утворюючи округлий отвір, а при вимові [і], [и], [е], [а] губи неактивні.

Отже, голосний звук [і] є переднього ряду, високого піднесення і неогублений. Подібний до нього за трьома ознаками звук [и], тільки він високообниженого піднесення. Звук [е] також є голосним переднього ряду, неогубленим, але середнього піднесення. Звук [у] високого піднесення, заднього ряду, огублений, [о] – середнього піднесення, заднього ряду, огублений, [а] – низького піднесення, заднього ряду, неогублений. Такими є основні ознаки голосних звуків української мови.

Вимова голосних звуків певною мірою залежить від того, наголошеним чи ненаголошеним є голосний звук, тобто від позиції цього звука відносно

наголошеного складу. Наголошений склад вважається сильною позицією для голосного звуку. У сильній позиції голосний звук вимовляється найбільш виразно: *т[ú]хо, т[é]пло, г[ó]луб*. Ненаголошений склад є слабкою позицією для голосного звуку. У цій позиції голосний вимовляється менш виразно: *т[и^е]хénький, т[е^у]плénький, г[о^у]л бка*. Ненаголошений голосний звук у вимові зазнає певних змін щодо тривалості, інтенсивності, якості самого звуку, тобто зазнає незначної редукції (вимовляється менш інтенсивно, є менш тривалим за часом звучання, частково змінює якість). Такі зміни є більш чи менш помітними залежно від акустичних характеристик звуку. Так, наприклад, зміни звуків *[a], [y], [i]* в ненаголошеній (слабкій) позиції майже непомітні. Порівняйте: *р[á]дість – р[a]діти, д[у]б – д[y]бу́, г[і]лка – г[i]лкі́*. Водночас зміни звуків *[e], [u], [o]* в ненаголошеному складі помітніші. Порівняйте: *с[é]ла – с[е^у]ло́, п[ú]ше – п[и^е]сémний*. У деяких випадках можуть бути помітними зміни звука *[o]*: порівняйте *г[ó]луб – г[о^у]л бка*.

В українській мові голосні звуки переважно вимовляються чітко й виразно у будь-якій позиції. Тому їх називають звуками повного творення. Розглянемо особливості вимови кожного з голосних звуків української мови. Як уже зазначалося, звуки *[a], [o], [y]* вимовляються в сильній і слабкій позиціях майже однаково.

Звук *[a]* в усіх позиціях вимовляється виразно, чітко, ніколи не редукується: *с[a]д, с[a]до́к, с[a]дівні́к; ч[a]с, ч[a]сі́, ч[a]сови́й; г[л'а]нь, г[л'а]да́ч, г[л'а]дачі́*.

Звук *[y]* в усіх позиціях також вимовляється виразно, чітко: *к[y]к[y]р[ ]дза, поб[y]д[у]ва́ти, п[y]рп[y]ро́вий*. Вимова цього звуку зазнає змін лише в позиції після голосного перед приголосним: *[y]* може ослаблюватися до невиразного звуку, який не утворює складу: *а[ý]дито́рія*. Подібним чином може вимовлятися приголосний *[в]*, коли він стоїть після голосного: *пра[ý]да, чо[ý]ни, ле[ý]*. Це буде розглядатися нижче.

Звук *[i]* вимовляється чітко в усіх позиціях. Вживається цей звук після м'яких приголосних, а також після приголосних, що злегка пом'якшені: *[д'і]д, [д'і]ді́, [д'і]дуга́н; [ш'і]сть, [ш'і]стьма́; [ч'і]тко, [ч'і]ткі́й*.

Вимова звуків *[o], [e], [u]* дещо відрізняється в сильній і слабкій позиціях.

Звук *[o]* як наголошений, так і ненаголошений, вимовляється виразно, повнозвучно, ніколи не переходить в *[a]*: *в[ó]ди, в[o]да́, в[o]дяни́й, [o]бг[о]в[ó]рення, [o]бг[о]в[o]рі́ти, запр[o]п[o]нува́ти, зр[o]бі́ти, п[o]х[o]ді́ти і под.* У ненормованому мовленні спостерігаємо вимову звуку *[o]* з наближенням до *[a]* під впливом російської мови: *г[a]в[a]рі́ти, х[a]ло́дний, к[a]лі́сь*. Такої вимови слід уникати.

Ненаголошений *[o]* перед наголошеним складом з *[y]* може вимовлятися з незначним наближенням до *[y]*: *з[о^у]з ля, т[о^у]м, к[о^у]ж х*. Це наближення є менш помітним перед складом з наголошеним *[i]*: *г[о^у]лі́вка, п[о^у]рі́г, х[о^у]ді́мо, св[о^у]ї́м*.

У словах іншомовного походження наближення до *[y]* не відбувається: *б[o]рдо́р*. Також *[o]* вимовляється, як правило, повнозвучно у префіксах *до-, о-,*

про-, об-, роз-: *д[о]бути, [о]дужати, [о]брубаний, пр[о]буджений, р[о]злучений.*

Звук *[e]* вимовляється чітко в позиції під наголосом: *с[é]ла, н[é]бо, т[é]плий.* Не втрачає своєї якості звук *[e]* також на початку слова: *[e]кран, [e]тап.* Достатньо чітко звук *[e]* вимовляється, коли він входить до складу закінчення: *Петр[e], друг[e], серц[e]м.*

У ненаголошеній позиції звук *[e]* наближається у вимові до *[i]*: *с[e^u]ло, т[e^u]плó.* Особливо відчутне це наближення перед складом з *[i]*, *[u]*, *[y]*: *в[e^u]діть, в[e^u]лі, в[e^u]д.* Вимова з наближенням до *[i]* спостерігається також у позиції між м'якими приголосними: *засво[йе́н':а], змага[йе́ц':а].*

Звук *[u]* вимовляється чітко в позиції під наголосом: *т[ú]хо, с[ú]н, бл[ú]зко.* У деяких ненаголошених позиціях звук *[u]* також вимовляється виразно. Це спостерігаємо в закінченнях прикметників: *готов[u]й, чист[u]й, готов[u]м, чист[u]м,* у формі наказового способу дієслів: *вийд[u], витр[u].* В інших ненаголошених позиціях звук *[u]* вимовляється з помітним наближенням до *[e]*: *зб[u^e]рати, п[u^e]сати.* Особливо відчутне це наближення перед складом з наголошеним *[e]*: *ж[u^e]вé, п[u^e]сémний, т[u^e]жнéвий.*

Отже, ми бачимо, що звуки *[e]* та *[u]* в ненаголошеній позиції звучать однаково. Зближення, нерозрізнення вимови цих звуків становить характерну рису української орфоєпії. Це створює орфографічну проблему, оскільки написання не відповідає вимові.

Вимова приголосних звуків. Приголосними виступають звуки, основою яких є шуми, утворювані при проходженні й доланні струменем видихуваного повітря різних перепон. Таким чином, приголосні звуки відрізняються від голосних своїми акустичними і анатомо-фізіологічними особливостями.

З акустичного погляду приголосні звуки складаються здебільшого з шумів або з шумів і незначних тонів. Виняток становлять тільки сонорні приголосні, що акустично подібні до голосних, оскільки в них голос переважає над шумом.

Основна відмінність між голосними і приголосними полягає в діяльності мовних органів при утворенні звуків. З анатомо-фізіологічного погляду голосні – це звуки, що творяться м'язовим напруженням усього мовного апарату. При утворенні приголосних звуків функціонують окремі органи мовлення, наприклад, губи, кінчик чи корінь язика, верхні зуби, задня стінка глотки і под.

Нарешті, приголосні становлять в українській мові кількісно велику групу звуків, що мають неоднакові акустичні ознаки, утворюються по-різному, в усному мовленні зазнають численних змін.

За кількістю звучності (голосу) приголосні поділяються на сонорні та шумні. Сонорні наближаються за тоном звучання до голосних. Їх небагато: *[р], [л], [м], [н], [й], [в].* Інші приголосні належать до шумних. У свою чергу шумні звуки за кількістю шуму й голосу поділяються на дзвінкі та глухі. Дзвінкі звуки мають у своєму складі шум і голос: *[б], [д], [з], [ж], [дж], [дз], [г], [г].* Глухі звуки складаються тільки з шуму: *[п], [т], [с], [ш], [ц], [ч], [к], [х], [ф].* За схожістю артикуляції дзвінкі й глухі звуки складають пари: дзвінкі *[б, д, з, г, ж,*

ж, дж, дз] та глухі [п, т, х, к, с, ш, ч, ц]. Ще раз наголосимо, що в українській мові звук [ф] не має пари за дзвінкістю, як у російській мові ([ф] – [в]).

За місцем творення приголосні звуки поділяються на: губні, носові, язикові та гортанні. Губні звуки створюються при активній участі губ або нижньої губи та верхніх зубів: [б], [п], [в], [м], [ф]. Носовими називаються звуки, при творенні яких видихуване повітря виходить через ніс: [м], [н]. Гортанний звук один: [г].

Решта звуків є язиковими. Їх ще називають ротовими. За місцем творення вони також поділяються на три групи залежно від того, яка частинка язика бере участь у їх творенні: задньоязикові, середньоязикові та передньоязикові. До задньоязикових належать звуки [г], [к], [х]. В українській мові вони є завжди твердими. Тому після літер, що їх позначають, ніколи не пишеться м'який знак. Перед звуком [і] задньоязикові можуть пом'якшуватися: [к'і]змі, [х'ід], [х'і]мія. До середньоязикових належить звук [й] та м'які звуки [д'], [т'], [л'], [н']. Усі середньоязикові звуки м'які. Усі інші звуки є передньоязиковими.

За способом творення приголосні звуки поділяються на зімкнені, щілинні, зімкнено-щілинні, або злиті, й дрижачі. Зімкнені звуки створюються в момент прориву струменем повітря зімкнених мовних органів. Їх ще називають проривними, вибуховими, миттєвими, бо творення таких звуків є швидким, їх не можна протягнути. Це звуки [б], [п], [д], [т], [г], [к]. Щілинні – звуки створюються при проходженні струменя видихуваного повітря в щілині мовних органів. Такі звуки можна подовжити, протягнути: [з], [с], [ж], [ш], [х], [г], [ф], [л], [й], [в]. Серед щілинних виділяються свистячі ([з], [с], [ц], [дз]) та шиплячі ([ж], [ш], [ч], [дж]) звуки. Шиплячі в українській мові вимовляються твердо: жаба, жити, шило, шолом, час, чоботи, джура, щоб, чомусь. Зімкнено-щілинні звуки (афrikати) поєднують при своєму творенні моменти зімкнення і прориву: д + з = дз, д + ж = дж, т + с = ц, т + ш = ч. Дрижачими (або вібрантами) у нашій мові є лише звуки [р], [р'].

Приголосні звуки української літературної мови вимовляються в переважній більшості випадків виразно, чітко. Сильною позицією для них є позиція перед голосними [а], [о], [у].

Розгляньмо вимову окремих груп приголосних української мови. Дзвінкі приголосні [б], [д], [з], [дз], [дж], [ж], [г], [д'], [з'], [дз'], вимовляються дзвінко в кінці слова: хлі[б], ду[б], ві[з], те[дз'], сні[г], ні[ж]. У позиції перед глухими приголосними, треба також намагатися зберігати дзвінкість цих звуків, але тут, як правило, спостерігається часткове оглушення: [ка́з'ка].

Шиплячі [ж], [ш], [ч], [дж] в українській літературній мові тверді: [ч]а[ш]а, [ж]ати, б[дж]оли.

Особливо слід звернути увагу на необхідність твердої вимови звука [ч] та сполучення звуків [шч], яке позначається літерою щ. Під впливом російської мови спостерігається ненормативне пом'якшення цього звука. Така вимова характерна для південно-східного наріччя, поширеного зокрема на Слобожанщині та на Півдні України. Треба вимовляти: [ч]истий, [ч]орний, [ч]асто, [ч]ути, [ч]ереви[ч]ки, хо[ч], [шч]едрий, лі[шч]ина, [шч]астя.

Шиплячі звуки лише злегка пом'якшуються в позиції перед [i]: [ш']ість, [ч']ітко, [шч']ільний. Не можна вимовляти твердий шиплячий у цій позиції, хоч таку вимову, на жаль, можна почути: [ши]сть, [жи]нка і под. Шиплячі треба вимовляти як напівпом'якшені також і тоді, коли вони подовжуються: узбі[ч':]я, збі[ж':]я, узви[ш':]я.

В українській мові існує протиставлення твердих і м'яких приголосних. Пари за ознакою твердості / м'якості утворюють звуки: [d]-[d'], [t]-[t'], [z]-[z'], [c]-[c'], [ɟ]-[ɟ'], [dʒ]-[dʒ'], [l]-[l'], [n]-[n'], [p]-[p']. Інші приголосні звуки [b], [m], [v], [f], [m], [z], [r], [k], [x] не здатні пом'якшуватись. Лише в позиції перед i вони злегка пом'якшуються: [б']ігти, к[в']іти, [п']існя. Таке ж пом'якшення спостерігаємо перед голосними [a], [o], [y] в небагатьох українських словах: морк[в'а]ний, ть[м'а]ний, с[в'а]то.

Звук [в] вимовляється дзвінко, ніколи не замінюється глухим звуком у кінці слова та перед приголосним. Іноді доводиться чути вимову в цих позиціях глухого приголосного, що можна пояснити впливом російської мови: бук[ф], пла[ф]ка. Така вимова ненормативна, її слід уникати. В українській мові в позиції перед приголосним та в кінці слова цей звук набуває більшої звучності і переходить в [y] нескладовий: пра[ŷ]да, Є[ŷ]ропа, по[ŷ]торити, зна[ŷ], [ŷ]чора, [ŷ]на[ŷ].

Звук [ɾ] властивий лише деяким словам української мови. Літера Гг на позначення звука [ɾ] відновлена в українському алфавіті виданням «Українського правопису» 1993 року. Її слід використовувати:

- у літературних і найпоширеніших діалектних словах: агрус, гагара, газда, галаган, гандж, танок, татунок, твалт, тетекати, тетотати, тедзь, телтати, тешефт, тигнути, глей ('загуслий сік на деревах'), тніт (у лампі), готель-мотель, гонт, гонтар, грасувати, грати (іменник), гратчастий, гречний, гринджоли, грунт (грунтовний, обґрунтувати та ін.), гудзик, гуля (гулястий), джерготати, джигун, дзига, дзиглик, зигзаг, легінь, фіглі-міглі тощо;

- у вузькодіалектних словах при їх писемному відтворенні у художніх, етнографічних творах тощо (відповідно до їх вимови в тій місцевості, де вони вживаються), наприклад: вгулати ('подужати, справитися'), ветеря ('вид танцю'), таблі ('вила з трьома зубцями'), галанці ('вузькі штани'), гаргара ('сварлива жінка'), гвер ('кріс, рушниця');

- у словах іншомовного походження – власних назвах [ɾ] може вживатися паралельно з [z] у тих випадках, коли ці назви в мові-джерелі мають звук [g]: [z]ібралтар і [ɾ]ібралтар, [гете] і [ɾ]ете;

- у прізвищах українців та інших власних назвах України, які традиційно вимовляються з Г: Гудзь, Галаган, Великий Грунь (гора в Карпатах);

- крім того, через літеру г передається латинська літера g (відповідно й з інших мов) у тих варваризмах, що звичайно подаються засобами латинської графіки, але можуть передаватися й засобами кириличної абетки: фата моргана, персона нон грата, альтер его, гуд бай і под.

Звук [дж] – злитий звук, завжди твердий: [дж]ерело, [дж]міль, бу[дж]у. Лише в позиції перед [i], як уже зазначалося вище, цей звук злегка пом'якшується: б[дж']ілка. Треба розрізняти звук [дж] і сполучення звуків [d]

і [ж], які позначаються літерами *д*, *ж*. У сполученні звуків [д] і [ж] кожен звук вимовляється окремо. Таке сполучення трапляється на межі префікса і кореня: *ні[джж]ивити*, *ві[джж]имати*.

Звук [дз] – теж злитий звук, який, може бути твердим і м'яким: [дз]воник, [дз]еркало, [дз']юрчати. Роздільна вимова цього звука є порушенням орфоепічної норми.

Звук [л] може бути і твердим, і м'яким: *к[л]ас*, *[л]ипа*, *[л']ютий*, *[л']ялька*. Грубим порушенням літературної норми є м'яка вимова звука [л] перед [е]: *[л']екція*.

Звук [р] постійно твердий у кінці слова й складу: *ліхта[р]*, *буква[р]*, *зві[р]ки*, *чоти[р]ма*. М'яка вимова в цих позиціях є ненормативною.

Звук [ф] – глухий твердий приголосний, властивий лише словам іншомовного походження: *[ф]акт*, *[ф]ото*, *[ф]ос[ф]ор*, *[ф]естиваль*. У багатьох словах літературної мови запозичений звук [ф], а разом із ним і буква *ф*, замінилися більш властивими для української вимови звуками та сполуками, наприклад: *Филипп* – *Пилип*, *Фёкла* – *Векла*, *фасоль* – *квасоля*, *картофель* – *картопля* тощо. У ненормативному мовленні трапляється вимова звукосполучення [хв] у іншомовних словах: *[хв]орма*, *[хв]арба*. Такої вимови слід уникати. Доводиться спостерігати і зворотнє явище – звукосполучення [хв] вимовляється як [ф]: *[ф]ороба*, *[ф]іртка*. Подібна вимова перебуває за межами літературної норми.

Звук [ц] в літературній вимові – м'який звук у більшості позицій, зокрема й у кінці слова: *хлопе[ц']*, *молоде[ц']*, *шве[ц']*. Цей звук вимовляється як м'який і перед голосними [а], [о], [у]: *пра[ц']я*, *вули[ц']я*, *[ц']ього*, крім слів іншомовного походження: *царина*, *цукати*. Твердий [ц] вимовляється перед [е], [и]: *ли[ц]е*, *[ц]их*, *[ц]ими*.

Звук [й] – м'який приголосний звук. У кінці слова та в позиції перед приголосним цей звук вимовляється як [і] нескладовий: *кра[й]*, *зна[й]*, *пита[й]те*. На початку слова та в позиції між голосними звук [й] вимовляється чітко: *[йо]го*, *[йа]рмарок*, *чу[йе']те*, *зна[йе']мо*.

Вимова аббревіатур. *Аббревіатура* – скорочене складне слово (іменник), утворене з початкових звуків, назв початкових літер чи початкових частин слів, на основі яких твориться скорочення: *ЄС*, *НТР*, *КамАЗ*, *РП*, *СНІД*.

За вимовою їх можна поділити на дві групи: а) ініціально-літерні, тобто аббревіатури, які творяться поєднанням назв перших букв кількох слів. На письмі вони передаються переважно великими буквами. Наприклад, *ХТЗ*, *РТС*, *ЄС* тощо; б) ініціально-звукові, тобто аббревіатури, що складаються з перших звуків тих слів, які стали основою для їх утворення, наприклад: *ГЕС*, *МАЗ*, *САРС*.

У наш час аббревіатури досить широко використовуються в розмовно-побутовому мовленні, а також у сфері виробництва. Багато з них стали загальноновживаними й увійшли в словниковий запас людей як повноправні лексичні одиниці. Вони постійно вживаються в різних стилях писемної мови. Проте вимові цих слів характерна іноді багатоваріантність, а в деяких випадках і непослідовність. Найчастіше аббревіатура вимовляється за назвами початкових

букв (еф-ер-ен – *ФРН*, ер-те-ес – *РТС*, ха-те-зе – *ХТЗ*). Однак такий підхід до вимови не завжди прийнятний, зважаючи на складність, немилословність вимови аббревіатури, через те в окремих випадках варіантом може бути просторічний, простіший (не еф-зе-у, а фе-зе-у; фе-ер-ен, а не еф-ер-ен). Однак таких прикладів небагато.

Вимова аббревіатур багато в чому залежить від кількості, а також розміщення голосних і приголосних звуків. Найголовнішими закономірностями вимови літерних аббревіатур можна вважати такі: за звуками вимовляються ініціально-звукові аббревіатури, що складаються з ініціалів типу «приголосний – голосний – приголосний», «приголосний – приголосний – голосний – приголосний», «голосний – голосний – приголосний», наприклад: *ЖЕК, ЦУМ, ЛАЗ, ПАЗ, МХАТ, ООН, ЕОМ* тощо; літерні аббревіатури, що складаються із двох або трьох приголосних та одного голосного, вимовляються за буквами, наприклад: *ПТУ (не-те-у) МПТУ (ем-не-те-у), МВО (ем-ве-о)*; однолітерні аббревіатури з цифрами вимовляються за назвами букв: *Т- 34 (те-34), Т-150 (те-150)*.

2 Асиміляція, зміни при збігові, спрощення приголосних у звукосполученнях

Вимова приголосних у звукосполученнях має свої особливості порівняно з тим, як вимовляються ці приголосні в позиції, наприклад, між голосними, після голосного, у кінці слова або перед голосним на початку слова. Коли приголосні звуки опиняються поруч, один з них може зазнавати якісних змін під впливом іншого звука. Найчастіше один із звуків уподібнюється іншому. Таке явище називається асиміляцією. Наприклад, у слові *зсередини* перший приголосний звук уподібнюється наступному, тому вимовляється *[з^с]ередини*.

Асиміляція може бути за напрямком прогресивною або регресивною, за повнотою повною або частковою, за характером також за дзвінкістю або глухістю, за місцем і способом творення та за м'якістю.

Сучасній українській мові, як і російській та іншим слов'янським, властива переважно регресивна часткова асиміляція за дзвінкістю, глухістю, м'якістю; за способом і місцем творення. Часто спостерігаємо повну асиміляцію.

Розглянемо типові випадки асиміляції приголосних звуків.

1. **Зміни дзвінких перед глухими.** Дзвінкий приголосний унаслідок впливу наступного глухого звука дещо втрачає дзвінкість і вимовляється оглушено: *зцідити – [з^с]цідити, з хати – [з^с]хати, розподіл – ро[з^с]поділ, вогко – во[х]ко*. У наведених словах вимова не відбивається на письмі (пишемо не так, як вимовляємо). Водночас є слова, у яких вимова відбивається на письмі: *схилити, спочатку*.

Експериментальні дослідження показують, що оглушення дзвінкого приголосного перед глухим звуком в українському літературному мовленні може проходити тільки на початку такту (як в межах одного слова-такту, так і на межі слів, що входять до цього такту). При цьому зімкнені дзвінкі шумні оглушуються рідше, ніж щілинні приголосні. Приклади регресивної асиміляції за глухістю:

- префікс або прийменник оглушується перед дальшим глухим приголосним; оглушення префікса з- перед глухими [к], [п], [т], [х] та [ф] на письмі передається написанням с-: *спитати, сфотографувати, стиха*. Прийменник з перед названими глухими теж оглушується, але на письмі не змінюється: *з тобою* – [з^ст]обою, *з книги* – [з^ск]ниги, *з хати* – [з^сх]ати і под. Префікс та прийменник з перед іншими глухими приголосними оглушується також, але в українській орфографії ніколи не замінюється на с: *з чого* – [зч]ого – > [ж^шч]ого – > [шч]ого, *зшити* – > [зи]ити – > [си]ити – > [ж^шш]ити тощо;

- кінцевий дзвінкий приголосний [з] у прийменниках і префіксах типу *без-, роз-* також здебільшого оглушується перед дальшим глухим, хоч повний перехід у вимові не відбувається, особливо перед глухим [с]; на письмі зміна не передається: *розписка* – ро[з^с]писка, *безпечний* – бе[з^с]печний, *розсада* – ро[з^с]сада, *безславно* – бе[з^с]славно і под.;

- дзвінкий приголосний [г] оглушується перед глухими [к], [т] у словах *нігті, кігті, легко, вогко* та похідних від них утвореннях: [к'іг^хт'і] або [к'іхт'і]. Вище розглядалися випадки регресивної асиміляції за глухістю.

Прогресивна асиміляція за цією ознакою сучасній українській літературній мові не властива.

Усі інші приголосні всередині слова перед наступним глухим не зазнають асиміляції, на відміну від російської мови. Так, в українській мові вимовляється *ду[б]ки, ло[ж]ка, гри[б]ки*.

2. **Зміни глухих перед дзвінками.** Попередній глухий звук набуває дзвінкості, якщо за ним іде дзвінкий: *молотьба* – моло[д']ба, *вокзал* – во[г]зал, *боротьба* – боро[д']ба, *якже* – я[г]же тощо.

Асиміляція за дзвінкістю може відбуватися в межах одного слова або на межі двох слів, що вимовляються в одному такті чи в одній фонетичній фразі, тобто не розділяються помітною паузою: *ось де* – [оз'] де, *хоч би* – хо[дж] би і под. Коли ж приголосні збігаються в словах, що належать до різних тактів, асиміляція відбуватиметься тільки при швидкому темпі мовлення.

Перед сонорними приголосними [й], [р], [л], [н], [м], [в] в українській мові глухі приголосні не озвучуються: [сн]иться, [тр]охи, [пйа]ть.

3. Зміни свистячих перед шиплячими

До групи свистячих належать звуки [з], [с], [ц], [дз]. У позиції перед шиплячими ці звуки вимовляються як шиплячі. Розгляньмо приклади.

Звукосполучення [с+ш] вимовляється як [ш:] : *принісиши* – прині[ш:]и, *вирісиши* – вирі[ш:]и; [з+ш] вимовляється як [жш] : *вивісиши* – виві[жш]и, *безшумний* – бе[жш]умний. Можливе й повне уподібнення, коли це звукосполучення вимовляється як [ш:] : *зшити* – [ш:]ити; [з+ж] вимовляється як [ж:] : *зжовкнути* – [ж:]овкнути, *безжалісний* – бе[ж:]алісний; [з+ч] вимовляється як [ж^шч] : *безчесний* – бе[ж^шч]есний, *розчистити* – ро[ж^шч]истити; [з+дж] вимовляється як [ждж] : *з джерела* – [ж дж]ерела, *з джурою* – [ж дж]урою;

4. Зміни шиплячих перед свистячими.

Шиплячі звуки внаслідок сусідства зі свистячими уподібнюються

останнім: звукосполучення [ш+с'] вимовляється як [с':]: *милуєшся* – *милує[с':]я*, *смієшся* – *сміє[с':]я*; [ж+с'] вимовляється як [з'с']: *наважся* – *нава[з'с']я*, *намажся* – *нама[з'с']я*; [ч+с'] вимовляється як [ц'с']: *не морочся* – *не моро[ц'с']я*, *не мучся* – *не му[ц'с']я*; [ш+ц'] вимовляється як [с'ц']: *на дощі* – *на до[с'ц']і*, *на вищі* – *на ви[с'ц']і*; [ж+ц'] вимовляється як [з'ц']: *у книжці* – *у кни[з'ц']і*, *запоріжці* – *запори[з'ц']і*; [ч+ц'] вимовляється як [ц':]: *на річці* – *на рі[ц':]і*, *дочці* – *до[ц':]і*.

5. Зміни звуків [д] і [т] перед шиплячими.

У позиції перед шиплячими можуть зазнавати змін звуки [д] і [т]: звукосполучення [д+ш] наближається у вимові до [джш]: *молодший* – *моло[джш]ий*, *підшити* – *пі[джш]ити*; [д+ч] вимовляється наближено до [джч]: *відчутти* – *ві[джч]ути*, *підчепити* – *пі[джч]епити*; [д+ж] наближається у вимові до [джж]: *віджати* – *ві[джж]ати*, *підживити* – *пі[джж]ивити*; [т+ш] вимовляється як [чш]: *коротший* – *коро[чш]ий*, *багатший* – *бага[чш]ий*; [т+ч] вимовляється як [ч:]: *уквітчати* – *укві[ч:]ати*, *вітчим* – *ві[ч:]им*.

6. Зміни звуків [д] і [т] перед свистячими.

У позиції перед свистячими звуки [д] й [т] також можуть асимілюватися: звукосполучення [д+с] вимовляється з наближенням до [дзс] і до [дзц]: *звідси* – *зві[дзс]и* і *зві[дзц]и*, *підсолити* – *пі[дзс]олити*; [д+ц] вимовляється з наближенням до [дзц]: *над цим* – *на[дз ц]им*; [д+з] вимовляється як [дзз]: *відзначити* – *ві[дзз]начити*; [д+с'] вимовляється як [дзс']: *підсіяти* – *пі[дзс']іяти*, *відсіч* – *ві[дзс']іч*; [д+ц'] вимовляється з наближенням до [дзц']: *двадцять* – *два[дзц']ять*, *молодці* – *моло[дзц']і*; [д+з'] вимовляється як [дзз']: *від зірок* – *ві[дз' з']ірок*; [т+с] вимовляється як [ц]: *братство* – *бра[ц]тво*; [т+ц] вимовляється як [ц:]: *коритце* – *кори[ц:]е*; [т'+с'] вимовляється як [ц':]: *робиться* – *роби[ц':]я*, *навчається* – *навчає [ц':]я*; [т+ц'] вимовляється як [ц':]: *ворітця* – *ворі[ц':]я*.

7. Зміни твердих перед м'якими.

Звуки можуть асимілюватися також за ознакою твердості / м'якості. Під впливом наступного м'якого приголосного попередній твердий може пом'якшуватися: *могутній* – *могу[т'н']ий*; *пісня* – *пі[с'н']я*, *повість* – *пові[с'т']я*, *цвях* – *[ц'в']ях*, *стіл* – *[с'т']іл*, *свято* – *[с'в']ято*. Асимілятивного пом'якшення зазнають лише звуки [д], [т], [н], [л], [с], [з], [ц], [дз] та [в]. Однак на межі морфем ці приголосні пом'якшуються не завжди: *ро[зв']ідати*, *пі[дн']імати*, *[зв']істка*, *ві[дл']якувати*.

Губні [б, п, м, ф], шиплячі [ж, ч, ш, дж], задньоязикові [г, к, х], гортанний [г] та дрижачий [р] асимілятивного пом'якшення не зазнають.

Слід відзначити, що названі уподібнення характерні для усного мовлення, їх результати на письмі не передаються (крім випадків із пом'якшенням [л]: *адміральський*, *сільський*).

Асиміляція за м'якістю також буває тільки регресивною. Вона в усному українському мовленні надзвичайно поширена, але ступінь її здійснення залежить від характеру приголосних, що вимовляються поряд, та темпу мовлення.

Отже, звуки, які знаходяться поруч, взаємодіють у мовленнєвому потоці, асимілюються, і ці процеси відтворюються в нормативній вимові.

8. Зміни приголосних при їх збігу.

1. Приголосні звуки часто змінюються при словотворенні:

- група приголосних *-цьк-* змінюється в *-чч-* при творенні іменників із суфіксом *-ин(а)*: *вояцький* – *вояччина*, *козацький* – *козаччина*, *німецький* – *Німеччина*, *турецький* – *Туреччина*; але: *галицький* – *Галичина*;

- групи приголосних *-ськ-*, *-ск-* змінюються в *-щ-* при творенні іменників із суфіксом *-ин(а)*: *віск* – *вощина*, *пісок (піску)* – *піщина*, *полтавський* – *Полтавщина*;

- групи приголосних *-ск-*, *-шк-* змінюються в *-щ-* при творенні прикметників та іменників із суфіксом *-ан-* (*-ян-*): *віск* – *вощаний* – *вощанка*, *дошка* – *дощаний*, *пісок (піску)* – *піщаний*;

- групи приголосних *-ск-*, *-ст-* змінюються в *щ*, група *-зк-* у *-жч-* при творенні багатьох форм дієслів II дієвідміни: *вереск* – *верещати*, *верецу*, *верециш* і т. д.; *простити* – *прощати*, *прощаю*, *прощаєш*; *прощу*, але: *простиш*, *простить* тощо; *брязк* – *бряжчати*, *бряжчу*, *бряжчиш*;

- групи приголосних *-ськ-*, *-зьк-* відповідно змінюються в *-щ-*, *-жч-* при творенні прізвищ на *-енко*, *-ук*: *Васько* – *Ващенко* – *Ващук*, *Ісько* – *Іщенко* – *Іщук*, *Онисько* – *Онищенко* – *Онищук*, *Водолазький* – *Водолажченко*, *Кузько* – *Кужченко*.

У присвійних прикметниках від власних імен із групами *-ск-*, *-ськ-* *с* на письмі зберігається, а *к* переходить у *ч*: *Параска* – *Парасчин*, *Онисько* – *Онисьчин*; *-шк-* дає *щ*: *Мелашка* – *Мелашчин*.

2. Перед суфіксами *-ськ(ий)*, *-ств(о)* деякі приголосні при словотворенні змінюються, змінюючи й самі суфікси:

- *к*, *ц*, *ч* + *-ськ(ий)*, *-ств(о)* дають *-цьк(ий)*, *-цтв(о)*: *гірник* – *гірницький*, *молодець* – *молодецький*, *молодецтво*, *парубок* – *парубоцький* – *парубоцтво*, *ткач* – *ткацький* – *ткацтво*.

- *г*, *ж*, *з* + *-ськ(ий)*, *-ств(о)* дають *-зьк(ий)*, *-зтв(о)*: *боягуз* – *боягузький* – *боягузтво*, *Запоріжжя* – *запорізький*, *Париж* – *паризький*, *Прага* – *празький*, *убогий* – *убозтво*.

- *х*, *ш*, *с* + *-ськ(ий)*, *-ств(о)* дають *-ськ(ий)*, *-ств(о)*: *залісся* – *заліський*, *птах* – *птаство*, *товариш* – *товариський* – *товариство*.

Але: *Дамаск* – *дамаський*, *Мекка* – *мекський*, *тюрки* – *тюркський*, *баски* – *баскський*, *казах* – *казахський*, *шах* – *шахський* тощо.

Інші приголосні перед суфіксами *-ськ(ий)*, *-ств(о)* на письмі зберігаються: *багатий* – *багатство*, *брат* – *братський* – *братство*, *завод* – *заводський*, *інтелігент* – *інтелігентський*, *люд* – *людський* – *людство*, *пропагандист* – *пропагандистський*, *студент* – *студентський* – *студентство*.

3. У вищому ступені порівняння прикметників і прислівників разом із суфіксом *-ш(ий)* змінюються з *у* *-жч(ий)*, а *с* у *-щ(ий)*: *високий* – *вищий (вище)*, *вузький* – *вужчий (вужче)*, *дорогий* – *дорожчий (дорожче)*, *дужий* – *дужчий (дужче)*, *низький* – *нижчий (нижче)*. Це стосується й дієслів, утворених від прикметників вищого ступеня: *ближчати*, *вужчати*, *кращати* та ін. і похідних

від них іменників: *підвищення, подорожчання*.

4. Приголосні основи *к, ц(ь)* перед суфіксом *-н-* змінюються в *ч*: *безпека – безпечний, безпечність, безпечно; вік – вічний, вічність, вічно; кінець – конечний, місяць – місячний, околиця – околичний, пшениця – пшеничний, рік – річний, серце – сердечний, сонце – сонячний, яйце – яєчня*. Приголосний основи *ч* зберігається: *поміч – помічний, помічник; ніч – нічний, ячмінь – ячний (або ячмінний)*.

Виняток становлять слова: *дворушник, мірошник, рушник, рушниця, сердешний* (у значенні 'бідолашний'), *соняшник, торішний*.

Спрощення приголосних. Поряд із явищем асиміляції в літературній вимові спостерігаємо також спрощення звуків у групах приголосних, тобто «зникнення» у вимові окремих приголосних звуків. Спрощуються переважно ті звуки, які займають місце всередині групи. Так, слово *студентський* вимовляється як *студе[нс']кий*, *агентство* як *аге[нс]тво* і под. У словах іншомовного походження це явище не відбивається на письмі: *контрастний* вимовляється як *контра[сн]ий*, *гігантський* вимовляється як *гіга[нс']кий*. Але в словах слов'янського походження в переважній більшості випадків спрощення відбивається на письмі:

- у сполученнях *-ждн-, -здн-, -стн-, -стл-*: *тиждень – тижневий, роз'їзд – роз'їзний, стелити – слати*. Винятки: *хвастливий, хвастнути, шістнадцять, пестливий, кістлявий, зап'ястний, хворостняк*. Спрощення не відбивається на письмі у давальному та місцевому відмінках однини іменників жіночого роду першої відміни: *піаністці, оптимістці, аспірантці, невістці, хустці, волейболістці*.

- у сполученнях *-зкн-, -скн-* випадає *к* при творенні від іменників дієслів із суфіксом *-ну-*: *тріск – тріснути, брязк – брязнути, тиск – тиснути, блиск – блиснути*. Винятки: *виск – вискнути, риск – рискнути, випускний, пропускний, тоскно, скнара, скніти*.

- випадає *л* у групі *-слн-*: *мислити – навмисне, ремесло – ремісник, масло – масний*.

- Спрощення відбувається у словах: *серце (сердець), ченця (чернець), скатерка (скатерть)*.

Спрощення у групах приголосних може супроводжуватися асимілятивними змінами. Коли один із звуків не вимовляється, це призводить до того, що поруч опиняються приголосні, один із яких зазнає впливу з боку іншого. Унаслідок цього вимова слова значно відрізняється від орфографічного запису: *-тськ-* – [ц']: *депутатський – депута[ц']кий, кандидатський – кандида[ц']кий; -стц-* – [сц']: *танцюристці – танцюри[сц']ї, артистці – арти[сц']ї; -стч-* – [шч]: *невістчин – неві[шч]ин; -стд-* – [зд]: *шістдесят – ші[зд]есят; -тст-* – [цт]: *братство – бра[цт]во, багатство – бага[цт]во*. Як бачимо, явище спрощення можна спостерігати в багатьох типах слів української мови, його, так само як і асиміляцію, треба відтворювати в літературній вимові.

3 Поняття про евфонію

Для української мови, як і всякої іншої, характерна евфонічність, або

милозвучність. **Евфонія** – галузь фоностилістики. Вона вивчає здатність фонетичної організації мови до мелодійного звучання, створення звукозображення у висловлюванні відповідно до його змісту та призначення.

Милозвучність української мови досягається чергуванням окремих голосних і приголосних звуків, спрощенням у групах приголосних, рухливим інтонуванням та наголошуванням, повнозвучним, неприглушеним кінцем слова, використанням паралельних форм слів тощо.

Українська мова уникає збігу голосних звуків. Тому ми говоримо *ріка й озеро* (а не *ріка і озеро*), *були в Олега* (а не *були у Олега*). Небажаним також є важкий збіг приголосних. Тому ми говоримо *використовують у промисловості* (а не *використовують в промисловості*), *запишеш усе* (а не *запишеш все*). Дотримання правил поєднання голосних та приголосних звуків забезпечує милозвучність мовлення, як і розвинена система варіантів різноманітних мовних елементів, що чергуються: прийменників (*у – в, з – зі – із, над – наді, під-піді, перед – переді*), сполучників (*і – й*), часток (*би – б, же – ж*), префіксів (*від- – віді-, над- – наді-, об- – обі-, під- – піді-, в- – у-*), постфіксів (*-ся – -сь*), початкових та кінцевих звуків у словах (*ужити – вжити, іти – йти, знову – знов*). Уживання того чи іншого варіанта визначається його звуковим оточенням.

4 Засоби милозвучності української мови

Розглянемо докладніше деякі засоби милозвучності української мови.

1. Чергування у – в та і – й. Звуком *[i]* завжди починається речення; звуком *[y]* починається речення, якщо далі йде приголосний: *І враз усе стихло. У високості сухо шелеснуло. І ліс осяявся синьо... І одинока тополя хитнулася стиха* (Г. Тютюнник). *В одну мить розстебнувся кожух* (П. Мирний); між приголосними вимовляються *[y]* та *[i]*, що передаються на письмі буквами *у* та *і*. Наприклад: *Потім у день чи два дні такі вітри подули, що дерево з коренем вирвало* (В. Стефаник). *Берка рип у хату! Я до його, кажу йому, що так і так, будь ласка, зарадь, зарядуй* (І. Нечуй-Левицький); між голосними вимовляються звуки *[в]* та *[й]* і на письмі передаються відповідними буквами: *росла в Одесі; Василько й Оленка*; якщо між словами робиться пауза, то на стику їх вимовляються голосні *[y]*, *[i]*. Наприклад: *Сонце сходило і оглядало землю*.

Немає чергування при зіставленні понять. Наприклад: *Дні і ночі. Батьки і діти*. Не чергуються *[y] – [в], [i] – [й]* тоді, коли зміна звука викликала б зміну значення слова: *вправа і управа, вклад і уклад, вступ і уступ*. Немає чергування у власних назвах: *Україна, Врубель*. У поезії та розмовному мовленні допустимою є форма *Вкраїна*.

У переважній більшості інших випадків українці уникають немилословних поєднань, вимовляючи після приголосного перед голосним *[i]*, *[y]*, а після голосного перед приголосним *[й]*, *[в]*, наприклад: *Ніде бідному козакові-нетязі стати й коня попасти. Таки ж недурно прозиває козацька голота оцю старшину кармазинниками! Розжилися, набралися добра в походах, загарбали всі землі...* (М. Пригара).

Незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними *в, ф, льв, св, тв, хв* вживається *у*: *Сидимо у вагоні. Велике значення у формуванні характеру має самовиховання. Одягнена у хвою, шумить дрімуча тайга.*

Порушення правил чергування спричинює нагромадження неприродних для нашої мови звукосполучень і зводить нанівець її милозвучність: *З їзд екологів проходив в Криму; Мале суденце довго плавало у океані.*

2. **Чергування часток би – б, же – ж.** Частки, що закінчуються на голосний, уживаються після приголосних: *сказав би, сказав же, він би, він же.* Частки, що складаються з приголосного звука, уживаються після голосних: *сказала б, сказала ж, вона б, вона ж.*

3. **Чергування прийменників з – зі – із.** Прийменник *з* може мати форми *зі, із.* Варіант *зі* вживають, коли наступне слово починається *зі* збігу приголосних: *зі мною, зі школи.* *Із* уживають між приголосними, коли в наступному слові наявний збіг: *пив із джерела, дістав із скрині.* В інших випадках уживають прийменник *з*: *приїхав з міста, приїхала з міста.* Зрідка вживається прийменник *зо*: *разів зо два.*

4. **Чергування прийменників над – наді, під – піді, перед – переді, у – уві та аналогічних префіксів.** Варіанти, що містять голосний, уживаються у випадку збігу приголосних у наступному слові: *наді мною, піді мною, переді мною, уві сні.* В інших випадках уживають варіанти без кінцевого голосного: *над полем, під дахом, перед вами.* Подібним чином уживаються префікси. Порівняйте: *відкинути – відібрати, надкусити – надібрати, обгорнути – обігріти, підшити – підірвати, усунути – увійти.*

5. **Чергування постфіксів -ся – -сь.** Перед приголосними вживаються форми дієслів на *-ся*, перед голосними на *-сь*: *навчалася в інституті, дивлюсь у воду.*

6. **Чергування приголосних фонем.** Чергування приголосних фонем у сучасній українській мові зумовлюються переважно, як і чергування голосних, історичними змінами в системі консонантизму і вокалізму, виявляються в заміні однієї фонемі іншою (в межах однієї морфеми) та відбуваються при словозміні і словотворенні.

Поширеними в українській мові виступають:

- чергування задньоязикових *[к], [х]* і глоткового *[г]* із стверділими передньоязиковими шиплячими при словозміні та словотворенні: у кличному відмінку іменників чоловічого роду з основою на *[г], [к], [х]*: *юнак – юначе, козак – козаче, друг – друже, луг – луже, пастух – пастуше*; у дієслівних особових та дієприкметникових відмінкових формах: *кликати – кличу, берегти – бережу – збережений, колихати – колишу, ткати – тчу*; в іменникових формах множини: *вухо – ушей, око – очей*; при творенні слів: *рука – ручка, нога – ніжка, книга – книжка, друг – дружба, знак – значок, міх – мішок, берег – побережжя, всякий – всячина, рука – рушник, жінка – жіночий, пісок – піщаний, запах – запашиный, пастух – пастушка, сміх – смішний – смішити, рух – рушати, ворог – ворожий, тітка – тітчин*;

- чергування задньоязикових *[к], [х]* і глоткового *[г]* з м'якими передньоязиковими свистячими: у відмінкових формах (давальний і місцевий

відмінки однини іменників жіночого роду) перед закінченням *i*: *балка* – *балці*, *жінка* – *жінці*, *нога* – *нозі*, *рука* – *руці*, *муха* – *мусі*, *книга* – *книзі*, *повага* – у *повазі*; у місцевому відмінку однини іменників чоловічого й середнього роду: *барак* – у *бараці*, *молоко* – у *молоці*, *сміх* – у *смісі*; при словотворенні: *турок* – *турецький*, *грек* – *грецький*, *чех* – *чеський*, *відмінник* – *відмінниця*, *робітник* – *робітниця*;

- чергування твердих передньоязикових зубних із стверділими шиплячими. До цієї групи чергувань належать поширені в сучасній українській літературній мові зміни [d] – [дж], [d] – [ж], [t] – [ч], [з] – [ж], [с] – [ш], [ц] – [ч]. Названі чергування спостерігаються здебільшого при словозміні в системі дієслівних форм: особових (1 особа однини): *садити* – *саджу*, *радити* – *раджу*, *крутити* – *кручу*, *возити* – *вожу*, *носити* – *ношу*, *писати* – *пишу*; інфінітивів із різними відтінками значень: *садити* – *саджати*, *виносити* – *виношувати*, *закрутити* – *закручувати*.

При словотворенні: іменників: *носити* – *ноша*, *прядуть* – *пряжа*, *світити* – *свічка*; дієприкметників: *носити* – *ношений*, *зосередити* – *зосереджений*; у поодиноких іменниках відбувається чергування [ц] – [ч]: *яйце* – *яєчко*, *серце* – *сердечко*, *сонце* – *сонечко*, *лице* – *личко*.

7. Чергування голосних.

Сучасна українська мова, як і російська та інші слов'янські, успадкувала і зберігає чергування голосних, що сягають доісторичної слов'янської, а то ще й дослов'янської доби та відбивають індоєвропейські кількісні та якісні чергування голосних. Найважливішими з них є такі:

Чергування о – а: *гонити* – *ганяти*, *котити* – *качати*, *ломити* – *ламати*, *клонитися* – *кланятися*, *допомогти* – *допомагати*, *схопити* – *хапати*, *стояти* – *стати*. Це чергування відбувається в коренях низки дієслів, змінюючи їх значення. Дієслова з *о* звичайно позначають тривалу, нерозчленовану дію або одноразову, закінчену; дієслова з *а* – повторювану, багаторазову.

Чергування е – і: *гребти* – *загрібати*, *летіти* – *літати* тощо.

Чергування і – и: *ліпити* – *линути*, *вінок* – *вити* та ін.

Іншу групу історичних чергувань становлять активні чергування, що відбуваються при словотворенні та формотворенні й пояснюються історичними процесами у фонетичній системі давньоруської та давньоукраїнської мов: чергування *о – і*; *е – і*; *е – о*; *е, о – фонемний нуль* тощо.

Чергування о та е з і

У сучасній українській мові звуки *о* та *е* (у відкритих складах) часто чергуються з *і* (в закритих) при словозміні (*кінь* – *коня*, *водопій* – *водопою*, *Київ-Києва*, *Харків* – *Харкова*, *Фастів* – *Фастова*, *Чернігів* – *Чернігова*, *Петрів* – *Петрова*) та словотворенні (*будівник* – *будова*, *підніжжя* – *нога*, *зілля* – *зелений*).

Правило це, за нечисленними винятками, поширюється на всі українські слова, а також на глибоко засвоєні нашою мовою запозичення: *колір* – *кольору*, *папір* – *паперу*, *Антін* – *Антона*, *Прокіп* – *Прокопа*, *Сидір* – *Сидора*. Новіша лексика іншомовного походження вживається без такого чергування: *балкон*, *футбол*, *телефон*, *кіоскер*, *режисер* і под.

При творенні нових українських слів потрібно орієнтуватися не на згадані нечисленні винятки, а на правило. Порівняно нові, але вже широко використовувані лексеми *кросівки* (від *крос*), *вітрівка* (од *вітер*) виникли за зразком *криївка*, *мандрівка*, *щедрівка*. У деяких газетах замість нормативних форм *вітрівка*, *кросівки* вживають суржикові *вітровка*, *кросовки*.

Не відбувається це чергування в деяких словах книжного та церковного походження: *Бог*, *пророк*, *словник*, *прапор*, *закон*; у прикметниках, утворених від власних імен на -ов, -єв: *Ростов* – *ростовський*, *Малишев* – *малишевський*, *Павлов* – *Павловський*, але в прикметниках, утворених від імен на -ів, -їв зберігається *і* (*ї*): *Гаврилів* – *гаврилівський*, *Гатаїв* – *гатаївський*.

Чергування о та е з фонемним нулем

У сучасній українській мові, як і в російській та білоруській, звуки [о], [е] можуть чергуватися з нулем звука. Наприклад: суфікси -ок, -ець, -ень постають у варіантах -к-, -ц-, -н- *вінок* – *вінка*, *замок* – *замка*, *гурток* – *гуртка*; *мовець* – *мовця*, *палець* – *пальця*, *кравець* – *кравця*; *березень* – *березня*, *в'язень* – *в'язня*, *велетень* – *велетня*. Так само чергування може відбуватися в коренях деяких слів: *весь* – *всього*, *день* – *дня*, *сон* – *сну*.

Чергування е – о після шиплячих приголосних та після й

Це чергування зумовлене тим, що колишні шиплячі звуки, які були м'якими, в українській мові стали вимовлятися твердо. Після стверділих шиплячих звук [е] перейшов в [о], якщо, в наступному складі стояв твердий приголосний. Щоб легше визначити, який (твердий чи м'який) приголосний звук був колись, треба вимовити слово російською (російська мова зберегла м'яку вимову приголосних звуків перед голосними переднього ряду). Отже, в українській мові маємо: слово *жонатий* ([о] після [ж], бо далі йде твердий приголосний [н]) і слово *женити* ([е] залишився після [ж], бо далі колись вимовлявся звук [н] м'яко); так само вимовляємо (і пишемо) слово *його* замість давнього *его* [йего], де колишній [е] перейшов після [й] в [о], бо далі йде твердий [г].

Однак в окремих випадках зустрічаються винятки з цього правила. Наприклад, у слові *щока* колишній [е] закономірно змінився на [о], бо далі вимовляється твердий приголосний [к]. Однак і у формі давального та місцевого відмінків залишається [о], хоч далі приголосний [ц] вимовляється м'яко: *щоці*, *на щоці*. Пояснюється це вирівнюванням з іншими формами: *щоки*, *щокою*, *щоками*.

Вирівнюванням з іншими словами, у яких [е] та [о] вимовляються не після шиплячих, пояснюється поява [о] на місці [е] в прикметниках *свіжої*, *гарячої*, *безкрайої* (за подібністю до таких, наприклад, слів: *довгої*, *молодої*); *нашої*, *першої* (подібно до *такої*, *другої* – [о] не після шиплячих); *посаджений*, *порушений* (як *ведений*, *плетений*); *більшості*, *безкрайності* (як *вічності*).

В окремих, словах, наприклад: *жєноподібний*, *печєра*, *рєшетє*, *щєзати*, *чєрга*, *пашєка*, – потрібно звіряти запис зі словником. Вимовляються ж усі шиплячі твердо й у таких словах.

Інші правила вимови та змін приголосних і голосних звуків ми розглядали в попередніх темах.

5 Поняття про наголос

У процесі мовлення склади в словах вимовляються неоднаково, один із них виділяється у вимові. Це здійснюється за допомогою артикуляційних засобів – посилення напруженості мовленнєвого апарату, збільшення сили видиху, зростання тривалості звучання. Таке фонетичне виділення одного із складів називається словесним наголосом, або, за інтернаціональною термінологією, акцентом. Звідси назва науки про наголос – акцентологія – і відповідно назва норм наголошування – акцентні норми.

Наголошування в українській мові підпорядковане усталеним правилам, відображеним у різноманітних словниках. Однак у практиці усного мовлення можна спостерігати багато грубих порушень цих норм, викликаних впливом інших мов (російської, польської, румунської, угорської тощо), місцевих говірок, а також пов'язаних із недостатнім мовнокультурним рівнем носіїв мови, бідністю їх словникового запасу, відсутністю навичок нормативного наголошування.

Правильне, нормативне наголошування є необхідною ознакою високої культури мовлення, а отже, і високої загальної культури мовця. Словесна неохайність часто свідчить не лише про низький рівень культури, а й про невисокий фаховий рівень перекладача, учителя, вихователя, адже культура і фахова досконалість – явища взаємопов'язані. Отже, надзвичайно важливо постійно звертати увагу на наголос у словах, прислухатись до виступів людей, які подають зразки нормативного мовлення (письменників, акторів, дикторів телебачення та радіо, науковців), працювати зі словниками.

Часті порушення наголошування певним чином зумовлені складністю української системи акцентуації.

Наголос є обов'язковою ознакою самостійного слова. Більшість самостійних слів мають один наголос. У випадках, коли нормативними є два можливих наголоси, один з них, як правило, є більш уживаним, і в словниках слово з таким наголосом ставиться на першому місці: *завжди* і *завжди́*, *залишко́вий* і *зали́шковий*. Службові слова та деякі самостійні (наприклад, однокладові займенники) не мають наголосу. Вони приєднуються до самостійних слів і утворюють разом із ними так зване фонетичне слово. Ненаголошене слово може перебувати перед наголошеним самостійним або після нього: *зі мно́ю*, *за мі́стом*, *під ча́с*, *хоті́в би*, *ві́кинь це*.

В українській мові наголошений склад характеризується передусім довшою тривалістю звучання. Тому наголос визначають як кількісний. Водночас наголошений склад виділяється більшою силою голосу, тому наголос вважають силовим, або динамічним. Подібні характеристики має наголос і в інших слов'янських, а також у германських та романських мовах. Для порівняння: наголос може бути музичним, або тонічним, тобто залежати від зміни висоти тону – у китайській, корейській, в'єтнамській, японській, а також у литовській мовах.

Як і в більшості слов'янських мов, в українській мові наголос різномісний, або вільний, тобто не закріплений за якимось певним складом слова. Наприклад, є слова, у яких наголос падає на останній склад (*води́*,

принесті́), на передостанній (*чита́ти, красі́вий*), на третій від кінця тощо. Є мови, де наголос закріплений: у французькій мові він на останньому складі; у чеській – на першому; у польській – на передостанньому. Переважно на передостанньому складі наголос в італійській, іспанській та румунській мовах.

Друга важлива особливість українського наголосу – його рухомість. Це означає, що наголос може змінюватися в різних формах одного й того ж слова: *стіна́* – *стіни*, *земля́* – *зе́млю*, *зробі́ти* – *зроблю́* – *зроби́ш*. Словесний наголос може виконувати функцію диференціації слів або їх граматичних форм.

Наприклад, наголос допомагає диференціювати *об'є́днання* у значенні «організація, товариство, спілка» (*статут об'є́днання*) і *об'єдна́ння* у значенні «дія» (*відбулося об'єдна́ння сил*); *обла́днання* у значенні «сукупність механізмів, приладів, пристроїв» (*нове обла́днання*) і *обладна́ння* у значенні «дія» (*закінчено обла́днання кабінету*).

Наголос розрізняє **омографи** (однакове написання, але різне звучання внаслідок різного наголошування): *ві́года* (*діяти з ві́годою*) і *вигóда* (*квартира з вигóдами*); *похі́дний* (*похі́дний рюкзак*) і *похі́дний* (*похі́дний від іменника*); *ліка́рський* (*ліка́рська допомога*) і *ліка́рський* (*ліка́рська рослина*); *ві́тряний* (*ві́тряний день*) і *ві́тряний* (*ві́тряний двигун*). Необхідно правильно наголошувати подібні слова, щоб уникнути непорозуміння.

Словесний наголос виконує також форморозрізнювальну функцію. Найчастіше наголос виступає засобом розмежування відмінкових форм іменників однини та множини. Наприклад: *сві́жі нові́ни* – *не чув нови́ні*, *зелені́ поля* – *край по́ля* і под. Також наголос розрізняє дієслівні форми доконаного і недоконаного виду: *почали заси́пати* – *треба заси́пати*, *будемо склика́ти* – *наказав негайно скли́кати*. Звичайно, у наведених прикладах різниця в граматичному значенні підтримується контекстом, але наголошування теж відіграє свою роль.

Отже, український наголос має деякі особливості, знання яких сприяє удосконаленню усного мовлення.

Окремі закономірності наголошування. Різномісність і рухомість українського наголосу значною мірою ускладнюють засвоєння акцентуаційних норм. Тому важливе значення має з'ясування закономірностей наголошування. Розгляньмо деякі з правил наголошування, насамперед ті, де найчастіше доводиться спостерігати порушення:

- у двоскладових іменниках чоловічого роду, що в однині мають наголошений перший склад, у формі множини наголос пересувається на останній склад: *а́втор* – *авторі́*, *ко́рпус* – *корпусі́*, *о́круг* – *округі́*, *па́спорт* – *паспорті́*, *по́яс* – *поясі́*, *се́ктор* – *секторі́*. Таке наголошування наявне в усіх відмінкових формах: *округі́в, округа́м, округа́ми, в округа́х*. Водночас є незначна група іменників, які мають нерухомий наголос: *ве́ктор* – *ве́ктори*, *гло́бус* – *гло́буси*, *ро́змір* – *ро́зміри*.

Рухомий наголос мають і трискладові іменники, що в однині мають наголошений перший або другий склад, а у множині функціонують із наголошеним закінченням. На такі слова слід звернути увагу, оскільки часто

вони є назвами професій або звань: *дирéктор* – *директорі́*, *інспéктор* – *інспекторі́*, *профéсор* – *професорі́*, *редáктор* – *редакторі́*, але: *прибі́чник* – *прибі́чники*, *заст пник* – *заст пники*;

- переважна більшість двоскладових іменників жіночого роду, які закінчуються на *-ка*, у відмінкових формах множини має наголос на закінченні: *ба́йка* – *байкі́*, *го́лка* – *голкі́*, *ка́ртка* – *карткі́*, *мі́ска* – *мискі́*, *ні́тка* – *ниткі́*, *ха́тка* – *хаткі́*, *р чка* (для писання) – *ручкі́*.

Водночас є іменники, у яких наголос залишається нерухомим: *жме́нька* – *жме́ньки*, *кі́шка* – *кішки*, *па́пка* – *па́пки*, *про́бка* – *про́бки*.

Переміщення наголосу у відмінкових формах множини можна бачити й у значній частині трискладових іменників на *-ка*: *вказі́вка* – *вказі́вкі*, *гові́рка* – *гові́ркі*, *колю́чка* – *колю́чкі*, *памп ішка* – *пампушкі́*, *по́мілка* – *помилкі́*, *сторі́нка* – *сторі́нкі*. Проте є чимала група трискладових іменників із накореневим наголосом у відмінкових формах множини: *за́гадка* – *за́гадки*, *примі́тка* – *примі́тки*, *розпíска* – *розпíски*.

Подібні особливості наголошування бачимо у відмінкових формах множини чотири- і п'ятискладових іменників на **-ка**: *сторі́ночка* – *сторі́ночки́*, *товáришка* – *товаришкі́*;

- слід звернути особливу увагу на наголошування віддієслівних іменників середнього роду на **-ни(я)**, частина яких досить активно функціонує в науковому та офіційно-діловому стилях мовлення. У більшості випадків такі іменники зберігають наголоси дієслів, від яких вони утворені. Це може бути наголошення на корені: *ді́хати* – *ді́хання*, *кі́дати* – *кі́дання*, *нала́годити* – *нала́годження*. Також подібні іменники можуть мати наголошений суфікс: *запитáти* – *запитáння*, *навча́ти* – *навча́ння*, *пізнáти* – *пізнáння*, *повста́ти* – *повста́ння*. Іменники, утворені від дієслів з наголошеним префіксом, наприклад, з префіксом *ви-*, як правило, мають наголошений префікс: *ві́дужати* – *ві́дужання*, *ві́рахувати* – *ві́рахування*, *ві́нищити* – *ві́нищення*. Такі іменники переважно означають завершену дію. Треба звернути увагу на деякі іменники з префіксом *ви-*, який у відповідному дієслові, як правило, наголошений, що не збігається з наголошуванням іменника: *ві́знати* – *визна́ння*, *ві́гнати* – *вигна́ння*, *ві́дати* – *видáння*.

Невелика частина іменників не зберігає наголос відповідного інфінітива: *підвeстí* – *підвéдення*, *відомстíти* – *відом́щення*, *звeстí* – *звéдення*;

- слід також звернути увагу на наголошування непохідних двоскладових прикметників. Значна частина їх уживається з наголосом на закінченні: *блі́дій*, *малі́й*, *нові́й*, *нудні́й*, *пісн́й*, *рясн́й*, *тісн́й*. Під впливом російської мови подібні прикметники іноді наголошують неправильно. Водночас є чимало двоскладових непохідних прикметників, які мають наголос на корені: *бо́сний*, *во́гкий*, *ко́сий*, *ті́хий*, *ці́лий*.

Досить часто неправильно наголошують двоскладові якісні прикметники з суфіксом **-к(ий)**. Нормативним є наголос на закінченні: *вузькі́й*, *в'язкі́й*, *жаркі́й*, *легкі́й*, *мілкі́й*, *низькі́й*, *липкі́й*, *тонкі́й*, *тяжкі́й*, *слизькі́й*, *різкі́й*, *рідкі́й*, *чіткі́й*.

Серед відносних прикметників можуть виникати проблеми з

наголошуванням прикметників з суфіксом **-ан- (-ян-)**. Прикметники, утворені від іменників чоловічого роду, а також жіночого роду першої відміни з наголошеним коренем, як правило, зберігають наголоси цих іменників: *морóз – морóзяний, очерét – очерéтяний*, але: *зоря' – зóряний, росá – рóсяний*. Суфіксальне наголошування здебільшого мають прикметники, що походять від трискладових іменників жіночого роду першої відміни: *копíйка – копíйча́ний*, а також від деяких двоскладових іменників жіночого роду: *гре́чка – гречáний, сі́рка – сі́рча́ний*.

Наголошене закінчення можна бачити у прикметників, що походять від однокладових іменників чоловічого роду: *дрі́т – дротя́ний, льон – лля́ний, то́рф – торф'я́ний*, а також від поодиноких двоскладових іменників: *бе́рест – берестя́ний, хво́рост – хворостя́ний*. Наголошене закінчення мають також прикметники, утворені від двоскладових іменників жіночого роду першої відміни, які здебільшого мають наголос на закінченні: *весна́ – весня́ний*, або на корені: *крей́да – крейдя́ний, крі́га – крижані́й, шкі́ра – шкіря́ний*. Прикметники, що виникли від іменників жіночого роду третьої відміни, також функціонують із наголошеним закінченням: *верф – верф'я́ний, жерсть – жерстя́ний, кров – кров'я́ний, сіль – соля́ний (соля́ний промисел, але соля́на кислота)*.

Викликає запитання і наголошування ступенів порівняння прикметників. Якщо форми вищого ступеня походять від три- і багатоскладових прикметників, що мають наголос на корені або суфіксі, вони зберігають цей наголос: *бурхлі́вий – бурхлі́віший, вразлі́вий – вразлі́віший, вродлі́вий – вродлі́віший, ласка́вий – ласка́віший, докла́дний – докла́дніший, хорóбрий – хорóбріший*. Водночас є форми, утворені від трискладових прикметників із кореневим наголошенням, у яких наголос переходить на суфікс: *весéлий – веселі́ший, красі́вий – красиві́ший, роз мний – розумні́ший, ціка́вий – цікаві́ший, черво́ний – червоні́ший*;

- кількісні числівники *одина́дцять, чотирна́дцять* наголошуються, як інші слова цього типу. Цей наголос зберігають однокореневі збірні числівники: *одина́дцятєро, чотирна́дцятєро*. Якщо ці числівники виступають компонентом складного слова, то основний наголос падає на другу складову частину, а побічний – наголошує компонент **-на-**: *одина́дцятиклас́ник, чотирна́дцятиповерхóвий*.

Кількісні числівники *ші́стдеся́т, сі́мдеся́т, ві́сімдеся́т* мають наголос на другому компоненті, наголошування на першому складі ненормативне.

Відмінюючи кількісні числівники, слід звернути увагу на те, що числівники на **-дцять** і **-десят** мають наголошені закінчення **-óх, -óм, -ма́** і **-ома́**: *одина́дцятьóх, одина́дцятьóм, одина́дцятьма́, одина́дцятьома́*.

Числівник *один (одна, одне, одно)* може входити до складу стійких сполук, у яких спостерігається переміщення наголосу на перший склад числівника: *всі́ до óдного, одне́ до óдного, один за óдним, один по óдному, одне́ óдному, одні́ óдним, ні́ óдного, ні́ óдному, один óдного, одна́ óдну, один за óдного, один з óдним*, але: *зрозумі́в з одного́ слова*.

Порядковий числівник *другий* не змінює наголосу у відмінкових формах:

другого, другому;

- особові займенники *я, ти, він (вона, воно)* без прийменників у відмінкових формах мають наголос на закінченні: *зустрічав мене́ (тебе́, його́, її́), дарував мені́ (тобі́, йому́)*. З таким же наголосом у відмінкових формах функціонує зворотний займенник *себе́*: *лаяв себе́, дарував собі́*. Наголошування на корені, характерне для говірок західних областей України, не є нормативним. Коли форми родового та знахідного відмінка вживаються з прийменником, наголос переміщується на перший склад: *у мене́, про тебе́, на себе́*.

Займенники *чий, який, котрий* в усіх відмінкових формах мають наголошене закінчення: *чийо́го сина, чийо́му учневі, яко́го числа, котра́ година* і т. д. Слід звернути увагу на займенник *ніякий*, наголос якого не змінюється у відмінкових формах: *нія́кого, нія́кому, нія́ким, ні з я́ким, ні на я́кому* і т. д.

- досить часто виникають проблеми з наголошуванням особових та часових форм дієслів. Треба звернути увагу на дієслова з основою на приголосний, що мають наголошений елемент *-ти*: *везти́, весті́, плесті́, завезти́, привести́, переплесті́* і под. В особових формах та у формі минулого часу такі дієслова мають наголос на останньому складі: *вед , веде́ш, вед ть, ведемó, веде́те, велá, велі́* і т. д. Наголошення на корені ненормативне.

Вимагають уваги і префіксальні похідні від дієслова *йти*. У формі першої особи однини простого майбутнього часу та наказового способу вони мають наголошене закінчення: *відійд , перейд , обійд , зайд* і т. д., *відійди́, перейди́, обійди́, зайди́* і т. д. У всіх інших особових формах наголос падає на основу (частіше на префікс): *відійде́ш, відійдете́, пере́йде́ш, пере́йдете́, за́йдемо́, обі́йдемо́* і т. д. У формах минулого часу – наголос на закінченні або на суфіксі: *відійшла́, відійшли́, відійшов* і т. д.

Варіативне наголошування. В українській мові досить частотним є варіативне наголошування в межах норми. Існують варіанти наголошування в усіх формах одного й того ж слова. Наприклад: *господáрка* і *госпо́дарка*, *господáрки* і *госпо́дарки*, *господáрці* і *госпо́дарці* тощо. Буває й так, що варіанти наголосу можливі лише в деяких формах слова. Наприклад: *го́сті, госте́й, го́стям* і *гостя́м, го́стями* і *гостя́ми / гістьми́ і гістьми́, у го́стях* й *у гостя́х*. Варіанти нормативного наголошування можуть розрізнятися за ознакою частотності вживання. Так, серед варіантів *кри́хти* і *крихти́, к пки* і *купкі́* частіше вживають форми з наголошеним коренем. Нормативні словники обов'язково фіксують варіативне наголошування, подаючи першим частотніший варіант, тобто той, якому слід віддавати перевагу.

Розглянемо деякі випадки варіативного наголошування граматичних форм в українській мові. Варіантне наголошування може мати значна група іменників чоловічого роду: *дого́відач* і *догові́дач, користу́вач* і *користи́вач, позива́ч* і *позива́ч, призовні́к* і *призо́вник* тощо.

Слід звернути увагу на варіантне наголошування іменників середнього роду: *межі́пліччя* і *межи́пліччя, межі́річчя* і *межи́річчя, межі́гір'я* і

межигір'я. Словники фіксують варіантне наголошування у прикметниках: *чимáлий* і *чимáлий*, *прóстий* і *простій*, *ясній* і *я'сний*.

Варіантне акцентування можуть мати і прикметники з суфіксом *-ов(ий)*, утворені від іменників: *гілковій* і *гілкóвий*, *затишній* і (рідше) *затішний*, *пружній* і *пр жний*, *пéрвісний* і *первісний*, *гомíлковий* і *гомíлкóвий*, *подарункóвий* і *подар нковий*, *світáнковий* і *світанкóвий*, *книжкóвий* і *книжковій*, *сли́вовий* і *сливóвий*, *волошкóвий* і *волóшковий*, *військóвий* і *військовій*, *дніпрóвий* і *дніпровій*, *дністрóвий* і *дністровій* і под.

Досить багато є прикметників з суфіксом *-н(ий)*, що мають варіанти наголосу. Такі прикметники можуть бути утворені від іменників та дієслів: *колі́сний* і *колісній*, *допомі́жний* і *допоміжній*, *дошк льний* і *дошкульній*, *жаді́бний* і *жадібний*, *жа́лібний* і *жалі́бний*, *мандрі́вний* і *мандрівний*.

Варіанти наголосу можуть мати і прикметники з суфіксом *-ан- (-ян-)*: *весня́ний* і *весня'ний*, *воцáний* і *воцáний*, *вовня́ний* і *вóвняний*, *морквя́ний* і *мóрквяний*, *кап стя́ний* і *капустя'ний*, *карто́пляний* і *картопля'ний*, *пові́тряний* і *повітря'ний* і под.

Чимала група дієслів в українській мові має варіанти наголосу, які зберігаються в особових та часових формах: *ні́яковіти* і *ніяковіти*, *сі́віти* і *сивіти*, *плі́сня' віти* і *пліснявіти*, *ста́ріти* і *старіти*, *че́рствіти* і *черствіти* і под.

Як бачимо, слова з варіантним наголошуванням складають значний прошарок української лексики. Вони вимагають від мовця уважного ставлення до наголосу, постійної роботи над удосконаленням свого мовлення.

Контрольні запитання та завдання

1. Що Вам відомо про орфоепію?
2. Розкажіть про формування української літературної вимови. Назвіть причини порушення норм української літературної вимови.
3. Розкажіть про співвідношення між звуками української мови та буквами.
4. Дайте характеристику голосних звуків української мови.
5. Які Вам відомі особливості вимови голосних звуків?
6. Дайте характеристику приголосних української мови. Розкажіть про вимову приголосних.
7. У яких словах слід писати букву *Гг*?
8. Що Вам відомо про вимову аббревіатур?
9. Що Вам відомо про асиміляцію приголосних? Пригадайте про зміни приголосних: дзвінких перед глухими; глухих перед дзвінкими; свистячих перед шиплячими; шиплячих перед свистячими; *[ð]* і *[m]* перед шиплячими; *[ð]* і *[m]* перед свистячими; твердих перед м'якими.
10. Що Вам відомо про зміни приголосних при їх збігу?
11. Пригадайте про зміни приголосного основи при додаванні суфіксів *-ств*, *-ськ*.
12. Що Ви знаєте про спрощення приголосних?

13. Що мається на увазі під милозвучністю мовлення? Що позначає термін «евфонія»? Згадайте засоби милозвучності української мови. Пригадайте чергування *у – в* та *і – й*. Згадайте правила вживання часток *би – б*, *ж – же*, постфіксів *-ся – -сь*.

14. Що Вам відомо про чергування прийменників та префіксів? У яких випадках чергуються *з, к, х* із *ж, ч, ш*?

15. Пригадайте інші правила чергування приголосних. Розкажіть про найдавніші чергування голосних.

Що Вам відомо про чергування *[e], [o]* з *[i]*; *[e], [o]* з фонемним нулем; *[e]* з *[o]* після шиплячих та *[й]*?

16. Що таке наголос? Дайте характеристику українського наголосу. Які функції може виконувати наголос? Пригадайте закономірності наголошування слів в українській мові. Розкажіть про варіативне наголошування.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

ТЕМА 2.1 ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ПРЕДМЕТ ЛЕКСИКОЛОГІЇ. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

План

1. Лексичне й граматичне значення слова.
2. Типи лексичних значень.
3. Багатозначність, переносне значення і переносне вживання слова.
4. Особливості перекладу багатозначних слів.

1 Лексичне й граматичне значення слова

Лексикологією (із грецьк. *lexis* – «слово», *logos* – «учення») називають науку, яка вивчає лексику. Слово *лексика* походить від грецького слова *лексикос* – «словесний, словниковий». Ним називають усі слова мови, а також окремі шари чи групи слів (*побутова лексика, професійна лексика*) та слова письменників і їх творів (*лексика Шевченка, лексика «Гайдамаків»*).

Українська мова як засіб спілкування є мовою слів. Із слів формуються за допомогою граматичних правил і законів речення. Слово дає найменування для всіх пізнаних людиною предметів і явищ природи та суспільства, відношень і залежностей, для вираження людиною почуттів, емоційних реакцій і волевиявлень. Отже, фактично слово бере на себе номінативну (називальну) функцію мови.

Однією з основних властивостей існуючих у мові слів є їх відтворюваність, тобто вони не створюються у процесі спілкування, а відтворюються як готові одиниці. Значне місце у визначенні слова має його фонетична оформленість.

Отже, слово – це основна функціонально-структурна й семантична одиниця мови, що становить звук або комплекс звуків і, характеризуючись самостійністю та відтворюваністю, є будівельним матеріалом для словосполучення й речення.

За тим, що слова означають, вони поділяються на такі групи:

Повнозначні слова – це ті слова, які мають лексичні й граматичні значення: *поле, ліс, гай, людина, серце, голова, учитель, урок, земний, гарний, свій, чотири, десять, шостий, сам, кожен, сміятися, ходити, думати, гарно, весело, взимку* та ін.

До повнозначних належать *іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники*. Слово, яке має лексичне значення, називають **лексемою**.

Неповнозначні слова мають тільки граматичні значення і можуть виражати відношення просторовості (*на, під*), причиновості (*бо, через, тому що*), єднальності (*і, й, та*), протиставності (*але, проте*), умовності (*би, якби*), наказовості (*хай*) тощо. Неповнозначними словами є сполучники, прийменники, частки.

Окремою групою слів є **вигуки і звуконаслідування**, бо вони нічого не називають, а лише виражають почуття, емоції, реакції, волевиявлення,

акустичні образи (*ой, ах, ура, гей, гать, леле, дзінь-дзінь, ку-ку*).

Лексичне і граматичне значення слова. *Лексичним значенням* називають співвіднесеність слова з предметами, явищами, процесами, відношеннями, закономірностями реальної дійсності та поняттями про них. Слово називає предмет, і це є його лексичним значенням. Але цим не вичерпується зміст поняття «лексичне значення». Мова не змогла б виконувати функцію спілкування (комунікативну), якби намагалася дати кожному предмету окрему назву. Слово називає конкретний предмет, усі інші предмети даного виду, а також поняття про цей вид предметів. Це означає, що слово узагальнює у своєму лексичному значенні основні ознаки цілого класу предметів і формує поняття про них. Поняття – це узагальнене відображення у свідомості властивостей предметів і явищ дійсності. Поняття виражається словом. Воно є основою лексичного значення слова. Але крім називання предмета й поняття про нього, у лексичне значення слова може входити й додатковий компонент – те, як і коли ми предмет сприймаємо, оцінюємо, як реагуємо на нього (*чобіт, чобіток, чоботище; здоровий, здоровенький, здоровило*).

Як правило, значення слова в цілому однаково усвідомлюється колективом людей, які розмовляють однією мовою, пов'язані між собою культурою, традиціями, історією. Значення слова – це зв'язок, що історично склався в певному суспільстві, між звучанням слова й тим відображенням предмета або явища, яке з'явилося й закріпилося у свідомості людини.

Отже, лексичне значення само по собі є складним і змінним явищем, воно може мати в собі окремі відтінки, які в процесі життя слова набувають здатності переростати в нові значення. **Граматичне значення** визначає віднесеність слова до певної частини мови й можливості та особливості поєднання слова з іншими словами. Граматичне значення слова вивчається у граматиці.

2 Типи лексичних значень

Як ми вже говорили, лексичне значення властиве тільки повнозначним словам. Кожне повнозначне слово відрізняється від іншого як лексичним значенням, так і його специфічними особливостями й виявленням у мові.

У зв'язку з цим розрізняємо три типи лексичного значення слова: **пряме номінативне, номінативно-похідне й експресивно-стилістичне значення.**

Прямі номінативні значення, за визначенням В. Виноградова, ніби безпосередньо спрямовані на предмети та явища дійсності: «Номінативне значення слова — опора і суспільно усвідомлений фундамент усіх інших його значень і використань». Такі значення не пов'язані в тексті вузькими рамками поєднування: їх сполучуваність з іншими словами визначається предметно-логічними зв'язками й може вважатися вільною. Цей тип лексичних значень найбільш стійкий і незалежний, тобто не обмежений у своїй реалізації рамками фразеологічних сполучень або певною синтаксичною конструкцією. Так, контексти використання слова *крига* в його основному прямому номінативному значенні «*замерзла вода, що перейшла у твердий кристалічний стан*» відповідають реальним зв'язкам позначуваного у дійсності й не мають мовних

обмежень сполучуваності.

Прямі номінативні значення є основною, найбільш загальною характеристикою слів: вони зазвичай першими «спливають» у нашій свідомості, коли ми чуємо (читаємо) те чи інше слово. Оскільки таке значення з поняттям і його ознаками співвідноситься безпосередньо, його ще називають основним, первинним. Ці значення можуть служити базою для різних видів семантичних змін, у результаті яких утворюються вторинні, номінативно-похідні лексичні значення.

Номінативно-похідні значення також можуть відображати предмети та явища дійсності безпосередньо. Вони утворюються на основі прямих номінативних значень і, будучи похідними, зберігають у сучасній мові мотивований зв'язок із первинною номінацією, і тому співвідносяться з прямим номінативним значенням. Наприклад, слово *земля* має два прямі номінативні значення: 1) *третья від Сонця велика планета, населена людьми, яка обертається навколо своєї осі й навколо Сонця*; 2) *суходіл*. Інші значення щодо основного є похідними (*грунт, верхній шар земної кори; розсипчаста темnobура речовина, що входить до складу кори нашої планети; територія з угіддями, що перебуває в чьомусь володінні; країна, край, держава*). Як видно, номінативно-похідні значення можуть бути вужчими, більш спеціалізованими, ніж основне, пряме номінативне. Однак зв'язок із прямим номінативним значенням у них завжди живий, відчутний для носіїв сучасної мови.

Третій тип лексичних значень, виділений В. Виноградовим на основі номінативного принципу, – **експресивно-стилістичне значення**. Експресивно-стилістичне значення слова виражається не прямо, «не безпосередньо, а через те семантично основне або опорне слово, яке є базою відповідного синонімічного ряду й номінативне значення якого безпосередньо спрямоване на дійсність». Через тотожність форми (лексемі) і певних смислових асоціацій експресивно-стилістичні значення поєднуються з прямим значенням у єдину смислову структуру. Проте, на відміну від прямого значення, вони слабо закріплені парадигматично і тому потребують більшої синтагматичної зумовленості. Щоб їх відрізнити від інших значень у тексті, потрібні додаткові розрізнявальні ознаки: специфічна обмежена сполучуваність, певна синтаксична позиція.

За способом номінації, тобто за характером зв'язку значення слова з об'єктом дійсності, виділяються два типи лексичних значень – **пряме** (номінативне, основне) і **непряме** (переносне). Слово, яке має пряме (номінативне) значення, прямо вказує на об'єкт, тобто воно безпосередньо співвіднесене з поняттям або окремими його ознаками. **Прямим** називають значення слова, найменше зумовлене його сполучуваністю. Пряме значення чітко визначене парадигматично. **Непрямим (переносним)** називається значення слова, зумовлене появою асоціацій, що поєднують один предмет з іншим. Переносне значення з'являється в результаті переносу прямого позначення об'єкта на новий об'єкт. Переносні значення є вторинними. Поняття «первинне» і «вторинне» поширюються лише на сучасний стан лексики, тому терміни «пряме», «номінативне» є пріоритетними порівняно з

термінами «основне», «головне».

Отже, залежно від характеру номінативної функції, зв'язку слова з предметами та явищами дійсності розглядають два типи лексичних значень: прямі й переносні. Переносні значення, у свою чергу, можуть бути поділені на переносні зі стертою образністю (*дощ іде, носик чайника, ніжка столу*) і переносно-образні (*залізні нерви*).

За ступенем семантичної вмотивованості виділяються **непохідне** (немотивоване, первинне) і **похідне** (мотивоване первинним, вихідним значенням, вторинне) значення. Різними за характером і ступенем вмотивованості можуть бути і прямі, і переносні значення.

За можливістю лексичної сполучуваності, або видом синтагматичних відношень між словами, виділяють значення **вільні** й **невільні**. Значення слів, що мають відносно широку сполучуваність, називаються **вільними**. Вільні значення мають, наприклад, слова *вода, волосся, дерево* та багато інших. «Свобода» лексичної сполучуваності — поняття відносне, оскільки вона обмежена предметнологічними відношеннями слів у мові. Так, виходячи з предметнологічних зв'язків, не можна поєднати слово *вода* зі словами *дерев'яна, цікава, пухнаста* тощо.

Слова, лексична сполучуваність яких обмежена не тільки предметнологічними, а й мовними відношеннями, мають **невільні** значення.

За характером функцій, що виконуються, виділяють **власне номінативні** й **експресивно-синонімічні** лексичні значення слова.

Номінативними є значення слів, які використовуються для називання предметів, явищ, властивостей, дій тощо. У семантичній структурі слів із таким значенням, як правило, не знаходять відображення додаткові ознаки (наприклад, оцінка), однак у процесі подальшого використання вони можуть з'явитися. Номінативним є значення слів *вода, людина, пересуватися, слон* і багато інших. Кожне з них безпосередньо співвіднесене з поняттям, називає його.

Експресивно-синонімічним називається значення, в якому основною є емоційно-оцінна ознака. Слова з таким значенням виникли як додаткові експресивно-емоційні найменування до вже існуючих у мові номінацій з денотативним значенням. Такі слова існують у мові самотійно, зафіксовані у словниках, однак сприймаються носіями мови за асоціацією з їхніми номінативними синонімами. Слова з експресивно-синонімічним значенням, як правило, невідільні у своїх зв'язках з іншими словами.

В українській мові є слова, що мають лексичні значення, які тісно пов'язані з тим або іншим вищеназваним основним типом лексичних значень, але все ж відрізняються від них певними семантичними відтінками і не підпадають під жодний тип.

Отже, типологія лексичних значень спирається на три основні види відношень: понятійно-предметний зв'язок (парадигматичні відношення), відношення слів одне до одного (синтагматичні зв'язки) і ступінь вмотивованості значення (дериваційні зв'язки). Виділення різних типів лексичних значень допомагає глибше розібратися в семантичній структурі

слова, зрозуміти характер системних внутрішньослівних зв'язків.

3 Багатозначність слів у сучасній українській мові

Кожний народ бачить світ по-своєму, через призму рідної мови. Система понять, усвідомлена народом і закріплена у значеннях слів, характеризується своєрідністю. Багатство лексики мови виявляється не лише в різноманітності груп лексики, а й у обсязі семантики.

Кожне слово «народжувалось» однозначним, тобто слова виникають з одним лексичним значенням. Із розвитком суспільства з'являлись нові предмети чи поняття, які треба було називати. Можна було створити нове слово, запозичити з іншої мови або назвати словом, що вже є в мові. Так виникли переносні значення, наприклад: *форум* – «площа в давньому Римі», «широке зібрання»; *ательє* – «лише художника або фотографа», «майстерня одягу, взуття» тощо.

Але протягом розвитку мови відбувається як розширення, так і звуження значень слів: *казарма* зараз означає лише житло для солдат, раніше означало і гуртожиток для робітників; *квас* – «усяке кисле (питво, їжа)», а тепер тільки «вид напою».

Переважає більшість українських слів є **багатозначними**. Наприклад, слово *земля* має у словниках такі значення: 1. *Третя по порядку від Сонця планета, яка обертається навколо своєї осі та навколо Сонця*; 2. *Місце життя і діяльності людей*; 3. *Верхній шар земної кори*; 4. *Речовина темно-бурого кольору*; 5. *Суша (на відміну від водного простору)*; 6. *Ґрунт для вирощування рослин*; 7. *Країна, край, держава*.

У Словнику української мови у слові *іти* виділяється 30 значень. За підрахунками дослідників, у сучасній українській літературній мові серед багатозначних іменників слова з двома значеннями становлять близько 68 %, з трьома – близько 20 %, з чотирма – близько 8 %, з більшою кількістю – до 4 %.

Однозначними є терміни та деякі інші слова: *електрифікація, тепловоз, працездатність, конвалія, антилопа* та ін. Хоча деякі терміни можуть уживатися в різних терміносистемах, і, відповідно, матимуть різні значення (*корінь, клапан, морфема*). До однозначних належать також назви матеріалів, речовин (але *ґрунт, золото* тощо є багатозначними). Таким чином, суть полісемії полягає в тому, що якась назва предмета, явища переходить, переноситься на інший предмет, явище, і тоді одне слово «обслуговує» одночасно декілька предметів, явищ, ознак тощо.

Багатозначність виникає від того, що мовці помічають схожі риси предметів, подібність явищ у житті й тому переносять назву одних предметів на інші: *чашечка чаю – чашечка тюльпана, ніжка дитини – ніжка стільця, пряма лінія – телеграфна лінія, вільна людина – вільне місце, потік води – потік машин, міцна криця – міцний сон*.

Багатозначність у слові розвивається поступово у процесі розвитку мови. Наприклад, у слові *морж* (яке раніше в словнику фіксувалося з одним значенням: *морж* – «водяний ластоногий ссавець із вусатою мордою, великими іклами та короткою шерстю») у 60-х роках розвинулося переносне значення: *морж* – «людина, яка любить купатися взимку в крижаній воді».

Переносність значення слова є усталеною закономірністю мови. Переносне вживання слів особливо поширене в художньому та розмовному стилях.

Значення багатозначного слова. Отже, слова, які мають кілька значень, називаються **багатозначними**, або **полісемічними** (із грец. *poly* – «багато» і *sema* – «знак»). Пильніша увага до багатозначного слова дає можливість виявити нерівноцінність його значень: одне із значень виділяється як головне, його називають прямим, решта – переносні. Перше значення часто так віддалене від нас у часі, що тільки вчені можуть його встановити. Наука, що вивчає походження слів та їх первісні значення, називається етимологією. У деяких словах прямим може бути не одне значення, хоч і серед таких є найголовніше, наприклад:

1. «У нас по містах вибудовані пишні будинки з ясними вікнами, з **широкими** ворітьми» (Марко Вовчок)

2. «Як умру, то поховайте мене на могилі, Серед степу **широкого**, На Вкраїні милій» (Т. Шевченко)

3. «Попереду було стільки **широкого** щастя, що їм навіть не уявлялось, як це може його не бути» (О. Гончар)

У перших двох реченнях слово *широкий* позначає поняття «значний за розміром», тому обидва значення «значний за розміром уперек» і «такий, що займає великий простір» сприймаються як прямі. У третьому прикладі слово *широкий* вжите в переносному значенні.

Усі значення полісемантичного слова між собою пов'язані, хоч можна розрізнити ступені зв'язку: деякі переносні значення розташовуються ближче до прямого, інші – більш віддалені. Пряме значення ще називають первинним. Воно найменше пов'язане з контекстом. Наприклад, слово *великий* насамперед називає поняття «значний за розміром, за кількістю»: *велика хмара, великий гурт людей*. Усі інші значення (у словнику їх зафіксовано ще п'ять) є вторинними, похідними: 1) дорослий: *Малі діти – малий клопіт, великі діти – великий клопіт*; 2) який переважає звичайний рівень (розмір): *Узув великі, батькові чоботи*; 3) який має велику силу прояву: *Великий мороз був*; 4) важливий: *«Правду, велику правду сказав твій батько»* (Г. Квітка-Основ'яненко); 5) геніальний, загальновідомий: *«Дід Опанас багато знав пісень і був колись великий співака»* (С. Васильченко).

Непрямі, переносні значення багатозначного слова ще називають вторинними. Вони так само закріплюються за словом, як і первинні, і фіксуються словником.

Переносне значення й переносне вживання слова. Від переносних значень слід відрізняти переносні вживання. Вони не утворюють окремого значення, а є лише відтінками певного значення, вони є скоріше одиницею стилістичного, а не лексичного порядку: *читав Франка, слухав Бетховена*. Це в основному засіб художньої характеристики. Такі вживання не фіксуються словником і закріплюються за словом тільки в даному конкретному контексті.

Види переносних значень і переносних вживань. Розрізняють такі виписи переносних значень і вживань: **метафору, функціональний перенос,**

метонімію та синекдоху.

Метафора (із грец. *metaphora* – «перенесення») – це перенесення назви з одного предмета на інший за схожістю якихось ознак, форм, якостей, властивостей, функцій. Перенесення це ґрунтується на тому, що в природі предмети, явища, процеси мають схожі риси, подібні, близькі або суміжні функції. Подібність така буває очевидною, іноді – віддаленою, прихованою або тільки уявною. Найбільш частими є метафоричне перенесення ознак, властивостей предметів на істоти або навпаки. Метафора може бути побудована на:

1) подібності форми, розташування: *«Помережив вечір кучерявий льодяними ґратами вікно»* (М. Драй-Хмара); голка ялинки, боксерська груша; шляпка гриба, ніс чайника, підошва гори.

2) подібності кольору: *«Сонце хилилось уже на захід і кривавим блиском обливало сніжні полонини»* (І. Франко);

3) подібності властивостей: *Відомо, що за людина з Невкипілого – кремій* (О. Теліга);

4) подібності вияву почуттів: *«Думки, спогади краjali серце Костомарова»* (О. Іваненко);

5) схожості поведінки, способу дії: *«Втома крадеться тихо, але він втомі взяти себе не дає»* (В. Бичко).

6) подібності відчуттів: *теплий прийом, холодний погляд.*

Метафора може будуватися на основі вражень, оцінки будь-чого: *«Вишневі пахоці думок»* (М. Драй-Хмара); *«Ой, не рік – не два, як ся Івась залищав, / Ой, він мені золотий вінок обіцяв...»* (Народна творчість)

Різновидом метафори є **функціональний перенос** – перенос за функцією. Найчастіше перенос відбувається з живого предмета на неживий: *ручка, двірник.*

Різновидом метафори є також **епітет** (з грецької мови – «прикладка, прізвисько»). Це також переносне значення, яке виконує роль образного означення. Виникає епітет на перенесенні ознак, форм, якостей, властивостей з предмета, якому ці ознаки притаманні природно (існують у ньому об'єктивно), на інший, якому приписуються вже суб'єктивно автором. Але приписування це не є абсолютно довільним, воно зумовлене або реальною схожістю, або асоціаціями: *золота осінь, золоте серце, золоті руки, золота душа; срібні струни, срібний місяць, срібна пісня; калинова кров, калинова мова; шовкова трава, шовковий шум. «В'ється мрія золота...»; «Кинь жмут тільки сну золотого...»; «Полетіли небом в золоті краї...»; «Виглянуло сонце після днів негоди І зігріло землю золотим крилом...»; «Летять вперед в незмірних степах Моїх думок золотогриві коні»* (Олександр Олесь)

Метонімія (із грец. *metonimia* – «перейменування») – це перенесення назви з одного класу предметів або назви одного предмета на інший, які межують між собою, є суміжними.

Назва матеріалу може переноситися на назву речі (*золото у вухах, немає срібла (монет)*); назва посудини виступає замість того, що є в ній (*чаркою пошастувати, з'їв тарілку*); прізвище автора називають замість назви його

творів (читав **Шевченка**, слухав **Лисенка**); назва місцевості виступає замість назви людей (**село мовчить**, **Україна сміється**) та ін. Може також переноситися назва приміщення – на людей у ньому: **Інститут** святкує своє сторіччя; *«Нарешті вся **семінарія** готова веселитись»* (О. Воропай); назва процесу, дії – на результат (**диктант**, **фотографія**, **зупинка**).

Синекдоха (із грец. *sinekdoche* – «спільне переймання, витлумачення») – тип перенесення назви частини на ціле, й навпаки. Як і метонімія, синекдоха ґрунтується на понятті суміжності, але специфічним для неї є те, що ця суміжність кількісного характеру – загальніша й конкретніша назви. Тобто предмет іменується за якоюсь важливою його деталлю: ***ноги** моєї там більше не буде, **носа** не показує, на **очі** не появляється*; *«Він скрізь **руку** має, а ми що?»* (І. Карпенко-Карий); *«Стара, необачна **голова!**.. Схаменись!..»* (Марко Вовчок). *«Гринджолами мовчазно **кожух** проїхав»* (М. Драй-Хмара); ***народ** на площі зібрався; **начальства** понаїхало.*

Синекдоха використовується як мовний художній засіб, але не так часто, як метафора та метонімія.

Стилістичне використання багатозначності. Полісемія має великі стилістичні можливості, проте це явище неоднаково проявляється в різних стилях. Контекст офіційно-ділового та наукового стилів використовує лише одне із значень полісемічного слова, як правило, пряме. В офіційно-діловому й особливо в науковому стилі вживається багато термінів, що виникли шляхом метафоризації слів загальнонародної мови, однак ці метафори стерті й не використовуються як засіб створення образності. Візьмемо уривки з офіційно-ділового та наукового текстів: *«Кабінетові міністрів України та Національному банкові України розробити й запровадити **механізм**, який сприяв би **припливу** коштів населення до Ощадного та інших банків України»* (із газ.). Слово **механізм** ужите тут лише в одному значенні – «сукупність заходів», а в метафорично використаному слові **приплив** уже не відчувається жодної образності. *«Багаторічна трав'яниста рослина заввишки до 60см. Кореневище товсте, **багатоголовкове**. Стебло рослини виростає лише на другий рік. Листки на стеблі наполовину менші, ніж ті, що зібрані при корені в **розетку**. Квітки зібрані в **кошики**, мають присмний специфічний запах, жовтогарячий колір»* (журн.). У цьому тексті стертими метафорами є ботанічні терміни **багатоголовкове** та **кошик**; багатозначне слово **розетка** використане тільки як компонент ботанічної термінології із значенням «група листків, скупчено розташованих на вертикальному стеблі». В усній формі офіційно-ділового та наукового стилів слова в переносному значенні використовуються ширше, особливо при обговоренні гострих проблем державного й наукового життя, при веденні полеміки тощо. Наприклад, уривок із коментаря до «Закону України «Про товарну біржу»: *«На біржах, як правило, встановлюється так звана цінова **стеля**. Але трапляються випадки, коли ціна **руйнує** цю стелю... – Нашим законом передбачено, що коли ціни виходять за межі **стелі**, біржові торги припиняються до з'ясування ситуації».*

Найбільший вияв можливості полісемії знаходять у художньому та публіцистичному стилях. Багатозначне слово тут може виконувати стилістичну

функцію не тільки в залежності від інших слів, а й з огляду на волю автора. Коливання значення того чи іншого слова від конкретного до загального й навпаки дає широкий простір для створення різних стилістичних ефектів. Беремо три приклади й розташовуємо їх у порядку розширення семантики слова *крила*: «Мене спиняє біла піна гречок, запашина, легка, наче збита **крилами** бджіл» (М. Коцюбинський); «Орлині **крила** чуєш за плечима. Самі ж кайданами прикуті до землі»; «Все вище, вище й вище я здіймався на **крилах** мрій» (Леся Українка) У першому реченні *крила* вжито в прямому конкретному значенні, у другому значення його переносне й дещо загальніше. Третій уривок містить виділену лексему в найабстрактнішому значенні, чому сприяє не лише її метафоричність, а й належність до словосполучення *на крилах мрій*.

Існує кілька способів стилістичного використання багатозначності слова. Насамперед, це вживання того самого слова в одному контексті в двох чи кількох значеннях. Цей прийом однаково популярний як у художній літературі, так і в публіцистиці: «Маю не тільки потребу таку, а й обов'язок повести вас у Крилів. Крилів – викінчений, продуманий зовні і такий же за змістом і суттю. Його хочеться порівняти з піснею, яка лунає майже тридцять років під **диригуванням** місцевого голови Івана Канівського. **Диригування** – не для красного слівця, бо голова, окрім усього, керує ще й самодіяльним народним хором» (із газ.); Люблю слова, їх музика іскриста. Мелодія пекуча і терпка. Це аскетична постать гітариста. Коли він **струни** пальцями торка. Це струми **струн**, він ними обпікається, Він сам **струна**, замовкнута – упаде. Всіх почуттів застиглий Апокаліпсис – Його обличчя дивне і бліде (Л. Костенко).

Ще один спосіб – використання в тому самому контексті слова в його вузькому й ширшому значенні: «**Пахла** чорна земля на пагорбах між заплавами – **пахла** весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлим сухостоем і молодим пагіллям – **пахла** вічністю» (Григор Тютюнник); Вмирав актор. Він був смертельно хворий. Він був старий. І це була не роль... А Він **вмирав**. **Вмирала** з ним епоха. Її уже не викличеш на біс. Остання дія... Кладовище. Похорон. В безсмертя також повні очі сліз. (Л. Костенко).

Багатозначність слова як стилістичний засіб використовується й у такому плані: в одному контексті зводяться вільне і фразеологічне зв'язане значення або поєднуються два фразеологічні значення. До цього прийому особливо часто вдаються в каламбурах, у гумористичних та сатиричних творах: «На організації таких кооперативів Михайло **набив** собі руку й кишеню» (із газ.) Тут поєднано два фразеологічно зв'язані значення слова *набити* – *набити руку* («навчитися, набутися досвіду») і *набити кишеню* («розбагатіти»).

Здатність слова набувати нових смислових і стилістичних відтінків значення, іноді навіть тимчасових, зумовлених тільки даним контекстом, можливо, невластивих загальнонародній мові, проте зрозумілих для всіх, широко використовується в художній літературі й у публіцистиці, так, уживання поряд слова в прямому й переносному значенні збільшує експресію, допомагає у створенні яскравого контрастного зображення, наприклад: «Кривава заграва **пожежі** над Берліном була лише провісником тієї **пожежі**, яка згодом охопила кілька континентів» (А. Головка). У першому випадку

слово *пожежа* вжито в прямому, значенні (пожежа в рейхстагу), у другому – у переносному (війна).

Багатозначність слова виконує важливу стилістичну роль, вона збагачує наш словник, надає мові більшої гнучкості, жвавості й виразності, а також розширює її синонімічні можливості.

4 Особливості перекладу багатозначних слів

При перекладі слід мати на увазі, що «слова однієї мови в більшості випадків не просто відповідають словам іншої мови, а перебувають з ними в дуже складних і різноманітних стосунках» (Л. В. Щерба). Тобто, перекладаючи багатозначне слово, слід ураховувати, що в різних контекстах воно може мати різні варіанти перекладу. Наприклад, слово *домашній* у сполуках *домашнее задание, домашние животные, домашнее хозяйство* перекладається відповідно як *домашнє, свійські, хатнє*.

Неточності, що можуть виникати при використанні багатозначних слів. Для того, щоб правильно висловити думку, треба завжди чітко уявляти собі не тільки особливості описуваного явища, але й точне значення слова з усіма його відтінками. Прикладом може бути робота Панаса Мирного над удосконаленням мови роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Так, у першій редакції читаємо: *«Пустіє, глухне наш край, незабаром і зацвіте серед такої каламуті! – казав Мирін, згадуючи давнє»*. У наступній редакції двозначне слово *зацвіте* («вкрийється квітами» і «вкрийється цвіллю») замінюється словом *запліснявіє*, яке не має двозначності, уживається з тим же переносним значенням («застій») і є дещо експресивнішим (через відсутність у ньому позитивного змісту). Неясність думки, непродуманість висловлення, малий запас слів, невміння точно визначити смисл вибраного слова – усе це призводить до численних помилок, робить нашу мову плутаною, малозрозумілою. На жаль, випадки неточного слововживання, зокрема неврахування багатозначності слова, часто зустрічаються в пресі. Особливо яскраво це виявляється в заголовках. Прагнучи по можливості зменшувати обсяг заголовків у газеті, іноді не враховують того, що при скороченні невеликої кількості слів, які б розкривали й уточнювали зміст речення, багатозначність слова стає помітнішою, виникає небезпека двозначного тлумачення написаного. Так, заголовок *«Боротьба між хліборобами і механізаторами розпочалася»* є ілюстрацією до того, як на перший план, виступає пряме значення слова *боротьба*, хоч автор має на увазі його переносне значення – «змагання». Заголовок *«Поліпшувати роботу телефонів»* проти бажання автора закликає поліпшувати конструкцію телефонних апаратів, а не роботу телефонної станції, що, як свідчить зміст статті, малося на увазі.

Контрольні запитання та завдання

1. Дайте визначення лексикології.
2. Визначте завдання описової лексикології.
3. Що ви знаєте про семасіологію, етимологію, ониматологію, лексикографію?
4. Дайте визначення слова. Які основні ознаки слова? Пригадайте, що вам відомо про повнозначні та неповнозначні слова.
5. Що ви знаєте про лексичне та граматичне значення слова? Які Вам відомі про типи лексичних значень слова? Наведіть власні приклади слів з різними типами лексичних значень.
6. Дайте визначення багатозначного слова.
7. Поясніть причини виникнення багатозначності. Як називаються значення багатозначного слова?
8. Чи всі значення багатозначного слова є рівноцінними?
9. Поясніть різницю між переносним вживанням і переносним значенням слова. Пригадайте про метафору та її різновиди.
10. Що Ви знаєте про метонімію? Дайте визначення синекдохи.
11. Пригадайте про стилістичне використання багатозначних слів.
12. Які неточності можуть виникнути при використанні багатозначних слів? Як уникнути цих вад?
13. Чим зумовлені особливості перекладу багатозначного слова?

ТЕМА 2.2 ОМОНІМИ. СИНОНІМИ. АНТОНІМИ. ПАРОНІМИ

План

1. Повні й неповні омоніми, стилістичні можливості омонімії.
2. Однорівнева й міжрівнева синонімія, синонімічний ряд, абсолютні й неповні синоніми, особливості перекладу.
3. Антонімія на різних рівнях мови.
4. Поняття паронімії. Види паронімів.

1. Повні й неповні омоніми, стилістичні можливості омонімії

Омоніми (у перекладі з грец. – «однойменний, однакове ім'я») – слова або їх окремі граматичні форми, а також стійкі словосполучення, морфеми, синтаксичні конструкції, що при однаковому звучанні або написанні мають абсолютно різні значення. Найбільш повно й різноаспектно омоніми виявляються в лексиці.

Лексичні омоніми належать до однієї частини мови, виникають унаслідок як внутрішніх закономірностей розвитку певної мови, так і її контактів з іншими мовами. Крім того, існують ще фразеологічні омоніми (*зелена вулиця* – «безперешкодний шлях для транспорту, а також у розвитку, досягненні чогонебудь» і *зелена вулиця* – «покарання солдатів у царській Росії, коли їх проганяли крізь стрій, б'ючи шпіцрутенами»; *пускати півня* – «видавати пискливий звук, зриваючи голос», і *пускати (червоного) півня* – «підпалювати, влаштовувати пожежу»), словотвірні, морфемні (омоморфеми), граматичні, синтаксичні (утворюються внаслідок неоднозначного розуміння синтаксичних відношень між компонентами конструкції, наприклад: *пошуки художника; туристи з Англії приїхали; що породжує це явище?*).

Крім названих однорівневих, є міжрівневі типи омонімів: **лексико-граматичні омоніми, синтаксично-фразеологічні, лексико-синтаксичні омоніми** (назустріч і на зустріч, немає і не має, аякже і а як же?).

Омоніми принципово відрізняються від багатозначних слів.

Між значеннями полісемантичного слова існують зв'язки: вони об'єднані спільним поняттям. Значення омонімів не пов'язані між собою. Існує ряд способів відрізнєння омонімів від полісемічних слів:

1. Шляхом підбору синонімів: **бродити** – блукати, сновигати; **бродити** – шумувати, отже, це омоніми, АЛЕ: **вибиратися** – виїжджати, виселятися, **вибиратися** – вилазити, видряпуватися, **вибиратися** – вирушати, **відправлятися** – синоніми різні, проте це полісемічне слово.

2. Шляхом утворення похідних слів (у омонімів вони будуть різними): **термін** – терміновий, **термін** – термінологічний, **горн** – горновий, **горн** – горніст, АЛЕ полісемічне слово **клас** утворює: класний, класовий, класифікаційний, тому в кожному випадку слід зважати на зміст слова, його морфологічні та синтаксичні особливості.

Розрізняють омоніми **повні** та **неповні**. **Повні (абсолютні) омоніми** зустрічаємо в межах однієї частини мови, їх звуковий склад збігається в усіх граматичних формах: *двір* («господарська ділянка, на якій розміщені будівлі та

місце біля них») і *двір* («монарх і його оточення»); *деркач* («невеликий перелітний птах з жовтувато-бурым оперенням, що має характерний скрипучий крик») і *деркач* («стертий віник»); *сага* («давньоскандинавське чи давньоірландське епічне сказання») і *сага* («річкова затока»); *бігун* («той, хто може швидко й легко бігти, бігати»), *бігун* («полюс») і *бігун* («один із двох спарованих каменів для розтирання зерна, подрібнення каміння тощо в дробильній машині»); *курити*, *точити* (воду, ножа), *моторний*, *донести*; *коса*, *ключ* тощо. Такі слова ще називаються власне омонімами.

Неповні омоніми – це слова, що збігаються звучанням не в усіх граматичних формах, наприклад: *биток* («шматок свинцю, палиця тощо, взагалі предмет, яким б'ють у грі») і форма родового відмінка однини слова *битки* («круглі котлети з посіченого або відбитого м'яса»). Називний відмінок множини першого слова і другого також збігаються; *баранці*, *кадри*, *рись*, *ласка* та ін.

Неповні омоніми поділяються на кілька підгруп:

- **омофони** – це слова, у яких однаковим є тільки звучання, а значення й написання різні: *сонце* – *сон це*, *про те* – *проте*, *за те* – *зате*, *мріяти* – *мрія ти*, *по стелі* – *постелі*; *орел*, *сокіл* (птахи), *Орел*, *Сокіл* (прізвища), *гриби* – *греби*, *кленок* – *клинок*, *тони* – *тонни*, *бона* – *бонна*, *Роман* – *роман*, *Вікторія* – *вікторія*

- **омографи** – слова, у яких однаковим є тільки написання, а звучання і значення різні: *орган* – *орган*, *замок* – *замок*, *білізна* – *білізна*, *приклад* – *приклад*, *атлас* – *атлас*, *гори* – *гори*, *радій* – *радій*, *дорога* – *дорога*, *обід* – *обід*, *брати* – *брати*, *насип* – *насип*; *гладкий* («без загинів, виступів, рівний») і *гладкий* («який має повне тіло, вгодований, ситий»). Такі слова розрізняються наголосом

в) **омоформи** – це однакові форми слів. Це збіг форм слів тільки в одному якомусь граматичному значенні: *три* (числівник) і *три* (дієслово в наказовому способі), *мила* (прикметник) і *мила* (дієслово), *налив* (іменник) і *налив* (дієслово), *мати* (іменник) і *мати* (дієслово), *шию* (іменник) і *шию* (дієслово) тощо.

У словнику повні (абсолютні, лексичні) омоніми та омографи реєструються як окремі слова. Омофони та омоформи спостерігаються в мовленні і словниками не фіксуються.

У різних мовах існують однакові звукові комплекси, що мають відмінні значення. Явище **міжмовної омонії** властиве не тільки близькоспорідненим, а й досить віддаленим мовам. Так, майже омонімічними є латин. *bis* («двічі») та укр. *біс* («диявол»). Слова, які однаково звучать чи пишуться у двох або більше мовах, але не збігаються значенням і вживанням називають ще «фальшивими друзями перекладача». Такі слова в зіставляваних мовах можуть викликати неправильні асоціації, що ведуть до неточного розуміння слів, неправильного їх перекладу. В одних випадках це слова, які в двох мовах означають різні поняття: рос. *уродливый* і укр. *уродливий*, *рожса* і *рожса*, *являється* і *являється*. Інший тип – близькі за значенням слова з різними відтінками: *артистка* в чеській мові – лише «артистка цирку, кабаре».

Часто виникають помилки при перекладі з російської мови слів типу: *калитка, лихо, дурно, месяц, неделя, брак, луна, детина, наглый, удача, мешать, рыбалка*. Люди, недостатньо обізнані з лексичними нормами тієї чи іншої мови, часто користуються такими словами неправильно. Наприклад, про боягуза можуть сказати: «Він такий **трус!**», *лазню* називають *банею*, а *баню* на церкві – запозиченим з російської мови словом *купол* тощо.

На жаль, такі помилки не обмежуються усним мовленням, інколи вони псують і термінологію, зокрема технічну чи музичну. Приміром, російське слово *шарикоподшипник* перекладають у нас *шарикопідшипник* замість нормального відповідника *кульковий підшипник*, на «Місячну сонату» Л. Бетховена кажуть «Лунна соната» (хоч точна назва цього твору в дослівному перекладі з німець. – «Соната місячного світла»).

Як правило, **омоніми є стилістично нейтральними словами**. Однак деякі з них відіграють певну стилістичну роль як важливий засіб словесної гри, матеріал для створення дотепів і каламбурів. В омонімії майстрів слова приваблює суперечність між формою та змістом – адже це слова однакові (звучанням) і водночас різні (значенням). У ділових та наукових текстах омоніми зі стилістичною метою не використовуються. Наявні в загальномовному лексичному складі омоніми можуть тільки утруднювати спілкування в цих стилях, якщо звуковий комплекс якогось термінологічного слова тотожний зі словом загальнонародної мови, а контекст недостатньо чіткий. Проте такі збіги трапляються рідко.

Омоніми широко вживаються в художній літературі, у народній творчості, в усному мовленні. Використання омонімів тут ґрунтується на такій загальній рисі усіх мовців, як намагання шукати спільне між словами. Є також інша, прямо протилежна властивість нашого сприймання чийсь мови, а саме, – ми, знаючи тему розмови, заздалегідь готуємось до сприймання певного кола понять і фіксуємо лише такі лексичні елементи, які належать до однієї понятійної сфери. Постійна внутрішня потреба зіставляти слова, шукати в них спільність, з одного боку, і орієнтація на передбачувані слова, з іншого, і створюють ґрунт для каламбурів, побудованих на омонімії. Наприклад: «Чорний (глянув на стіл). А це що за галантерея? (Повів поглядом на **Вічного**) Вічний. Рядовий **Вічний!** Чорний. Рядові всі **вічні**. Вічний. Так точно, товаришу старший лейтенант, – рядові **вічні**. **Вічні**, бо їх без ліку» (О. Коломієць).

Омоніми вводяться в текст для виявлення дотепності, для пародійного спрямування тексту, його стилістичної витонченості. Дотепність, як відомо, сприяє кращому висвітленню певного поняття: Він на *éposi* жадає Прислужитися *enóci* (В. Лагода).

У деяких непрямих відмінках слова *епос* та *епоха* різняться тільки наголосами, що й використав автор для каламбуру.

Омоніми використовуються не лише для досягнення гумористичного чи іронічного ефекту. Особливо яскраво виділяються ці лексеми наприкінці поетичного рядка, римуючись як однозвучні і протиставляючись за значенням, вони наповнюються особливою виразністю та силою: *Думи мої, думи мої, Квіти, мої діти. Виростав вас, доглядав вас. Де ж мені вас діти?*

(Т. Шевченко).

Стилістичні можливості омонімії використовує й публіцистика, особливо в полемічно загострених творах: *«Це глина чи цеглина?»* (із газ.); *«Керівники Палацу культури «Україна» – люди повнолітні і можуть відповідати за довірений їм об'єкт. За витрачені мною гроші. За зіпсований настрій замість піднесеного. Бо коли те, що я бачила, українська культура, тоді я, як мінімум, – цариця Клеопатра. Або Тамара. Або дві разом узятих плюс Катерина П. Ось тому так і трапилося – йшла на «Комбінацію», щоб дістати задоволення від дійсно непоганого ансамблю, а замість того дістала зовсім іншу комбінацію. З трьох пальців. Не сумніваюся, що такої ж думки й добра третина глядачів»* (Л. Ніколайчук). Значний стилістичний ефект досягається при поєднанні в одному контексті омонімів із вільним та фразеологічно зв'язаним значеннями: *«На захисті ступінь хвилювання дисертанта здебільшого вищий за пошукуваний ступінь»* (Ю. Шанін). Тут зіставляється вільне значення слова «ступінь» і термінологічне «вчений ступінь».

Міжмовну омонімію також використовують як засіб створення образності. На тлі українського тексту іншомовні вкраплення створюють потрібний колорит розповіді: *«Вони переправилися через річку Хебар, пішли над морем, що його болгари прозвали Білим, тобто гарним, ласкавим, бо так у них звалося все найтепліше і найніжніше, вони поступово заглиблювалися в гори, білий (не ласкавий, ні!) пил стояв над шляхом удень і вночі, сонце немилосердно палило все живе й мертве...»* (П. Загребельний).

Письменники іноді по-новому тлумачать відомі в мові слова, створюючи індивідуально-авторські омоніми. Вони лежать і в основі багатьох жартів, що друкуються на сторінках гумору в газетах (*пригубити* – «поцілувати», *гусар* – «птахівник» тощо).

Таким чином, зі стилістичного погляду омоніми цікаві тим, що можуть створювати умови для двоякого розуміння тексту, основними сферами використання стилістичного потенціалу омонімії є художнє, публіцистичне та розмовне мовлення.

Неточності, що можуть виникати при використанні омонімів. Шкодить тексту омоніми тоді, коли виникає двозначність, непередбачена автором. Трапляється це, як правило, у коротких, нерозгорнутих реченнях – найчастіше в заголовках, бо в звичайному, розгорненому реченні омонімія майже не буває шкідливою й узагалі відчутною: *«Винний брак»*.

Каламбури іноді з'являються поза бажанням автора, якщо контекст не дає можливості визначити, у якому із значень вжито слово: *«Він на село націлив погляд сонний Старенького, похилого вікна. І слуха пісню дужу і невтомну Колгоспного моторного млина»* (С. Даниленко). Або ще: *«Над ріллею – пахом Лебедіє птахом, Лебедіє ніжним Хмарка золота»* (В. Зубенко). Слово *пах* в українській мові – це або анатомічний термін, або рідковживаний синонім до *запах*. Обидва ці значення тут недоречні. Мабуть, це неологізм, утворений від російського *пахота, пахать*. Чи слід було вживати це слово?

Неуважне ставлення до слова нерідко помічається в розмовному мовленні. Біля каси магазину можна почути: *«Вибийте мені печінку»*; у

поліклініці: *«Зніміть череп і запишіться до хірурга»* тощо.

2 Однорівнева й міжрівнева синонімія, синонімічний ряд, абсолютні й неповні синоніми, особливості перекладу

Синоніми (із грец. «однойменний») – слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотвірні типи, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (із можливими відмінностями в стилістичних та граматичних характеристиках та у сполучуваності).

Синонімія найповніше й найвиразніше виявляється в лексиці, де значно повніше представлена в абстрактній лексиці порівняно з конкретною, на рівні переносних значень порівняно з прямими, у стилістично забарвленій лексиці порівняно з нейтральною. Це явище є небажаним у сфері термінології.

Функції семантичного і стилістичного характеру, які доцільно брати до уваги для адекватного визначення суті синонімії серед різних типів семантичної близькості й установаження синонімії, такі:

1) функція семантичного добору слова з ряду можливих назв для уточнення, виділення різноманітних відтінків у характеристиці поняття з метою адекватного його позначення: *«Все... мучить, гризе і точить душу»* (Н. Кобринська); *«Не дала вона (дружина) Миколі Степановичу ні дітей жаданих, ні бажаного затишку»* (Б. Антоненко-Давидович); *«Він не жив, не милувався красою, поезією, коханням, а лише існував, обідав, чай пив»* (Г. Хоткевич);

2) функція стилістичного добору слова з ряду можливих назв із метою адекватно оформленого (у функціонально-стильовому, емоційно-оцінному і под. аспектах) позначення відповідного поняття: *«Я вже сказав: ми не лопаєм, а годуємось, як і належить людям благородним»* (О. Ільченко); *«– Цебто вона [баба] неправдива людина? – Зовсім-таки брехлива»* (І. Нечуй-Левицький). Порівняйте також випадки вибору того чи іншого синоніма в таких, наприклад, рядах з нейтральною, піднесеною або евфемістичною й зниженою конотаціями компонентів, як *померти, заспокоїтися, здохнути; спати, відпочивати* (напр., в армії: *«Особовий склад роти відпочиває»*); *розвідник, шпигун* («наш» *розвідник*, але «їхній» – *шпигун*); *ведмідь, великий* (як евфемізм у Карпатах);

3) функція підсилення семантичної або емоційно-експресивної характеристики поняття й одночасно ніби підшукування найточнішої назви для нього шляхом нанизування, нагромадження слів (ампліфікація);

4) функція заступлення, заміни з метою уникнення повторень в одному контексті тих самих одиниць: *«Він нікого не зачіпав, і його ніхто не займав»* (Марко Вовчок).

Однорівнева й міжрівнева синонімія. Залежно від функціонування на різних мовних рівнях можна говорити про однорівневу (крім лексичної, це фразеологічна, синтаксична та ін.) і міжрівневу синонімію.

Розрізняють фразеологічні синоніми: *ні те ні се, ні риба ні м'ясо, ні пава ні ворона; гав ловити, рота роззявляти; дати драла, накивати п'ятами; не всі*

дома, немає клепки; давати хропака, клювати носом; міжривневі лексико-фразеологічні синоніми: *тісно* – *ніде яблуку впасти, ніде курці стати* та ін; морфологічні – варіанти форм, що передають те саме значення : *батьку* – *батькові, п'ятьма* – *п'ятьома*. Синтаксичні синоніми – це синтаксичні конструкції, близькі або тотожні за значенням, які при відмінності формальної структури є взаємозамінними в тексті: *просити гроші / грошей* (у другому випадку – частину або на певний час); *дід і баба / дід з бабою; братова книжка/книжка брата; мчати як стріла / стрілою; сталь міцніша від заліза /міцніша, ніж залізо; намазати масло на хліб / хліб маслом; люди заселяють пустелю / пустеля заселяється людьми. Подавши гудок, пароплав відійшов / Після того як пароплав подав гудок, він відійшов. / Пароплав подав гудок і відійшов. / Після подання гудка пароплав відійшов. / Подавши гудок... і т.і. Поряд з власне синтаксичними синонімами (*Я нездужаю / Мені нездужається*) розрізняють лексико-синтаксичні (*Я нездужаю / Мені нездоровиться*).*

Синонімічний ряд. Синоніми групуються в синонімічні ряди. Опорним, стрижневим членом ряду є його домінанта – слово, найуживаніше серед інших, звичайно стилістично нейтральне й таке, що найточніше та найповніше виражає значення всього ряду. Слова в ряду мають бути синонімічними не тільки щодо домінанти, а й між собою. Особливо численними є синонімічні ряди на позначення понять «іти» / «ходити» / «піти»; «говорити» / «казати» / «сказати»; «бити» / «ударити» / «побити»; «лаяти», «красти», «пити» / «випити» / «напитися» (щодо алкогольних напоїв); «хороший» / «поганий»; «великий» / «малий»; «балакун» та деяких інших.

Абсолютні та неповні синоніми. Ступінь синонімічності слів може коливатися від повної до більшої чи меншої мірою часткової. Виділяють абсолютні (повні) та неповні (останніх у мові переважна більшість) синоніми.

Синоніми абсолютні – слова повністю рівнозначні й загалом тотожні за вживанням, тобто стильовою сферою функціонування, емоційно-експресивною характеристикою, частотністю, сполучуваністю та ін. Наприклад: *родина, сім'я; пейзаж, краєвид; вік, століття, сторіччя; угорець, мадяр; гарний, красивий і вродливий* (щодо людини); *безплатний, безкоштовний; любий, милий; безмежний, безкрайній, безконечний, нескінченний; тремтіти, дрижати; баритися, гаятися; скрізь, всюди; крізь, через* (вікно, туман і віки); *або, чи; тільки, лише*. Вони часто зустрічаються, зокрема, серед емоційно-експресивної лексики: *лупити, колошматити* у значенні 'сильно бити', серед однокоренових слів і взагалі на словотвірному рівні: *близько, поблизу; пташеня, пташа; підлиза, лизун; лизоблюд, блюдолиз; заробітна плата, зарплата*; на рівні стійких словосполучень: *боровик, білий гриб; бити байдики, байдикувати*; граматичних форм, зокрема синтаксичних конструкцій: *віддаленіший, більш віддалений; ходитиму, буду ходити; мчати як стріла, мчати стрілою; дощ, іде дощ, дощить*.

Абсолютні синоніми можуть розрізнятися:

а) частотністю вживання (першим у парі подається вживаніше слово): *обличчя, лице; скроня, висок; спогад, спомин; селезень, качур; щеня, цуценя;*

зразок, взірець; століття, сторіччя; білосніжний, сніжно-білий;

б) певним стилістичним ореолом (не настільки виразним, щоб у словниках при таких словах давалася відповідна позначка, і не завжди усвідомлюваним самим мовцем) – наявністю чи відсутністю, наприклад, конотацій традиційності або, навпаки, сучасності, звичайності або престижності, безпосередності, невимушеності або певної офіційності та ін., порівняйте: *мовознавець, лінгвіст; мовознавство, лінгвістика (порівняльно-історичне мовознавство, але структурно-математична лінгвістика); здоров, привіт, салют* (як фамільярно-дружнє вітання); *привіт, вітання (передавайте привіт Вашій доньці й вітання дружині); голий, оголений* (останнє ніби пристойніше);

в) неоднаковою активністю вживання в різних стилях та соціально-професійних різновидах мови: *оранжевий, жовтогарячий; радіатор, батарея; ферзь, королева; стюардеса, бортпроводниця; у парі кавалерія, кіннота* лише перше слово вживається в значенні роду військ; у термінології іншомовний і власне українській синоніми часто не можуть помінятися місцями, тому що український синонім виступає, по суті, як пояснення запозиченого, наприклад: *асиміляція й уподібнення, біном і двочлен;*

г) сполучуваністю: *середні віки, але не століття;*

д) відмінністю у вживанні залежно від форми слів (чинник, що може як сприяти, так і перешкоджати цьому вживанню) та їх звукового оформлення, внутрішньої форми слова, асоціативного зв'язку зі словотвірною спорідненістю і просто фонетично подібними словами: *лелека, чорногуз; слимак, слизняк; ворона, гава; вогнище (порівняйте: вогонь), багаття;* їх довжини (порівняйте: *назва й найменування, кілька й декілька, ніби й нібито*, особливо при синонімії слова і словосполучення: *третина й одна третя*) та акцентуаційної характеристики (місця наголосу в слові), що має особливе значення для ритміки та римування в мові поезії;

е) неоднаковою активністю в літературному мовленні жителів різних регіонів, порівняйте на Наддніпрянщині й у Галичині: *галстук – краватка, чемодан – валіза, спасибі – дякую, будь ласка – прошу, вибачте (пробачте) – перепрошую*. Така диференціація може зумовлюватися наявністю саме того, а не іншого з членів ряду в іншій мові, з якою певний регіон тісніше контактує (для української мови – російська й польська). Цей чинник може стимулювати як розширення, так і звуження вживання слова (як нібито менш властивого даній мові).

Неповні синоніми поділяють на семантичні (ідеографічні), *стилістичні* та *семантико-стилістичні*.

Семантичні відрізняються відтінками значень: *говорити, виступати, промовляти, проголошувати; хата, дім, будинок, житло, квартира; бути* («мати місце в дійсності») та *існувати* (із підкресленням ознаки процесуальності, переважно щодо абстрактних понять); *бити, ударяти* (про окремі удари); *признатися, зізнатися* (щиро, переважно про щось інтимне, таємне або варте осуду і т. ін.); особливо часто такі слова відрізняються інтенсивністю вияву ознаки, дії: *білий, білосніжний; хотіти, жадати*.

Стилістичні синоніми мають різні сфери використання та експресивно-емоційне забарвлення: *їсти, глитати, жерти; батьки, батько-мати* (розм.), *отець-ненька* (фолькл.); *говорити, ректи, верзти, патякати, мовити; батьківщина, вітчизна* (в урочистій або поетичній мові); *бажано, хотілося б* (більш ввічливо).

Семантико-стилістичні синоніми, з яких переважно складаються широкі синонімічні ряди, мають відмінності в семантиці та використанні: *бути* («бути в наявності у когось або десь» – *у нього є гроші*), *водитися* («бути постійно в наявності – про певну кількість»); *бити, ударяти* та розмовні *гатити, гамселити, садити* тощо у значенні «сильно бити»; *майбутній, наступний, грядущий* тощо.

Семантичні синоніми дають можливість вибрати найточніше слово з синонімічного ряду, щоб якомога краще передати ту чи іншу думку. Особливо важлива така риса в діловому, науковому й публіцистичному стилях. Стилістичні синоніми сприяють відтворенню найтонших емоційно-експресивно-оцінних відтінків висловлювання.

Особливості перекладу синонімів. Синоніми, як ми вже з'ясували, можуть відрізнятися семантичними відтінками, стилістичним забарвленням, закріпленістю за певним стилем мовлення, сполучуваністю тощо. Усі ці чинники треба враховувати, добираючи при перекладі слова з синонімічного ряду. Наприклад, для перекладу російського слова *выражение* («фраза, мовний зворот») в українській мові доречно було б уживати слово *вислів*, а не вживане всюди *вираз*, основним значенням якого є «вияв настрою, почуттів на обличчі»: «Сильне, з грубуватими рисами Храпчукове обличчя сьогодні мало **вираз** невластивої йому розгубленості» (С. Журахович); «Від таких **висловів**, як «оклик дум», «сонний шум» і т.ін. просто в голові паморочиться» (М. Коцюбинський).

Сплутування синонімів маємо й у таких реченнях: «Мій син на таке не **здібний**» та «Молоді виявилися **здатними** учнями своїх батьків та дідів». *Здібний* і *здатний* у наведених прикладах слід поміняти місцями, перше слово означає «талановитий», а друге – «спроможний на щось», наприклад: «Мартович був надзвичайно **здібний** і дома ніколи не вчився» (В. Стефаник); «Перед чужими тільки й чуєш про Василя, який він розумний та до всього **здатний**» (Панас Мирний). Сплутування зумовлене тим, що в російській мові обидва значення передаються одним словом – *способный*.

Отже, добираючи слово до перекладу, слід урахувати особливості його значення та функціонування.

Стилістичне використання синонімів. «Багатство синонімів, – відзначає М. Рильський, – одна з питомих ознак багатства мови взагалі. Уміле користування синонімами, тобто вміння поставити саме те слово і саме на тому місці – невід'ємна прикмета доброго стилю, доконечна риса справжнього майстра».

Отже, синоніми є одним із найважливіших складників арсеналу стилістичних засобів мови. Стилістику цікавлять реальні можливості вибору, що їх дає мовцеві мова для вираження думки. Важливою є не більша або менша

близькість словникових значень двох чи кількох слів, а те, якими словами можна виразити певне поняття в певному контексті. В українській мові, наприклад, можна побудувати два тексти з однаковим змістом, де не повторюватиметься жодна з повнозначних частин мови: *«Ішов мисливець лісом. Побачив на гілці білку. Скинув з плеча рушницю й націлювся увись. Білка – скік! та й визирає здаля з віття. Він мерщій услід – звірятко ще далі. Мисливець поспішив навпростець через кущі, та тільки й бачив пустунку. Огледівся – навколо хаща. Раптом – твалт! – угруз у яму. А білка згори: ках-ках»;* *«Простував ловець гаєм. Уздрів на галузці вивірку. Зняв з рамена гвинтівку й направив догори. Вивірка – плиг! і виглядає оддалік із гілля. Той хутчій слідом – тваринка знову в далеч. Ловець поквапився прямцем крізь чагарі, а її, капосниці, й слід пропав. Подавився – кругом гущавина. Зненацька – ой леле! – застряв у вибоїні. А вивірка зверху: ха-ха»* (А. Матвієнко).

Використання синонімів у різних функціональних стилях неоднакове. В одних широкий простір для синоніміки, в інших набагато вужчий. Офіційно-діловий стиль, якому притаманне прагнення до граничної точності вислову (щоб уникнути неправильного тлумачення), використовує синоніми обмежено, бо вони майже завжди вносять у мовлення зміни відтінків значення. Наприклад: *«Процедура приватизації державних підприємств включає такі основні елементи: визначення підприємств або їх часток (акцій, паїв), що продаються громадянам України за приватизаційні сертифікати, а також часток (акцій, паїв), що продаються членам трудових колективів за номінальною вартістю»* (Концепція роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду). Тут синоніми використані для пояснення й деталізації.

Загалом синонімія як стилістичний засіб не характерна і для наукової мови, хоч тут вона представлена ширше, ніж в офіційно-діловому стилі. У наукових текстах синоніми використовуються як засіб контекстуального уточнення: *«Електроліз застосовують також в електролітичному нікелюванні та хромуванні. Така обробка не тільки надає виробам гарного зовнішнього вигляду (блискучої поверхні трохи жовтуватого відтінку у нікельованих і злегка синюватого у хромованих виробів), а й оберігає сталеві вироби від іржавіння»* (підручник). Для наукового стилю, як відомо, характерні точність, відсутність емоційності та експресивного забарвлення, прагнення до однозначності, до того, щоб кожному поняттю відповідав один термін. Але всупереч загальній тенденції виникає чимало паралельних назв того самого поняття. Серед термінологічної лексики багато слів іншомовного походження, а запозичений термін, як і будь-яка нетермінологічна іншомовна лексема, зазнає різнобічного впливу в мові поширення, вступає в контакти з іншими словами на лексичному, семантичному, словотвірному рівнях. Унаслідок таких контактів з'являється однозначне слово – шляхом морфологічного чи семантичного калькування. Маємо синонімічні пари, один компонент яких питомий, а другий – запозичений: *атеїст* – *безбожник*, *бібліофіл* – *книголюб*, *біографія* – *життєпис*, *евфонія* – *милозвучність*, *пентагон* – *п'ятикутник*, *гігант* – *велетень*, *грамотний* – *письменний*, *циклоп* – *песиголовець*, *монах* – *чернець*.

Особливо багато таких паралельних утворень серед астрономічних назв:

Оріон - Косарі (Полиця, Чепігу), Плеяди – Волосожар, Велика Ведмедиця – Великий Віз, Молочний Шлях – Чумацький Шлях (Чумацька Дорога).

У термінології так само є парні назви: *біном – двочлен, асиміляція – уподібнення, дисперсія – розсіяння, осциляція – коливання, квалітативний – якісний, квантитативний – кількісний*. Крім походження, вони нічим не відрізняються й певний час співіснують як дублети (слова, що не мають відмінностей ні в значенні, ні в стилістичному забарвленні). А згодом або набувають ознак семантичних чи стилістичних синонімів і залишаються в мові, або один з них, не набувши таких ознак, переходить до розряду пасивної лексики, а то й зовсім зникає з мови. З-поміж названих термінологічних пар компоненти іншомовного походження вживаються, як правило, в суто науковому стилі, а питомі українські – в науково-навчальному, науково-популярному та інших різновидах. З пари слів *мовознавство* й *лінгвістика* перше вживається тепер як назва науки про мову, її суспільні функції, загальні особливості, конкретні прояви її структури, а друге застосовується як назва окремого напрямку мовознавства. Кажемо: *порівняльне (історичне, сучасне, українське, слов'янське, загальне) мовознавство*, але *структурно-математична лінгвістика*. Коли такого розподілу значень або відтінків не відбувається, один із дублетів виходить з ужитку: у сучасній українській мові слово *поверх* витіснило запозичення з французької *етаж*.

У публіцистичному стилі з огляду на його нахил до експресії висловлення, орієнтацію на уснорозмовну форму мовлення синоніми використовуються досить широко, причому не лише *загальномовні*, а й *контекстуальні*. *Загальномовні синоніми* – це слова, синонімічні взаємини яких не обумовлені жодним контекстом; синоніми мови: *швидко, прудко, хутко, жваво* і под. *Контекстуальними синонімами* звуться слова, що набувають синонімічних стосунків тільки в певному контексті. Скажімо, прикметники *давній* і *замріяний*, узяті кожен сам по собі, синонімами не є, вони стануть ними, коли їх поставити в такий контекст: *«Ідучи зеленими вулицями рідного міста після багатолітньої розлуки, я зустрів свого давнього, замріяного друга»*.

Специфікою публіцистичного стилю є розмежування семантично тотожних слів з погляду оцінки описуваного явища. Коли синонімічний ряд має в своєму складі іншомовне слово, воно набуває, негативного забарвлення. Із синонімічного ряду *подорожувати, їздити, мандрувати, вояжувати* останнє слово в публіцистиці використовують як засіб негативної оцінки: *«Всеукраїнський референдум, крім усього іншого, засвідчив і те, що малопрохані захисники так званого російськомовного населення, які безперервно вояжували східними та південними теренами України, не досягли бажаних для них наслідків – їм не вдалося порушити єдності людей нашої землі в прагненні до волі» (із газ.)*.

У художньому стилі такого розмежування немає, тут синоніми, незалежно від походження, можуть уживатися як нейтральні або з відтінком іронії, але без негативного забарвлення: *«Молодший син Софії, Вольдемар, і зараз вояжував десь у Сполучених Штатах» (О. Гончар)*.

Синоніми в публіцистичному й особливо в художньому стилі використовуються для візноманітнення викладу, для уникнення монотонності, повторів. Кожен компонент синонімічного ряду, маючи більші чи менші семантико-стилістичні відмінності, дає можливість повніше відтворити картину зображуваного, відбити суть явища чи поняття: *«Григір Тютюнник принципово близький до натури зображення, принципово їй вірний, маючи вроджене чуття на **подробиці**, на **деталі**, на **колоритні характерності**, і в живописанні його не зраджує чуття міри, письменник, як то кажуть, не передає куті меду, та й самої куті в нього не багато чи мало, а рівно стільки, скільки треба»* (Є. Гуцало).

Значний стилістичний ефект досягається розщепленням загального поняття на синоніми-складники. Це сприяє більшій переконливості викладу: *«Справжній бум зацікавлення національною **історією** та **культурою** спостерігається сьогодні на Полтавщині. Інтерес викликають різноманітні розвідки науковців і спеціалістів сивої давнини, **забуті та напівзабуті звичаї, деталі побуту**, навіть **традиційні українські зачіски**, скажімо, славнозвісний запорізький «оселедець». Зокрема, йому присвятив ціле дослідження полтавський етнограф Валентин Посухов»* (журн.).

Як свідчать наведені приклади, при наявності різних емоційно-експресивних відтінків у публіцистичних текстах переважають оцінні моменти використання синонімії. А в художньому стилі на першому плані функція естетично-зображальна: *«Витри сльози, ти ще проллєш їх ціле море – **гарячих, гірких** материнських сліз. Краще змириь, бо така твоя доля. У великих муках ти народила живу крихіточку, вигодувала її молоком із своїх **пречистих, прегарних** грудей, ростила, співала **найкращих, найніжніших** пісень, і він, той мізинчик людства, виростав прямо із твого серця. І ось він стає дорослішим, ні, він уже став дорослим, уродливим, розумним і нараз – комусь там потрібним. Комусь, а не тобі!.. І вже тебе **не питатимуть, вириватимуть** його, твого сина, прями́сінько з серця твого, **вириватимуть силоміць**, а таки **вирвуть**, і на тому місці, де росла твоя дитина, залишаться тільки **рани, глибокі рани**»* (Ю. Колісниченко, С. Плачинда).

У розмовному мовленні широко представлені загальномовні й контекстуальні синоніми, що є емоційно-експресивними заміниками нейтральних слів загальнонародної мови: *«– Так хто тут змерз, питаю? – вже прискіпується Ладко. І чим довше мовчать під бузком та біля оградки, тям гучніше **гамселить** у його просторах грудях велике й лагідне серце, і гаряча хвиля збудження трепетно лоскочеться в жилах. Дівчата щільніше туляться одна до одної, прискають у долові й не озиваються – так, наче їх і немає. Тоді Ладко не витримує, ступає до лавочки ще один крок і, розчепіривши руки так, що тінь від них злітає аж на сільбудівській стіні, хапає в обійми першу-ліпшу. І знову гвалт, і знову регіт. Не чути вже більше, як **шелестить** – **видзвонює** листя на осичках, видно тільки, як воно **тремтить** і **перекидається млинка**, полискуючи при місяці білими підспіддячками»* (Григір Тютюнник).

Компонентами синонімічного ряду можуть виступати **евфемізми** та

перифрази. Евфемізм – слово або словосполучення, що відтворює зміст у пом'якшеній формі. Евфемізми виступають заміниками грубих, непристойних зворотів; вживаються з почуття страху чи сорому: замість *дурний* – *немудрий*, *не хапає зірок я неба*; замість *скоро помре* – *йому вже не топтати рясту*; замість *брехня* – *фантазії, вигадки*; замість *п'яний* – *під градусом, під мухою, під Бахусом*. Як евфемізми можуть використовуватися терміни з суспільно-політичної галузі: *лібералізація цін, вільне підприємництво* та ін.

Перифраза – зворот, за допомогою якого явище, предмет, особа, реалія називаються не прямо, а описово, через характерні їх риси. Найчастіше перифрази вживаються в публіцистичних та художніх текстах: *«Що не кажіть, не любити кішок просто неможливо. Приходиш додому, а ваша красуня-грація зустрічає біля порога, потреться об ноги, хвіст трубою, промуркоче заспокійливу пісеньку, вмоється на колінах. Погладиш пухнасте диво – і воно вбере в себе всі денні стреси»* (із газ.).

Для посилення ознаки використовується нанизування синонімів: *«Він був доброю і співчутливою людиною, безстрашною і рішучою... Як він любив хоробрих і стійких людей!»* (В. Тихонов). Нанизування може породжувати градацію, коли кожен наступний синонім посилює (послаблює) значення попереднього: *«Фашизм ворожий усякій національній культурі, у тому числі й німецькій. Усяку національну культуру він прагне розгромити, знищити, стерти саму пам'ять про неї»* (А. Тесленко).

Отже, синоніми є одним із найактивніших засобів стилістики.

3 Антонімія на різних рівнях мови

Антоніми – слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями. Антонімія найповніше і найвиразніше виявляється в лексиці. Не можна сказати, що антоніми – це слова, що виражають протилежні значення, між якими немає жодного зв'язку. Поняття, як правило, викликає в мовця логічний антонім (парне слово). Це природна особливість людського розуму, єдиний наявний у нашому розпорядженні спосіб закріплення й аналізу відчуттів. У людській свідомості абстрактні поняття закладені парами, кожне зі слів цієї пари так чи інакше викликає уявлення про друге: *швидкий* – *повільний*, *краса* – *потворність*, *багатство* – *вбогість*. Таким чином, в антонімічні стосунки вступають не всі слова, а лише ті, що об'єднані змістом на основі їх протилежності, протиставлення. Передусім це слова, що мають якісні, кількісні, часові, просторові значення. Не мають антонімічних стосунків слова з конкретним значенням, оскільки вони називають такі поняття, які не мають прямих відповідників, співвідносних за протилежністю: *бандура, стіл, піч, трактор, дерев'яний, алюмінієвий, фабричний* і под.

Антонімічність фразеологічних одиниць виявляється насамперед у протилежності значень тих слів, що входять до їхнього складу, або у вираженні протилежності через заперечення: *високої проби* – *низької проби*; *гладити за шерстю* – *проти шерсті*; *велике цабе* – *невелике цабе*; *бачити* – *не бачити*

смаленого вовка. Іноді фразеологічні одиниці хоч і мають протилежні значення, але не так вільно асоціюються між собою (наприклад: *хоч греблю гати* – як *кіт наплакав*) і не так легко вступають в антонімічні взаємовідношення. Фразеологічний зворот може бути одним із компонентів антонімічної пари. Це, як правило, лексикалізовані фразеологізми: *уночі* – *серед білого дня*, *вечоріти* – *благословлятися на світ*, *працювати* – *байдики бити*, *далеко* – *палицею кинути*, *темно* – *хоч голки збирай*.

До **морфологічних антонімів** можна віднести дієслова активного й пасивного станів: *машини обробляють землю* – *земля обробляється машинами* (хоч самі конструкції з ними належать до категорії синтаксичних синонімів, оскільки позначають ту саму ситуацію), *керуючий* – *керований*. До синтаксичних антонімів належать, наприклад, пари складних речень із зворотним взаємовідношенням предикативних частин (щодо часової послідовності, причиново-наслідкової залежності тощо): *Раптом подув вітер і пішов дощ* – *Раптом пішов дощ і подув вітер*; *Якщо він не ходитиме на роботу, то його звільнять* – *Якщо його звільнять, то він не ходитиме на роботу*. Деякі дослідники відносять до синтаксичних антонімів такі речення та словосполучення, що містять лексичні антоніми: *Всі присутні були спортсменами* – *Ніхто з присутніх не був спортсменом*; *іти на гору* – *іти з гори*.

Види семантичних антонімів. Антоніми поділяють: а) у семантичному відношенні – на кілька основних класів за типом протиставлення; б) у формально-структурному – на різно- і однокореневі; в) у стилістичному – на загальномовні й контекстуальні.

За семантичним значенням виокремлюють:

1) **градуальні антоніми** (найбільший клас), що позначають два діаметрально протилежні (за мірою або ступенем вияву) видові поняття певного родового поняття. Це переважно поняття якості (*хороший* – *поганий*, *багатий* – *бідний*, *жирний* – *півний*, *яскравий* – *тьмянний*, *багато* – *бідно*, *холод* – *тепло*, *мороз* – *спека*, *дружба* – *ворожнеча*, *слава* – *ганьба*, *багач* – *бідняк*, *сміливець* – *боягуз*, *брюнет* – *блондин*), кількості (*багато* – *мало*, *надлишок* – *брак*, *все* – *ніщо*, *всі* – *ніхто*, *кожний* – *жодний*, *скрізь* – *ніде*, *завжди* – *ніколи*), дії (*палати* – *тліти*, *поспішати* – *зволікати*, *поспішати* – *відставати* (про годинник), *переспати* – *недоспати*), ознаки дії або якості (*дуже* – *злегка*, *надто* – *недостатньо*). Таке родове поняття характеризується можливістю ступеневого зростання або спаду, відповідні антоніми не повністю покривають його, тому між його крайніми виявами можливі проміжні ланки (мезоніми) (*холодний* – *прохолодний* – *теплий* – *гарячий*, *любов* – *приязнь* – *неприязнь* – *ненависть*, *всі* – *багато хто* – *дехто* – *ніхто*), а заперечення одного з антонімів не є ствердженням другого: *не багатий* – не те саме, що *бідний*;

2) **комплементарні** (із латин. «доповнення») – антоніми, що позначають два взаємодоповнюючі видові поняття, які разом становлять певне родове поняття, без проміжних ланок: *живий* – *мертвий*, *зрячий* – *сліпий*, *присутній* – *відсутній*, *добровільний* – *примусовий*, *зовні* – *всередині*, *разом* – *окремо*, *мир* – *війна*, *рух* – *спокій*, *чоловік* – *жінка*, *брат* – *сестра*, *допускати* –

виключати (винятки з правила), *є* – немає, *з* (чим) – без (чого), так – ні, особливо в однокоренових антонімах: *одружений* – *неодружений*, *платний* – *безплатний* (заперечення одного з антонімів тут є одночасно й ствердженням другого);

3) **векторні антоніми**, що позначають дві протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо: *підніматися* – *опускатися* (*спускатися*), *починати* – *кінчати*, *кращати* – *гіршати*, *арештовувати* – *звільняти*, *одружуватися* – *розлучатися*, *світати* – *смеркати*, *запитувати* – *відповідати*, *висхідний* – *низхідний*, *прибічник* – *противник*, *туди* – *звідти*, *вперед* – *назад*, *на лице* – *навиворіт*, *за* – *проти*, *до* – *від* (чого, кого), *віра* – *майна*, особливо в однокоренових антонімах (*зачиняти* – *відчиняти*, *полюбити* – *розлюбити*, *циклон* – *антициклон*). До цього класу прилягають: антоніми із загальним значенням «дія або стан – їх припинення»: *рухатися* – *спинятися*, *життя* – *смерть*, *шлюб* – *розлучення*, *марш!* – *стоп!*;

4) **координатні антоніми**, що позначають дві протилежні точки певного просторового або часового відрізка: *тут* – *там*, *цей* – *той*, *ось* – *он*, *верх* – *низ*, *правий* – *лівий*, *початок* – *кінець*, *північ* – *південь*; *перед* – *за* (чим), *колись* – *тепер*, *ранок* – *вечір*, *літо* – *зима*, *перший* – *останній*, *попередній* – *наступний*, а також суміжні з цими полюсами поняття: *старт* – *фініш*, *предок* – *нащадок*, *недолетіти* – *перелетіти*. Тематично вони наближаються до векторних антонімів (порівняйте: *перед* – *зад* і *вперед* – *назад*, *початок* – *кінець* і *починати* – *кінчати*), а за структурою опозиції – можливою наявністю мезоніма (*верх* – *середина* – *низ*, *ранок* – *день* – *вечір*) – нагадують градуальні антоніми. Ці основні класи не охоплюють усіх антонімів, напр.: *вітатися* – *прощатися*, *добрий день!* – *до побачення!*, *вдовж* – *уперек*, *фас* – *профіль*, *на щастя* – *на жаль*, *безсумнівно* – *можливо* (останні антоніми – у функції вставних слів).

Однокореневі та різнокореневі антоніми. Якщо в різнокоренових (власне лексичних: *ніжний* – *грубий*, *бадьорий* – *стомлений*, *сміливець* – *боягуз*, *зустріч* – *розлука*, *тепер* – *колись*) антонімах протилежність виражається різними коренями (основами), то в однокоренових – додаванням до того самого слова або основи антонімічних афіксів (переважно префіксів) чи афіксоїдів (*в'їхати* – *виїхати*, *зацвісти* – *відцвісти*, *розбірливий* – *нерозбірливий*, *морозець* – *морозище*, *англофіл* – *англофоб*,) або префікса з заперечним та протилежним значенням (*воля* – *неволя*, *революція* – *контрреволюція*, *смачний* – *несмачний*, *плідний* – *безплідний*, *правда* – *неправда*, *воля* – *неволя*, *друг* – *недруг*, *надія* – *безнадія*, *безпека* – *небезпека*, *спокійний* – *неспокійний*, *можливий* – *неможливий*, *корисливий* – *безкорисливий*, *бородатий* – *безбородий*). Найчастіше однокореневі антоніми утворюються за допомогою іншомовних префіксів *а-* (*без-*, *не-*), *анти-* (*проти-*), *ре-* (поновлення, повернення), *де-*, *dez-* (*від-*, *роз-*), *дис-* (*не-*), *контр-* (*проти*). При родових кореляціях антоніми творяться додаванням або відніманням афікса із значенням протилежної статі (*кум* – *кума*, *доярка* – *дояр*). Проміжне місце між різно- й однокореновими антонімами займають пари складних слів з антонімічними компонентами (*глибоководний* – *мілководний*, *доброякісний* –

злякисний) або одним таким компонентом (*рослий* – *низькорослий*). Щодо антонімів з *не-* і *без-*, то ними можна вважати тільки слова з максимально протилежним вихідному слову значенням. Слова з цими префіксами, що просто заперечують значення твірного слова, до антонімів не належать, оскільки виражають не крайню, а неповну протилежність (порівняйте: *молодий* – *немолодий* – *старий*, *корисний* – *безкорисний* – *шкідливий*).

До антонімів близькі різні номенклатурні й термінологічні опозиції, що членують більш загальне поняття (ціле) на два видові (дві частини цілого), повністю покриваючи його або виділяючи в ньому крайні точки: *доконаний* – *недоконаний вид* (дієслова), *органічна* – *неорганічна* (хімія), *прокурор* – *адвокат*, *бас* – *тенор*, *префікс* – *постфікс*, *поміщик* – *кріпак*, *патрицій* – *плебей*, *Північний* – *Південний* (полюс), пари типу *верхів'я* – *гирло*, *підніжжя* – *вершина гори*, *стеля* – *підлога*, що позначають два конкретні поняття на протилежних кінцях певного відрізка. Такі опозиції набувають статусу антонімів за умови розвитку в них якісного значення, зокрема на рівні метафоричних значень, порівняйте: *актив* – *пасив*, *плюс* – *мінус*, *рай* – *пекло*. І навпаки, антонімічність втрачається при розвитку термінологічних значень, порівняйте: *простий* – *складний* (*питання* – *речення*).

Загальномовні й контекстуальні антоніми. Регулярне протиставлення антонімів один одному спричиняє те, що кожен із них викликає в нашій свідомості уявлення про свою протилежність: *високий* – *низький*, *загубити* – *знайти*, *радість* – *журба*. Це антоніми мови, тобто загальномовні, постійні (слова, антонімічні стосунки яких зрозумілі поза будь-яким контекстом). Такі антоніми зафіксовані у словниках української мови й регулярно відтворюються в подібних або однакових умовах.

Окрім загальномовних антонімів, в антонімічні стосунки можуть вступати слова, які в звичайному вживанні не мають протилежних значень, і набувають їх лише в індивідуальному використанні, тобто в спеціальному контексті. Це антоніми мовлення, або контекстуальні. Вони тісно пов'язані з ознаками, властивими поняттям, вираженим загальномовними антонімами: «*У душі моїй – Місяця немає туманам. У душі моїй – Сонце червоне буя...*» (В. Симоненко). У наведених рядках контекстуальні антоніми *туман* і *сонце* передають протилежні почуття, настрої, які в мові виражені антонімами *сум*, *туга* і *радість*, *веселість*.

Таким чином, слова, ужиті в переносних значеннях, за певних умов можуть виступати контекстуальними антонімами.

Антоніми багатозначного слова. Багатозначне слово може мати кілька антонімів, напр.: *глибокий* – а) *мілкий* (яма), б) *поверховий* (знання). Різні антоніми можуть бути й до того самого значення залежно від акцентування в ньому різних відтінків: *наступ* – а) *відступ*, б) *оборона*, в) *контрнаступ*; *трудоий* – а) *бойовий* (подвиг), б) *нетрудоий* (прибуток).

Солодкий у значенні «властивий медові, цукрові; такий, що викликає приємні відчуття, дає радість, насолоду» має антонім *гіркий* (*солодкий* (*гіркий*) *плід*; *солодкі* (*гіркі*) *думи*, *почуття*); у значенні «спокійний, безтурботний» антонімічним відповідником виступає *тривожний* (*солодкий сон* – *тривожний*

сон). Порівняймо ще низку словосполучень, у кожному з яких антонімом до слова *свіжий* є відмінна лексема: *свіжий хліб* – *черствий хліб*, *свіжий огірок* – *солоний огірок*, *свіжий букет* – *зів'ялий букет*, *свіжа метафора* – *стерта метафора*, *свіжий вигляд* – *утомлений вигляд*.

Особливості використання антонімів та їх стилістичні функції. Якщо в контексті антоніми виступають поряд (*початок* – *кінець*, *приплив* – *відплив*, *вхід* – *вихід*: *знати всі входи і виходи*; *максимум* – *мінімум*, *більш* чи *менш*, *плюс* – *мінус*, *мажорний* – *мінорний*, *день і ніч*, *юнак і дівчина*), першим звичайно йде позначення не тільки початку, що цілком зрозуміло, а й більшого полюсу, позитивної оцінки і взагалі того, що видається помітнішим, важливішим.

Антоніми використовуються як яскравий виражальний засіб у художній мові. Основна стилістична функція антонімів – бути лексичним засобом вираження антитези. Це зіставлення протилежних образів, думок, явищ, у результаті якого формується контраст, протиставлення. Антитеза увиразнює текст, робить його чіткішим, точнішим, наприклад: *«Я піду за волю проти рабства, я виступлю за правду проти вас!»*; *«Ми паралітики з блискучими очима, великі духом, силою малі»*; *«Я честь віддам, титану Прометею, що не творив своїх людей рабами, що просвіщав не словом, а вогнем, боровся не в покорі, а завзято, і мучився не три дні, а без ліку, та не назвав свого тирана батьком, а деспотом всесвітнім, і прокляв, віщуючи усім богам загибель»* (Леся Українка).

Антоніми у складі антитези часто трапляються в народній творчості, зокрема в піснях, казках, прислів'ях, приказках: *Ситий голодного не розуміє; багатому щастя, а вбогому трясця; м'яко стелять, та твердо спати; мудрий не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже*.

Часто звертаються до антитези публіцисти: *«Немає на війні проміжних тонів, блідих фарб, усе доведено до кінця – велике і знехтуване, чорне і біле»* (І. Еренбург). Протиставлення підсилює емоційність мови. Не випадково антонімія лежить в основі багатьох афоризмів: *«Чим ніч темніша, тим яскравіші зірки»* (О. Майков); *«Будинки нові, але забобони старі»* (О. Грибоєдов).

За принципом антитези побудовано багато заголовків творів (*«Війна і мир»* (Л. Толстой); *«Дні і ночі»*, *«Живі і мертві»* (К. Симонов)). Особливо часто використовується антонімія в заголовках газетних і журнальних статей (*«Хімія добра і зла»*, *«Проводи трагічні і веселі»*, *«Географія – різна, біографії – схожі»*, *«Бідність при багатстві»*).

Відмінним від антитези є стилістичний прийом, що полягає в уживанні антонімів із запереченням для того, щоб підкреслити в описуваному предметі відсутність чітко вираженої якості: *«Вона була не гарна, не погана собою»* (М. Гоголь).

Сильну експресію створює вживання одного з членів антонімічної пари із запереченням: *«Світ не постарів – помолодів»* (С. Вікулов); *«Треба взяти до ранку «язика». І живого, а не мертвого»* (К. Симонов).

Явище антонімії лежить в основі **оксюморона** – яскравого стилістичного прийому образної мови, що полягає в створенні нового поняття через

поєднання контрастних за значенням слів: «Початок кінця» (заголовок статті), «Погана гарна людина» (назва кінофільму), дзвінка тиша, живий труп, сльози радості. Яскраві оксюморони створені письменниками та поетами: «Убога розкіш вбрання» (О. Некрасов). Оксюморон часто зустрічається в назвах художніх творів «Живі моці» (І. Тургенєв); у заголовках газетних статей «Складна простота».

Стилістичні функції антонімів не вичерпуються вираженням контрасту, протиставлення. Антоніми допомагають письменникам показати повноту охоплення явищ, широту часових меж: «Насунулося спільне лихо. Ворог розорє нашу землю й усе наше споконвічне хоче назвати своїм. Тоді і **щасливий і нещасливий** збираються біля свого гнізда» (О. Толстой); «Сили наші ростуть. **День і ніч...**». Використання антонімів у цій стилістичній функції іноді приводить до нанизування антонімічних пар: «Палітра барв людських характерів не має меж. Є люди **добрі і злі, хоробрі і боязкі, розумні і недалекі, красиві і потворні, здорові і хворі, веселі і похмурі, старі і молоді, прямі і потайні, відверті і хитрі**» (М. Черкасов). Деякі антонімічні пари виступають у мові як лексична єдність, набуваючи фразеологічного характеру: *і старий і молодий, і ті й інші, рано чи пізно*. Їх уживання вносить у художню мову розмовні інтонації.

Отже, антоніми посідають помітне місце серед виражальних засобів мови, що пояснюється можливістю створити за допомогою них контрастну характеристику образів, понять, предметів, явищ.

Стилістично невинуватене вживання антонімів. Використання антонімів у мові повинно бути стилістично вмотивованим. Недоречне вживання антонімів ускладнює сприйняття фрази: *відповідь В. Пухова була **кращою** з **гірших***.

Варто уникати сполучення взаємовиключних ознак предмета: *дорога йшла **пряма**, хоча і **звивиста***. Антонімічні пари повинні складатися логічно. Не можна протиставляти непорівнювані поняття.

Стилістичним недоліком можуть стати й невдалі оксюморони. Наприклад, у статті «Тепла заметіль» розповідається про те, як під час стихійного лиха люди були оточені увагою і турботою. Автор прагне провести паралель між теплою турботою і ... заметіллю.

Ще більшого збитку стилю завдає невмотивований оксюморон: ***при наявності відсутності** необхідних матеріалів важко налагодити роботу*. Причиною недоречного комізму вислову часом стає й небажаний каламбур, що може виникнути в результаті не поміченої автором антонімії багатозначних слів, що часом надає мові двозначного, комічного звучання: ***старий** портфель батька був ще **новий***.

4 Поняття паронімії. Види паронімів

Пароніми (із грец. «біля» й «ім'я», «назва») – слова, а також фразеологічні одиниці й синтаксичні конструкції, що при повній або частковій семантичній відмінності є дуже подібними формою, унаслідок чого можуть сплутуватися в мовленні: *адресат* («той, кому пишуть») – *адресант* («той, хто пише»); *акціонерний* («заснований на акціях») – *акціонерський* («власний»)

акціонерам»); *ефектний* («показний, виразний») – *ефективний* («результативний»); *абонемент* («документ, що дає право на користування») – *абонент* («той, хто користується абонементом»); *біліти* («ставати білим») – *білити* («робити щось білим»); *економний* («ощадливий») – *економічний* («стосується економіки»).

Звукова близькість паронімів призводить до того, що їх помилково вживають один замість одного: замість *факт* («подія, явище») кажуть *фактор* («умова, рушійна сила»), замість *уявлення* («поняття») – *уява* («фантазія»), замість *пригода* («подія, випадок») – *нагода* («слухний момент, можливість»). Часто плутають слова *таємничий* і *утаємничений*. *Таємничий* означає «незбагнений, незрозумілий»: *таємничий острів*, *таємничі письмена*, російський відповідник – *таинственный*. *Утаємничений* має значення «ознайомлений з чимось приховуваним, прилучений до якоїсь таємниці»: *утаємничений у справи уряду* (російське *посвященный*).

Запам'ятаймо правильні значення кількох паронімічних груп!
«Прадавні мешканці Америки звуться *індіанці*, а *індійці* живуть в Індії. Слово *італійський* пов'язане з сучасною Італією: *італійська мова*, *італійське кіномистецтво*, *італійський страйк*. А коли йдеться про племена, що населяли Апеннінський півострів у давнину, уживаємо прикметник *італьський*: *італьська легенда*, *італьська німфа*. Російське *итальянский* треба перекладати *італійський*, а *италийский* – *італьський*. *Особовий* – «стосовний до особи, людини взагалі»: *особове посвідчення*, *особовий листок* (для обліку кадрів), *особовий склад*, *особовий рахунок*. *Особистий* – «властивий певній, конкретній особі; власний, персональний»: *особисті речі*, *особисте життя*».

Пароніми у фразеології становлять менш помітне явище, наприклад: *стояти стіною* («стояти щільним рядом або суцільною масою») – *стати стіною* («виступити згуртовано, дружно»); *побачити світ* («народитися», «бути опублікованим») – *побачити світу* («багато чого побачити, багато де побувати»).

Синтаксичні або лексико-синтаксичні пароніми – результат випадкової співзвучності синтаксичних конструкцій між собою чи з яким-небудь словом: «*Ти йому про Тараса, а він тобі півтора*ста»; початок пісні, яка приписується Марусі Чурай, подається то як «*За світ встали козаченьки*», то як «*Засвистали козаченьки*».

Пароніми у словотворенні – до них з певним застереженням (оскільки взятий окремо кожен із подібних випадків належить до лексичних паронімів) можна віднести продуктивні словотвірні типи з близьким значенням на зразок -*ація* / -(у)в*ання*: *ілюстрація* – *ілюстрування*, *консервація* – *консервування*; -*тивний* / -*ційний*: *консультативний* – *консультаційний*, *інструктивний* – *інструкційний* та ін.

Види семантичних зв'язків між паронімами. Максимальна та мінімальна паронімія. Пароніми можуть перебувати між собою у відношеннях

а) синонімії, коли семантична близькість підсилюється формальною (*блискучий* – *лискучий*; *блукати* – *блудити*; *повінь* – *повідь*, *тяжкий* – *важкий*, *хиткий* – *хисткий*);

б) антонімії: *кепський – лепський; густо – пусто; еміграція – імміграція, експорт – імпорт, еволюція – революція.*

Можуть бути пов'язані певною семантичною близькістю: *дефектний* («зіпсований, ушкоджений») – *дефективний* («ненормальний»), *ефектний* («такий, що справляє враження») – *ефективний* («дійовий») тощо.

Можуть належати до однієї тематичної групи (*буран – бурун, калина – малина, суніці – полуниці, кіш – ківш*).

Паронімічні ряди можуть складатися не тільки з двох, а й з більшої кількості членів: *чуття, відчуття, почуття; руський, російський, русинський*. Зважаючи на ступінь звукової близькості паронімію поділяють на максимальну (*калина – малина, коса – роса*) та мінімальну (*сплеск – блиск*).

Міжмовні пароніми. Неточності при використанні паронімів. Звукова близькість паронімів призводить до того, що їх помилково вживають один замість іншого. Причиною лексичних, а, отже, й семантичних помилок стає також нерозрізнення міжмовних паронімів, особливо належних до близькоспоріднених мов. Порівняйте українсько-російські паронімічні групи *сумління – сомнение, останній – остальной, лихий – лихой, дурний – дурной*.

Часто доводиться чути: *«Я не маю про це жодної уяви»*; або читати щось на зразок: (про відбудову Борисоглібського храму XI століття у Вишгороді: *«Тут Ярослав Мудрий писав першу слов'янську конституцію – збірку законів «Руська правда», в тривожну годину збиралися древньоуські князі, щоб засудити міжусобні чвари... Як відновити цей видатний історичний пам'ятник, святиню наших прадідів, частку духовного життя нашого народу»* (із газ.)).

Навіть у авторитетних виданнях можна вчитати «перли» на зразок: *«Усією силою гнівного слова тавруємо середньовічні, ганнібалівські акції вандалізму». Ганнібалова клятва* (вислів, пов'язаний з ім'ям полководця Ганнібала, що жив не в середньовіччі, а в 3-2 ст. до нашої ери) означає «рішучість боротися до кінця, суворо дотримувати слова». У наведеному уривку з заяви ветеранів київської письменницької організації («Літературна Україна». – 1991. – 31 січня), мабуть, ішлося про *канібалівські*, точніше *канібальські*, тобто людожерські, акти.

Паронімія, як бачимо, тісно пов'язана з семантикою. Пароніми ніколи не можуть довільно заступати один одного без певних стилістичних настанов. Щоб уникнути помилок, треба глибше вивчати значення слів рідної мови, спираючись також на знання інших мов.

Стилістична роль паронімів. Нерозрізнення значень близькозвучних слів може призвести до непорозумінь між мовцем і співрозмовником, а може служити й засобом творення гумору, іронії, сатири. Порівняйте: *«На які інстанції він бігав до того, як став чемпіоном у стометрівці?»* (дистанції). *«Губителі* (порівняйте: *любителі*) *природи*». *«Він зло не вживає своїм становищем»* (не зловживає). *«Я мимохідь тебе зачепив»* (мимохить). У науковому та офіційно-діловому стилях пароніми є стилістично нейтральними, в інших же сферах мовлення вони можуть набувати нових (контекстуальних) емоційно-експресивних відтінків.

Стилістичні можливості паронімів ґрунтуються на їх звуковій близькості та семантичних контактах. Як і омоніми, пароніми використовуються для створення каламбурів. Сфера вживання паронімів – публіцистика, художня література, усне розмовне мовлення. Паронімія для створення каламбурів виявляється набагато придатнішою, ніж омонімія, оскільки близькість звучання, а не точний звуковий збіг дає більші можливості для змалювання відповідних ситуацій.

У цій же функції широко використовуються пароніми в усній народній творчості: *«Іди, іди, дощик, зварю тобі борщику в зеленому горщику, поставлю на дубочку: дубочок схитнувся, а дощик линувся – цебром, відром, дійничкою над нашою пашичкою».*

Ще одна функція паронімів – семантичне зіставлення. Два близькозвучних слова дають можливість виразніше зіставити якісь риси людини, рельєфніше описати події, явища тощо: *«Барвистість іспанського пейзажу доповнюють пейзажи в мальовничих шатах, що захоплено вітають туристів і закидають їх магноліями та камеліями»* (Ю. Смолич).

Часом для створення каламбурних ситуацій гумористичного плану використовується зіставлення близькозвучних лексичних елементів різних мов: *«Францішку! А чого ти мовчиш? Ти – за? – Айно! – рішуче тупнув босою, порепаною ногою Францішек, – айно! – Айно! – підхопила в один голос решта селян. – Чуєте, всі кажуть: файно! – резюмував Хома»* (О. Гончар).

Сплутування паронімів свідчить про недостатній рівень володіння мовою, проте інколи пароніми вживають один замість одного для досягнення гумористичного ефекту. З цією ж метою вдаються й до перекручених слів літературної мови: *«– Чого вам треба? Собаки? Куплю! Вкраду! Якої породи? Стрептококпенчера? Сетера-лапсердака? Хатню таксі? Оболонку? Шприця? Фокспрем'єра? Говоріть! Кажіть! Замовляйте, сто догів вам у квартиру»* (В. Чечвянський); *«Купріяне! – несамовито вигукнув поміщик. – Де ти в диявола запропастився?» Насправді ж Купріян нікуди не зникав, порався біля пані, яка безуспішно шукала пляшечку з валер'янкою. – Валер'яне! Де моя купріянка? Тобто, де валер'янка?»* (О. Носенко).

Стилістичні властивості паронімічного зближення слів часто використовуються при створенні епіграм, пародій, шаржів. У публіцистиці пароніми широко використовуються в ролі заголовків: *«Шкала і школа талантів»*; *«Розрахунки і прорахунки»*; *«Кличе на матч футбольний м'яч»*; *«Манери чи маневри?»*

На основі паронімії будується **парономазія** – стилістична фігура, у якій поряд розміщуються різні за значенням, але подібні за звучанням слова з метою зіставлення їх. Тут можуть бути використані не лише пароніми, а й просто співзвучні слова, різні за своєю предметною співвіднесеністю. Ця стилістична фігура характерна для красного письменства та народної творчості. Наприклад: *«– О, бачиш, – втішився Кочубей, – він ще не чув, так слухай тоді. Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика пан, а пана юриста, а юристу дідьків триста, а нашого брата дере жінка кирпата, жіночка люба та дере за чуба... Го-го-го!.. Бачиш, до чого я казав?»* (Б. Лепкий).

Контрольні запитання та завдання

1. Дайте визначення омонімів.
2. Назвіть відомі Вам види однорівневої та міжрівневої омонімії. Чим відрізняються омоніми від багатозначних слів?
3. Розкажіть про повні та неповні омоніми.
4. Назвіть види неповних омонімів. Дайте їм коротку характеристику. Унаслідок чого в мові з'являються омоніми?
5. Що Ви знаєте про міжмовні омоніми?
6. Розкажіть про використання омонімії в науковому та офіційно-діловому стилях.
7. З якою метою використовуються омоніми в художньому, розмовному та публіцистичному стилях?
8. Що Ви чули про індивідуально-авторську омонімію? Наведіть приклади.
9. Якої шкоди можуть завдавати тексту омоніми? За яких умов це відбувається?
10. Що Ви знаєте про синонімію?
11. На яких мовних рівнях проявляється синонімія? Назвіть функції синонімів.
12. Розкажіть про синонімічний ряд та його домінанту.
13. Що Ви знаєте про абсолютні синоніми, чим вони можуть розрізнятися?
14. Які синоніми називають неповними?
15. Розкажіть про особливості перекладу синонімів.
16. Як використовуються синоніми у науковому стилі (офіційно-діловому, публіцистичному, художньому та розмовному стилях)?
17. Що Ви знаєте про слова-дублети?
18. Розкажіть про евфемізми, перифрази та фігури, побудовані на основі синонімії.
19. Що Ви знаєте про антонімію? На яких мовних рівнях вона проявляється?
20. Розкажіть про одно- та різнокореневі антоніми; загальномовні та контекстуальні.
21. У чому особливість антонімів багатозначного слова?
22. У яких функціональних стилях найчастіше використовуються антоніми, з якою метою?
23. Розкажіть про антитезу, антифразис та епітет-оксюморон.
24. Що Ви знаєте про стилістично невиправдане вживання антонімів?
25. Дайте визначення паронімів.
26. Із чим пов'язана можливість сплутування паронімів? Які слова відносять до паронімів?
27. Розкажіть про паронімію у фразеології, синтаксисі, словотворі.
28. Розкажіть про неточності, що можуть виникати при використанні слів, здатних до паронімії.
29. Розкрийте стилістичну роль паронімів.

ТЕМА 2.3 ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЕТИМОЛОГІЯ

План

1. Фразеологія як розділ мовознавства. Стилiстичні можливості внутрішньої форми слова, класифікація фразеологічних одиниць. Стилiстичне використання і трансформація фразеологічних засобів мови.

2. Етимологія. Деетимологізація слів і стилістичні можливості етимології.

1 Фразеологія як розділ мовознавства. Стилiстичні можливості внутрішньої форми слова, класифікація фразеологічних одиниць. Стилiстичне використання і трансформація фразеологічних засобів мови.

Фразеологія (грец.) – розділ мовознавства, у якому вивчаються лексично неподільні поєднання слів. Фразеологією називають також сукупність властивих мові усталених зворотів і висловів. Знання фразеологізмів, розуміння їх при читанні художніх творів, публіцистики, при перегляді кінофільмів і спектаклів, правильне їх уживання є безсумнівним показником емоційного освоєння рідного слова.

Залежно від аспекту, предмета й завдань вивчення фразеологічного складу мови фразеологію поділяють на синхронну (описову) і діахронічну (історичну). Описова фразеологія, досліджуючи закономірності функціонування фразеологізмів у сучасній мові, розгалужується так:

а) **фразеологічна семасіологія** – наука, яка вивчає специфіку фразеологічного значення, семантичну структуру фразеологізмів та їх системно-семантичні зв'язки (синонімію, антонімію, омонімію, багатозначність);

б) **фразеологічна стилістика**, головним завданням якої є з'ясування стилістичних властивостей і функцій фразеологічних одиниць у різних стилях мовлення;

в) **співставно-порівняльна фразеологія**, яка шляхом співставлення фразеологічних систем різних мов виявляє універсальні й унікальні національно-специфічні властивості фразеологізмів цих мов – цінний матеріал для теорії і практики перекладу, прикладної лінгвістики й методики викладання мов.

Визначення поняття фразеологічної одиниці. Одиниця фразеологічної системи називається фразеологізмом і визначається як – особлива одиниця мови, що складається з двох або більшої кількості роздільно оформлених компонентів і характеризується відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю лексичного складу та граматичної будови. Розгляньмо ці компоненти визначення на прикладі фразеологізму *взяти бика за роги*. Він складається з чотирьох роздільно оформлених компонентів; ми не конструємо його кожного разу, а при потребі видобуваємо зі своєї пам'яті, тобто відтворюємо; цілісне значення його – «почати рішуче діяти»; у його складі завжди саме ці слова (наприклад, *взяти не козу, не корову, а саме бика*); у звичайній функції цей фразеологізм має саме такий порядок розташування компонентів.

Фразеологізми, як і слова, виражають поняття і позначають явища дійсності, тому вони часто виступають у ролі синонімів до окремих слів: *заходити* (про сонце) – *бути на вечірньому прюзі*; *розвиднятися*, *світати* – *благословлятися на світ*.

Фразеологізм подібний до слова і словосполучення за такими ознаками:

- 1) не конструється щоразу в процесі мовлення, а відтворюється як готова значеннєва одиниця;
- 2) має стійку структуру;
- 3) входить у синонімічні зв'язки зі словами;
- 4) виконує синтаксичні функції в реченні.

Об'єктом фразеології як науки є насамперед власне фразеологізми, що мають повний набір категоріальних значень, за якими відрізняються від слова як значеннєвої одиниці мови:

- 1) лексичне значення виражається сполученням кількох слів: воно єдине, узагальнене і, як правило, експресивне; семантично неподільне на значення окремих слів, що входять до його складу;
- 2) компоненти фразеологізму не можуть вільно сполучатися з усіма словами, а лише з обмеженим рядом (кількома словами);
- 3) фразеологізм характеризується стійкістю граматичної форми й усталеністю порядку слів;
- 4) слова у складі фразеологізму часто мають переносне значення.

Від вільного синтаксичного словосполучення і речення фразеологізм відрізняється тим, що відтворюється як цілісна структура, а не будується щоразу за певними синтаксичними моделями і функціонує як один член речення, на відміну від вільного словосполучення, яке членується мінімум на два компоненти з різними синтаксичними функціями.

Крім основних ознак фразеологізмів (відтворюваність, надслівність, нерозкладність), можна назвати й такі як контекстуальна зумовленість їх уживання, стильова закріпленість, образність, неможливість перекладу на іншу мову, а тому утруднений пошук відповідника в кожній мові тощо (*віч-на-віч* – *têt-à-têt*; *приймають участь* – *брати участь*; *пише як курка лапою* – франц. (дослівно) *як кіт*; *бабине літо* – болгар. *циганско лято*; *з давніх давен* – *с незапамятных времен*; *з комареву ніжку* – *с гулькин нос*).

Питання класифікації фразеологічних одиниць. Науці відомі кілька класифікацій фразеологічних одиниць. В. В. Виноградов започаткував класифікацію за семантичним принципом, згідно з яким виділяються три групи: **фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення.**

Фразеологічні зрощення – це семантично неподільні фразеологічні одиниці, зміст (значення) яких не виводиться із значень компонентів: *розводити антимонії*, *дати драла*, *врізати дуба*, *точити ляс*, *на руку ковінька*. Семантичне злиття в таких фразеологізмах часто пояснюється наявністю застарілих, незрозумілих слів: *притча во язицех*, *темна вода в облацех*. Фразеологічні зрощення за семантикою найближчі до окремого слова: *живе на широку ногу* ('заможнo').

Фразеологічні єдності також семантично неподільні та цілісні, але в них цілісна семантика частково вмотивована значеннями компонентів: *закинути вудку, тягнути лямку, мілко плавати, покласти зуби на полицю, товкти воду у ступі, не бачити смаленого вовка; не нюхати порошу; прикусити язика*. Фразеологічні єдності не мають такого міцного поєднання слів, як зрощення. Якщо фразеологічні зрощення неможливо поповнювати іншими компонентами, то у фразеологічних єдностях це іноді допускається: *зітерти в порошок (зітерти в дрібний порошок)*.

Фразеологічні сполучення – семантично подільні фразеологічні звороти, в яких є стрижневе слово, тобто такі стійкі мовні звороти, у яких один із компонентів має самостійне значення, що конкретизується в постійному зв'язку з іншими словами. Залежно від зв'язків стрижневого слова з іншими міняється значення фразеологізму, наприклад, слово *брати* утримує своє лексичне значення, але в поєднанні з різними іменниками виявляє конкретні значення єдиного цілого фразеологізму: *нічого в рот не брати* («нічого не їсти»), *брати рушники* («свататися»), *брати гору* («перемагати когось / щось»), *брати близько до серця* («болісно переживати що-небудь»), *брати на глум* («глузувати») тощо. Порівняйте: *уболювати душею, вболювати серцем; завдавати шкоди, завдавати образи, завдавати удару, завдавати поразки; жити вовком* («на відлюдді»), *дивитися вовком* («вороже»).

На підставі генетичних, структурних, функціональних ознак з-поміж фразеологізмів можна виділити **прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми, максими, сентенції, парадокси, літературні цитати, ремінісценції**.

Прислів'я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, що у стислій формі узагальнює, типізує різні явища життя, має повчальний зміст; синтаксично закінчений: *як дбаш, так і маєш; до кого пристанеш, таким і сам станеш; яке коріння, таке й насіння; не жаль плакати, коли є за чим; радість красить, а печаль палить; скрипливе дерево довго живе; друзі пізнаються в біді; яка головонька, така й розмовонька; не все те золото, що блищить; суха ложка рот дере; не всяка пословиця при всіх говориться*.

Приказка – образний вислів, нерідко римований, близький до прислів'я, але без повчального змісту (може бути елементом байки або прислів'я): *ні до ради, ні до звади; ні пава, ні тава; кіт наплакав; не мала баба клопоту то купила порося; на городі бузина, а в Києві дядько; ні слуху, ні духу; як рукою зняло; хоч греблю гати; сорока на хвості принесла; тягти лямку; міряти на свій аршин; як котів сало; лисячий хвіст, не всі дома; як кіт наплакав*.

Крилаті вислови – поширені й загальновідомі влучні звороти мови, джерело яких може бути встановлене. Нетлінний фонд загальнолюдської культури: *олімпійський спокій; ахіллесова п'ята; дамоклів меч; злий геній; лебедина пісня; випити чашу до дна; притча во язицех; блудний син; нести хрест*. Крилаті вислови не мають усталеної форми, вони можуть складатися з одного слова (*Мавка, Каїн*) і з цілого речення: *Карфаген мусить бути зруйнований* (наполеглива вимога подолати перешкоду, знищити ворога –

вислів державного діяча Стародавнього Риму Катона Старшого); *Фантастичні думи! Фантастичні мрії* (І. Франко).

Афоризм (із грец. «вислів») – узагальнена, закінчена і глибока думка певного автора, висловлена у відточеній, відшліфованій формі. Характерними рисами афоризму є влучність, виразність, несподіваність судження, здатність до самостійного існування: *«Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив»* (Леся Українка); *«Єдина справжня розкіш – це розкіш людського спілкування»* (А. де Сент-Екзюпері); *«Людина, байдужа до рідної мови, – дикун, бо вона байдужа до минулого, сучасного й майбутнього свого народу»* (К. Паустовський); *«Очі дружби рідко помиляються»* (Ф. Вольтер).

Сентенція (із латин. «думка») – афоризм, що має повчальний зміст, життєве напучення: *«Розмірковуй тільки про те, про що поняття твої тобі це дозволяють. Так: не знаючи мови ірокезької, чи можеш ти робити таке судження з цього предмета, котре не було б необґрунтоване й нерозумне?»* (Козьма Прутков); *«Не зближуйся з людьми, в яких надто гнучке сумління»* (Е. Делакура).

Максима (із латин. «основне правило») – афоризм, у якому в короткій формі виражене певне моральне правило, етичний принцип: *«Спокій мудреців – це вміння приховувати свої почуття в глибині серця»*; *«Коли хочеш бути щасливим, будь ним»* (Козьма Прутков).

Парадокс (із грец. «несподіваний, дивний») – думка, що різко розходиться з усталеними поглядами і спочатку нібито суперечить здоровому глузду: *«Здорове тіло – продукт здорового розуму»* (Б. Шоу); *«У генії те прекрасне, що він схожий на всіх, а на нього ніхто»* (О. де Бальзак); *«Істинна ціна людини – вимірюється калібром її ворогів»*; *«Математика – це наука, в якій ми не знаємо, про що говоримо і чи правильне те, що ми говоримо»* (жартівлива фраза Б. Рассела).

Літературна цитата – цитата в художньому творі, що використовується для надання експресії, як засіб створення образності: *Тож скільки треба в пітьмі днедавній Терпіти кару, як злу неgodу, В убогій книжечці захалавній Носить надії свого народу, І сині гори, й дніпрові шати. Й садок вишневий, що біля хати. Та над століття, над повінь лиха Могутній голос говорить стиха: – Нічого, брате, я не зрікаюсь, Караюсь, Мучуся... Але не каюсь!* (А. Малишко).

Ремінісценція – відгомін у творі якихось мотивів, образів іншого твору: *І через те, мабуть, моїй хвилині Вже не піднести гордо голови, Аж доки час воістину новий Мов пишний **крин** зросте на Україні.* (Є. Плужник).

У цьому вірші є перегук із Шевченковими рядками: *«Радуйся, земле неповитая Квітчастим злаком! Розпустисть, Рожевим **крином** процвіти!»*

Джерела української фразеології. Одним із шляхів формування фразеологічних одиниць є метафоризація вільних словосполучень. Усі предмети і явища навколишнього світу перебувають у постійному взаємозв'язку та взаємодії. Один із таких взаємозв'язків – схожість предметів, явищ, дій та їх ознак. Уміння побачити й виділити схожі ознаки різних явищ – специфіка образного мислення. Тому багато фразеологізмів утворилося саме

шляхом метафоризації: *надягати хомут на шию, вибивати з сідла, ділити шкуру невбитого ведмедя, альфа і омега, аріаднина нитка*. Фразеологізми, що виникли на основі метонімічного перенесення: *накивати п'ятами, брязкати зброєю, голити чуба (лоба), крутити хвостом, зрушувати (знизувати) плечима*.

Значно менше фразеологізмів, утворених на основі синекдохи (зв'язку між цілим та його частинами): *ясна голова, холодний розум, золоті руки, віч-на-віч*. У частині фразеологізмів знаходимо гіперболу або літоту: *бездонна бочка; видно, хоч голки збирай; тихо, хоч мак сій; чугуївська (пирятинська) верста; куціший від заячого хвоста; небо за макове зернятко здається*. Є фразеологізми, в основі яких лежать символи *лавр* (перемога), *пальма* (слава), *зірка* (блискуча або сумна доля): *увінчати лаврами, пальма першості, висхідна зоря (зірка), провідна зоря (зірка), через терня до зір (через терни до зірок)*.

Серед названих фразеологізмів, як бачимо, є фразеологізми фольклорного походження, літературні, запозичені з інших мов. Українська фразеологія формувалася впродовж віків і поповнювалася із таких джерел:

1) приказок, прислів'їв, висловів з уснопобутового мовлення народу: *про вовка промовка; накрити мокрим рядном; п'ятами накивати; чужими руками жар загрібати; пальці знати*;

2) виробничо-побутового життя: *тріщить по всіх швах; лити воду на чужий млин; сім раз відміряти, а раз відрізати; латати дірки*;

3) висловлювань видатних і відомих майстрів художнього слова: *У ріднім краї навіть дим солодкий та коханий (Леся Українка); На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує (Т. Шевченко)*; античної літератури: *прокрустове ложе, спалити мости тощо*;

4) біблійних та євангельських виразів: *Содом і Гоморра; берегти, як зіницю ока; пити (гірку) чашу*.

Стилістичне використання і трансформація фразеологічних засобів мови. У багатій фразеології нашої мови закладено великі синонімічні можливості, що дає підстави її широкого використання як стилістичного засобу. Фразеологічні звороти широко вживаються в усіх мовних стилях, але в різній функції. У науковому та офіційно-діловому мовленні, як правило, використовуються загальнолітературні стійкі звороти, що виступають у номінативній функції: *брати участь, виносити ухвалу, підбивати підсумки*; тут не бажані дублети на зразок *підводити підсумки*. У публіцистичних і особливо художніх творах та в розмовному мовленні на перший план виходить експресивно-стилістичний бік фразеологізмів як книжного, так і розмовно-побутового характеру.

З погляду емоційного ставлення носіїв мови до конкретного уявлення фразеологізми поділяються на дві групи.

До першої групи належать ті звороти, що набули емоційного забарвлення внаслідок перенесення оцінки уявлення на узагальнене значення фразеологізму. Скажімо, фразеологізм *мокра курка* («безвільна людина») набув зневажливого забарвлення через те, що конкретне уявлення про мокру курку викликає в носіїв мови негативні емоції. Синонімічний вислів *тютя з полив'яним носом* посилює це враження. Такого ж плану фразеологізми *тави ловити, витрішки*

продавати (купувати), базарна баба. До другої групи входять фразеологізми, емоційність яких формується не в результаті емоційної оцінки самого уявлення або його ознак, а внаслідок оцінки предмета або явища, названого фразеологічною одиницею. Наприклад, уявлення про *важку артилерію* не викликає якогось емоційного ставлення з боку мовців. Такі її ознаки, як громіздкість, невелика швидкість, значна вага, є звичайними для цього виду зброї. Але при перенесенні на людей ці риси набувають іронічності: так кажуть про неповоротких, незграбних людей.

Емоційність фразеологічних одиниць тісно пов'язана з їх експресивністю. Коли порівняти фразеологічні й нефразеологічні назви того самого поняття, то яскраво виступає виразність, більша експресивність перших: *сила-силенна* – дуже багато, *пліч-о-пліч* – спільно, *вітер гуде в кишенях* – зовсім немає грошей, *ні пари з вуст* – мовчить, *прикусити язика* – замовкнути.

Нейтральні (міжстильові) фразеологічні звороти вживаються в усіх стилях мови: у *всякому (кожному) разі, гра слів, сидіти склавши руки, відігравати роль* (пор. семантично відмінне *грати роль*), *один з одним (одна з одною, одне з одним, одні з одними)*. Книжні фразеологізми характерні для наукового, офіційно-ділового й публіцистичного стилів, але використовуються вони і в художньому стилі: *авгієві стайні, мертва точка, заснути вічним сном, вогнище освіти, осідлати Пегаса*; у цій групі виділяються суто книжні звороти: *доповідна записка, договірні сторони, на рівні послів, з позиції сили, променева хвороба, формальна логіка, космічний корабель*.

Розмовні фразеологічні одиниці наділені безпосередністю, невимушеністю; їм властивий побутовий характер, певна вільність, інтимна пом'якшеність: *вискочив, як Пилип із конопель; замилювати очі; голодній курці просо на думці; не києм, то палицею; хоч їв гвалт кричи; наша Орина вашій Катерині двоюрідна Одарка; наше діло півняче – прокукурікали, а там хоч і не розвидняйся*. Просторічні фразеологізми вживаються переважно в розмовному мовленні, але в них більше, ніж у розмовних одиницях, виявляється емоційність, оцінність, експресивність. Сюди належать фамільярні, вульгарні, зневажливі, лайливі звороти. Як і просторічна лексика, вони перебувають на межі літературної мови: *утерти носа, без задніх ніг, заткнути пельку, хай тобі грець, чорти б тебе забрали, щоб ти сказився (хай ти скажишся), іди к чорту (к чортам собачим, к чортам свинячим, під три чорти, до всіх чортів)*.

Отже, фразеологізмам властиві такі виразові якості, як образність, емоційність, оцінність, експресивність. Образність є домінантною рисою фразеологічних одиниць, становить їх естетичну цінність. У публіцистиці й художній літературі фразеологічні звороти використовуються в авторському мовленні, роблячи його різноманітнішим, більш мальовничим, сповненим почуттів, а також у мовленні персонажів як один із засобів їх характеристики.

Створення оказіонального значення й розкриття його читачеві. Спеціально створений контекст не тільки сприяє відновленню фразеологічного образу, а й посилює стерту метафоричність та емоційність: *«Треба зробити все, щоб завод-виготовлювач мав прямі збитки від браку, який дістався покупцеві, і*

щоб ярлик гарантії не правив за **фіговий листок для прикриття виробничого сорому**» (газ.).

Пристосування фразеологізму до конкретної ситуації: *«Ну, мон шер амі (по-їхньому – кориш), на цьому мушу і поставити крапку, оскільки уздрів ва порозі тіні забутих мною предків. Пиши, що нового в Конотопі. Час. Твій Серж»* (газ.).

Контамінація – прийом, за допомогою якого нова фразеологічна одиниця виникає внаслідок накладання одна на одну вже наявних: *«Якщо істина у вині, то чому вона глаголить вустами дитини?»* Оживлення первісного нефразеологічного значення одного з компонентів фразеологічної одиниці: *«Мистецтво вимагає жертв. Наука вимагає жертв. Кохання вимагає жертв. Приватизація вимагає жертв, і дідько його знає, хто тільки не вимагає жертв!»* Створення антитез із двох фразеологічних одиниць: *«Бути чи не бути – питання вирішене. Як бути – ось у чім питання»*.

Додавання другої частини, що є іронічним авторським коментарем до відомого фразеологізму: *«Кожному своє, але іноді так хочеться чужого»*; *«Мені подобається, коли без церемоній, але з подарунками»*. Для газет характерне створення цілих серій фразеологічних одиниць: *«Мало мати сумління, треба, аби воно ще й мучило»*; *«Коли в вас заговорить сумління, не забувайте нагадати йому про регламент»*; *«Проблема століття не вічний двигун, а вічне пальне. Навіщо нам вічний двигун, адже це вічний ремонт»*.

Особливості перекладу фразеологічних одиниць. Особливої уваги потребують фразеологізми при перекладі з однієї мови на іншу. Різні типи фразеологічних одиниць у цій сфері проявляють себе по-різному. Біблійні, міфологічні звороти, фразеологізми літературного походження, як правило, перекладаються дослівно: *витати в емпіреях; спалити кораблі; між Сциллою і Харибдою; усе тече, все міняється; мовчання – знак згоди; крапля камінь точить; манна небесна; пісня пісень; переоцінка цінностей; по той бік добра і зла; річ у собі; чисте мистецтво*. Фразеологізми фольклорного походження здебільшого специфічні для кожної окремої мови. У близькоспоріднених мовах є однакові щодо лексичного складу прислів'я й приказки, але вони мають і суто національні синонімічні звороти: рос. *на безрыбье и рак рыба* – укр. *на безриб'ї і рак риба*, а ще *на безлюдді й Хома чоловік*; у степу й хрущ м'ясо; де немає співця, послухаєш і горобця; рос. *из огня да в полымя* – укр. *з вогню та в полум'я* і *з дощу та під ринву*; рос. *как с цепи сорвался* – укр. *як з цепу зірвався і як з пекла вискочив*.

Серед усіх фразеологізмів особливе місце посідають **ідіоми**. **Ідіома** – своєрідний неповторний вислів якоїсь мови, найчастіше неперекладний: *про людське око; недовго рясст топтати; тихо, хоч мак сій; бити байдики; скакати в гречку; пекти раки; підносити гарбуза* тощо. При перекладанні ідіом слід добирати відповідних висловів у мові, на яку здійснюється переклад, бо при буквальній передачі компонентів утрачається цілісне значення фразеологізму. Тобто український вислів, наприклад, *про людське око* має в російській мові відповідник не *о человеческом глазе*, а *для отвода глаз*;

російському зворотові *чертям тошно* в українській мові відповідає не *бісам нудно*, а *аж пекло сміється*.

Трансформація фразеологізмів, відтворення чужих зворотів засобами рідної мови не має нічого спільного з бездумним калькуванням. У засобах масової інформації, у теле- й радіопередачах дуже часто зустрічаємо вислови, які не мають нічого спільного зі скарбами української фразеології: *потерпіти невдачу, слідувати чіємусь прикладові, нічого гріха таїти, аби не так* тощо. Ті, хто вживає таких конструкцій, не завдають собі клопоту знайти закономірні українські відповідники *зазнати невдачі, наслідувати чийсь приклад, ніде правди діти, де там*. У російській мові слово *груз* є компонентом кількох фразеологізмів: *груз воспоминаний, груз наследства, груз обязанностей*. Відповідник цього слова в українській мові *вантаж*, але тільки в прямому значенні: «Вони мовчки висаджували **вантаж** на плечі один одному» (О. Гончар). У складі фразеологічних одиниць замість *вантаж* уживається *тягар*: *тягар спогадів, тягар спадщини, тягар обов'язків*. «Фразеологізми» *вантаж спогадів, вантаж обов'язків* засмічують мову. «Жила-була одна жінка», «Жив-був один спортсмен» – так часто починають свої твори автори різних газетних жанрів. Та й сучасні казкарі здебільшого вдаються до такого початку, який нібито запозичений з українських народних казок. Але річ у тім, що словами *жили-були* розпочинаються російські народні казки. Що ж до казок українського народу, то в них на початку стоять слова: «**Жили собі** дід та баба», «**Був (були) собі** чоловік та жінка» та ін.

Досить часто можна почути такі фрази: «Вітаю вас з Новим роком!», «Вітаємо тебе з **наступившим** Новим роком!» Дієприкметників на *-вий*, *-ший* в українській мові нема. *Вітають* з якоюсь подією, яка є результатом фізичних чи розумових зусиль людини: із закінченням навчального закладу, відкриттям у якійсь галузі, установах рекорду. Що ж до *Нового року*, який настає незалежно від волі чи зусиль людей, то наша мова має вислови: *бажаю (зичу) щасливого Нового року; щастя Вам у Новому році; хай щастить Вам у Новому році* та ін.

Вислів *грати роль* доречний у застосуванні до акторів. У переносному значенні використовується зворот *відігравати роль*. Синтаксично незграбне речення з газетного тексту «Сам собою цей факт **зіграв немаловажну** (калька російського слова) **роль** для припинення міжрелігійних конфліктів» у відредагованому вигляді було б таким: «Сам собою цей факт **відіграв неабияку роль** у припиненні міжконфесійних конфліктів». «Перше, що **кинулось у вічі**, коли ми зайшли до музею, була цілковита занедбаність його приміщень», – читаємо в одній із газет. *Кидатись у вічі* в українській мові (на відміну від російського *бросаться в глаза*) не є фразеологічним зворотом, тобто не має цілісного значення, а сприймається буквально: хтось кинувся комусь у вічі і, можливо, видряпав їх. Поняття «привертати увагу» відтворюється фразеологізмом *впадати в око (в очі, у вічі)*. Тож у наведеному уривку тексту потрібно було написати: «Перше, що **впало в око**, коли ми зайшли до музею...»

Російський вислів *быть на виду* має український відповідник *бути на видноті*. А в радіопередачах можна почути: «Хлопець завжди **на виду**»,

«Відмінники вашого класу **у всіх на виду**». Оскільки слово *вид* має в українській мові кілька значень і в одному з них є синонімом до слова *обличчя*, то наведені уривки дуже сумнівні з погляду норм літературної мови.

Фразеологічні звороти є одним із невичерпних джерел посилення експресивності та поглиблення логізації викладу, тому до них часто вдаються в красному письменстві й у публіцистиці. Проте, коли фразеологізми вживаються недоречно, вони викликають негативний відгук у читачів, слухачів, глядачів.

2 Етимологія. Деетимологізація слів і стилістичні можливості етимології.

Етимологія (із грец. «істина, першооснова» та «слово», «вчення») – розділ мовознавства, що вивчає походження слів. Внутрішня форма слова – це його семантична структура, тобто морфологічні властивості, що символізують зв'язок даного звучання з даним значенням. Походження слова встановлюється зіставленням його із спорідненими словами своєї мови, а також із словами інших мов, які перебувають у ближчій чи дальшій спорідненості. Наприклад, російське слово *пранка* з погляду сучасної російської мови пояснити не можна. Треба зіставити його з українським *прати*, білоруським *праць*, давньоруським *пърати*, болгарським *перя* та іншими слов'янськими мовами аж до праслов'янського *pъrati* та латиського *pērt* і т. д.

Етимологія – досить цікавий і захоплюючий розділ мовознавства. Але це дуже складна справа, тут ще багато білих плям. Легко пояснювати тоді, коли похідне слово, і те, від якого воно походить, є в сучасній мові: *віконниця*, *підвіконня* від *вікно*; *воротар*, *підвороття* від *ворога* – тут дуже прозорі етимологічні зв'язки. Так само ніхто не сумнівається, що слова *біліти*, *білити*, *білуватий*, *білявий*, *підбіл*, *забілювати* та інші походять від *білий*. Деяких коментарів потребує слово *білка*, що теж походить від *білий*. У давньоруській мові було словосполучення *бѣла вѣверица* 'біла білка' (при виникненні назви малася на увазі рідкісна біла порода цих тварин). Потім прикметник *бѣла* субстантивувалася, набувши згодом суфікса *-к-*: *білка*.

Не беззастережно можна сприйняти походження слова *вікно* від *око*. Спочатку треба усвідомити, що основою для зв'язку цих слів стала спільна ознака (внутрішня форма): *око* – «орган людей і тварин, через який вони бачать навколишній світ»; *вікно* – «отвір, через який до приміщення потрапляє світло». Тепер залишається з'ясувати, що праслов'янське *okъno* є суфіксальним утворенням від *око*. Разом з іншими слов'янськими успадкувала з мови-праматері це слово й українська мова, у якій воно зазнало фонетичних видозмін: у нього з'явився протетичний звук *в* – *вокно* (як *вулиця*, *вухо*), а потім за фонетичним законом нашої мови звук *о* в закритому складі перейшов в *і*. Тож і маємо сучасне *вікно*.

Але бувають слова, етимологічна спорідненість яких, на перший погляд, викликає сумнів. Наприклад, *вода* «безбарвна речовина, найпростіша хімічна сполука водню з киснем», *видра* «хижий водяний ссавець із цінним хутром», *відро* «посудина на воду». Слова ці є в усіх слов'янських мовах, *видра* й *відро* тісно пов'язані з водою. *Вода* – спільне для всіх слов'янських мов; праслов'янське *voda* пов'язане з литовським *vanduo*, готським *wato*, грецьким

hydor «вода», латинським *unda* «хвиля», які зводяться до індоєвропейського кореня *ued-*, *uod-*, *id-* «вода, мокрота»; *видра* й *відро* через праслов'янські *vydra*, *vēdro* сягають індоєвропейських *udra*, *uodor*, утворених від кореня *uod-*, від якого походить і *вода*.

Часом слова, запозичені з якоїсь мови, належать до одного джерела, але тепер уже не сприймаються як такі: *космос* уживається в нас у значенні «всесвіт, цілий світ», *косметика* означає «мистецтво прикрашання». У спільності походження їх можемо переконатися лише тоді, коли візьмемо до уваги, що обидва вони утворені від багатозначного грецького іменника *kosmos* «упорядкованість, прикрашання, порядок, світовий порядок, світобудова», який виник на базі дієслова *kosmeo* «упорядковую, ладнаю, прикрашаю».

Трапляється, що слова в процесі свого розвитку зазнають не тільки фонетичних, а й семантичних видозмін. Сучасне українське слово *шпаргалки* (жаргонний варіант – *шпори*), яке означає «допоміжний матеріал студента у вигляді записок, таємно від викладача використовуваний на іспиті», є суфіксальним утворенням від давнішого *шларгали* «записка, нотатки». Саме в такому значенні його вживає Леся Українка у вірші «Товарищі на спомин»: *От, може, вам колись, – часами се буває, – Розглянути старі шпаргали прийде хіть, Ваш погляд сі щілки, блукаючи, спіткає І затримається при них на мить. Шпаргали* через однозначне польське *szpargaly* та латинське *sparganum* «пелюшка, клопот» сягає грецького *sparganon* із тим самим значенням.

Багаторічні дослідження в галузі етимології зводяться до створення етимологічних словників.

Народна етимологія. Особливо широкі можливості для використання зі стилістичною метою має явище, що в мовознавчій літературі називають *народною етимологією* (несправжньою етимологією, наївною етимологією). Через те що несправжньою й наївною може виявитися часом і етимологія наукова, то найбільш прийнятним слід визнати термін народна етимологія, хоч його теж не можна прийняти без застережень, оскільки значна частина «народних етимологій» виникла не в народному середовищі. Ще у XVIII столітті академік і філолог В. К. Тредіаковський писав, що назва стародавніх мешканців Піренейського півострова *ібері* – це перекручене слово *упери*, оскільки вони за своїм географічним положенням з усіх сторін *уперті* морями. *Британія*, за Тредіаковським, це зіпсоване *Братанія* (від слова *брат!*... Отже, тут ми стикаємося з «народною етимологією» на найвищому (академічному) рівні.

На відміну від етимології наукової, народна етимологія не відновлює втрачених етимологічних зв'язків, а намагається пояснити походження слова, виходячи з сучасного стану мови. Проявом словотворчих асоціацій на підставі народної етимології є так звані «короткі етимологічні словники», поширені в газетах і часописах. «Стаття» такого «етимологічного» словника будується за принципом: слово – стилістична ремарка – тлумачення. Отже, такі словники краще називати «тлумачно-етимологічними»: *автограф* (спец.) – водій із благородної сім'ї (насправді *автограф* походить від грец. слів зі значеннями «сам» і «пишу» і має значення «власноручний пам'ятний підпис»), *жовтяниця*

(наук.) – штучна блондинка (справжнє значення слова «хвороба, що супроводжується пожовтінням шкіри та слизових оболонок»); *нудист* (сусп.) – доповідач монотонного типу (насправді *нудист* утворено від латин. слова зі значенням «голий» і означає «прихильник культу голого тіла»); *примірник* (спец.) – манекен (за народною етимологією пов'язується з дієсловом *приміряти*); *пройдисвіт* (жарт.) – турист (справжнє значення слова *пройдисвіт* «шахрай»).

Як правило, ці етимології розраховані на створення комічних ситуацій: *«А може, у Світлогорську скликається міжнародний конгрес спирторобів для дегустації Вустиних самогонок, які вона вміла варити з усіх відомих злаків, ягід, з садовини й городини, з табуреток, з макухи, силосу, сінажу і навіть з того **шпагату**, яким на цукрозаводах зав'язують мішки з цукром: саме звідси й пішли початки славетної української пісні про те, «як смикнули тої **шпагатівки**...» (П. Загребельний). Стилистичні можливості народної етимології використовуються й для характеристики персонажів: «Для когось **океан** – це просто велика вода, велике море, а Демид знав ціну цього поняття, він не раз казав своїм курсантам, що **океан** походить від слова **око**, бо океан – це найбільше, що може побачити людське око на нашій планеті» (В. Яворівський).*

Народна етимологія використовується й у поезії, де стає оригінальним засобом образності: *Чутки ходили, що Павлюк не виждав, Що ті Кумейки – то кривавий сніг. Що хто там здався, тільки той і вижив, А батько ж наш, він здатися не міг. Вія **гордий** був, **Гордієм** він і звався. Він лицар був, дарма, що постоли. Стояв на смерть. Ніколи не здавався. Йому скрутили руки і здали.* (Л. Костенко).

Деетимологізація слів. Етимологічно прозорих (мотивованих для сучасної людини) найменувань у мовах збереглося порівняно небагато, але це не ускладнює спілкування. Пояснити таке явище можна процесом **деетимологізації**. **Деетимологізація** – втрата семантичних зв'язків похідного слова з тим, від якого воно утворене: *личинки* – тварини (черви, раки, комахи) на одній із перших стадій розвитку. Слово *личина* «маска», від якого походить *личинка*, належить до архаїчних, тому деетимологізація в даному разі цілком природна, тим більше, що зв'язок уявлень, який свого часу визначав назву, досить штучний; *кориця* «висушена запашна кора тропічних рослин родини лаврових» в українську мову запозичене з церковнослов'янської; походить від *кора*; *мішок* походить від утраченого сучасною українською мовою *міх* «хутро». Відсутність слова *міх* із значенням «хутро» в нашій мові й те, що мішки тепер із хутра не роблять, спричинилося до розриву етимологічних зв'язків; *порошок* «сипка маса – ліки, какао тощо» вже не асоціюється зі словом *порох* ні в значенні «пил», ні в новішому значенні «вибухова речовина»; *міщанин* «людина з обмеженими інтересами й вузьким кругозором» на сучасному етапі не сприймається як похідне від *місто*.

Головні причини деетимологізації, як бачимо, такі: матеріальні зрушення в значеннях, деякі особливості природи називання, зокрема її умовність, розбіжності в стилістичних сферах уживання слів, звукові зміни, що затемнюють генетичні зв'язки, непродуктивність старих афіксів тощо.

Деетимологізація відбувається в кожній мові. Це дуже корисний процес, він уможлиблює розвиток багатозначності і водночас заощаджує мовні ресурси. Скажімо, слово *чорнило* походить від *чорний*, бо первісно рідина для писання була тільки чорного кольору. Згодом з'явилися інші барвники. Оскільки в нашій свідомості тепер *чорнило* безпосередньо не пов'язується зі словом *чорний*, а сприймається лише в значенні «розчин будь-якого барвника, використовуваний для писання», то ми кажемо *зелене (синє, фіолетове, червоне) чорнило*. Таким чином, деетимологізація звільнила нас від необхідності творити назви *зеленило, синило* й под.

Стилістичні можливості етимології. Стилістичні можливості етимології полягають у тому, що для створення різних зображально-виразових ефектів наголошується, підкреслюється етимологія слова. Тут застосовуються два прийоми: перший – потреби тексту змушують автора глибше заглянути в значення слова, ніби звільнити його від пізніших нашарувань. Таке використання внутрішньої форми характерне для публіцистики, але етимологізацію слова можна зустріти й у наукових, особливо в науково-популярних текстах; другий – використання етимології слова для створення образу. Проникнення в суть слова – один із головних проявів поглибленого інтересу автора до матеріалу. Найчастіше походження слова встановлюється його зіставленням з іншими, близькими за значенням.

Використовуючи етимологію як засіб привернути увагу читача або слухача до певного слова, виділити одне з його значень із зображальною, архітектоніко-композиційною чи емоційно-експресивною метою, автор не завжди потребує глибокого аналізу походження слова, оскільки цей аналіз не завжди може дати бажані наслідки. Коли писати, наприклад, про жінку на ім'я *Зоя*, можна завважити, що це ім'я походить від грецького слова зі значенням «життя». Те саме можна сказати про інші особові імена грецького походження: *Андрій* «мужній», *Микола* «переможець народів», *Олексій* «захисник», *Олена* «світло, смолоскип» та ін. Але якщо говорити в позитивному плані про жінку з ім'ям *Клавдія*, то навряд чи варто пояснювати, що воно походить від латинського слова зі значенням «кульгавий».

Справжня етимологія виступає лише в науковій мові, в етимологічних студіях. Тут вона не є стилістичним засобом і являє собою один із об'єктів дослідження. У науково-популярних, науково-публіцистичних, художніх творах автори охочіше використовують окремі елементи етимологізування. Ось як, наприклад, пояснюється походження назви місяця: «*Листопад* – одинадцятий місяць календарного року. Українська, білоруська, болгарська, чеська, сербська назви *листопад, падолист* відображають осіннє явище природи» (*журн.*).

Власне етимологія слова в нехудожніх текстах особливо часто використовується в тих випадках, коли сама тема викладу потребує поглибленого аналізу якогось поняття: «*Тоді на землі й на воді кипіло життя, росли величезні та непрохідні ліси. Пізніше все це перетворилося на чорні краплини, що їх перси звали нефт, а греки – нафта*» (газ.); «*У стародавньому Вавилоні одну зірку називали «Сіб-зі-ханнах – Охоронниця неба». З часом ця*

красива назва перетворилася на жіноче ім'я. Очевидно, вавілоняни мали на увазі те саме, що й ми, коли називаємо когось зірочкою. Минули століття, й ім'я **Сіб-зі-ханнах** почало звучати скорочено – **Ханнах**. Звідси **Ганна** і ще коротше – **Анна**» (О. Горбовський). Варто додати, що наведена автором етимологія не єдина. Це ім'я виводять також від гебрійського (давньоєврейського) *hēn* «грація; миловидність». Крім того, ім'я **Анна** з'явилося не в результаті скорочення **Ганна**. Навпаки, **Ганна**, що є основною формою цього імені в українській мові, утворено від запозиченого з грецької після прийняття християнства Київською Руссю імені **Анна** шляхом приєднання до нього протетичного *г*: пор. укр. *гарба*, *горіх* тощо – рос. *арба*, *орех*.

У нехудожніх текстах пояснення, пов'язані з розкриттям внутрішньої форми слова, з'являються й тоді, коли з метою популяризації потрібно нагадати про походження слова або словосполучення, з'ясувати для читачів причини виникнення певного найменування, дати йому чітку характеристику: «Колись на Україні середнє училище звалося бурсою. Бурса – латинське слово, але по-латині воно означає не що інше, як гаман для грошей. Який же зв'язок між бурсою – училищем і бурсою – гаманом? Він стане ясним, якщо зважити на один забутий історією факт. У давні часи, приблизно з XVI століття, коли завелися на Україні бурси, вони були дуже бідні. Учні-бурсаки жили коштом добродійних грошових пожертвувачів, що їх складали добродійні особи у спеціальний прибитий на дверях училища **гаман – бурсу**. А від гамана назва перейшла й на школу» (А. Матвієнко).

Художні твори, особливо історична проза, вдаються до етимологічних екскурсів для того, щоб нагадати (або пояснити) читачеві незвичне чи не цілком зрозуміле слововживання: «Одні будували, другі – руйнували. Як сказав поет: «Той мурує, той руйнує»... У восьмому столітті імператор Лев Ісавр досить дбайливо винищував ікони, а що слово **ікона** означає будь-яке зображення, будь-який малюнок, то можна уявити, скільки шедеврів навіки втрачено для людства в тій «ідеологічній боротьбі» (П. Загребельний).

Стилістичний ефект може бути досягнутий як за допомогою розкриття внутрішньої форми слова, так і шляхом підкреслення етимологічної непрозорості слова. Залежно від жанру ступінь вірогідності застосовуваних у текстах етимологій буває різним. У газетних жанрах він досить високий, факти про походження слова здебільшого не викликають сумніву: «Філологи твердять, що таке конкретне сьогодні слово **екзамен** походить від давньогрецького дієслова **exago**. Це дієслово має 27 значень, серед них такі (не зовсім життєрадісні), як «видаляти», «виганяти» і навіть «укорочувати віку». Одразу пояснимо: в Елладі слово **екзамен** спочатку було в ужитку не в педагогів, а виключно в пастухів. Кожної весни давньогрецькі пастухи виганяли давньогрецькі отари на давньогрецькі пасовиська і робили суворий відбір... Однак у латинських словниках **examinatio** вже означає «зважування», «дослідження» і, нарешті, «іспит». Мабуть, римляни краще за греків розумілися на майбутніх вузівських справах. Але так чи інакше, привілейоване становище сьогоднішнього студента очевидне: після невдалої відповіді його

навіть не зважають, йому просто пропонують прийти вдруге для співбесіди» (Ю. Шанін).

При зіставленні імен *Олексій* та *Олександр* неважко побачити, що вони мають спільну частину *олекс*, пов'язану з давньогрецьким дієсловом *alexo* «захищаю, обороняю». У словниках імен та в інших виданнях *Олексій* перекладають «захисник, оборонець» (правильно), а *Олександр* «мужній оборонець, захисник людей» (не зовсім так, бо *Олександр*, або по-грецькому *Alexandros* буквально означає «той, що захищає від чоловіків»). Тут треба згадати, що *Александрос* було другим ім'ям Париса – сина троянського царя Пріама. Незадовго до народження цієї дитини Пріамовій дружині Гекабі наснилося, начебто вона народила вогонь, що спалив Трою. Оракул провістив, що в неї народиться син, який знищить рідне місто. Коли хлопчик з'явився на світ, батьки наказали кинути його на горі Іді на поталу звірам. Однак малюк не загинув, його вигодувала своїм молоком ведмедиця. Пастух Агелай узяв його до свого дому, назвав Парисом і виховав поміж пастухами. Юнак відзначався розумом та відвагою. Вів сміливо боронив отари від розбійників, за що дістав наймення *Александрос* (*alexo* «захищаю», *aner* «чоловік»), тобто «той, що захищає отари від чоловіків (розбійників)». Хоч красень Парис згодом таки згубив Трою, його друге ім'я вийшло далеко за межі Еллади, набувши поширення в різних народів світу.

У художніх творах пошуки внутрішньої форми слова часто є засобом змалювання внутрішнього стану героя, його думок та асоціацій. На першому місці тут не точність етимологій, а можливість для авторських зіставлень:

Було в мене буй-гілля як наська земля: у полі – поляни, у дереві – древлани, низом подоляни, верхом – верховинці тільки степом ординці. (І. Калинець).

Великий інтерес у мовців викликають власні назви – імена й прізвища людей, топоніми, історичні найменування тощо. Випробуваним прийомом красного письменства є використання прізвищ для характеристики персонажів: *Глитай, Зайдиголова, Чмир, Джигун, Бурлака, Терпи лиха, Сивоок*. Згадаймо численні імена й прізвища з гумористичних творів Ю. Івакіна та Ю. Шаніна: *Іван Теля-Пасе, Панас Стовбур, Пилип Пекельний, Юхим Первак, Марія Малохмарна, професор Скрегіт-Зубовний, аспірант Ярема Цікавка, доцент Запривода, кандидат технічних наук Тихогрім, професор Вовкодавер* і т. д.

Не менш цікава етимологізація географічних назв. Це задовольняє пізнавальні прагнення читачів: *«На початку XVIII століття Печерський монастир створює в урочищі свій «заміський двір», а незабаром тут зводиться Кловський палац. У ті часи на цій місцевості були виноградники, величезний шовковичний сад і липовий гай. Ось чому плато звалося Липками»* (газ.).

У творах красного письменства як справжня, так і народна етимологія географічних назв використовується для створення місцевого колориту, для характеристики персонажів, для показу шляху авторських роздумів: *Камінь-останець – Перунова Рінь. Миловань, Ростань, Шклінь, Старі Безрадиці, Сухоліси, Стариці в Лисогорах. Іванопіль. У будень: Мотижсин, Жорнівка; У свято: Медвин і Лелів.* (І. Калинець).

Контрольні запитання та завдання

1. Розкажіть про фразеологію як розділ мовознавства. Дайте визначення фразеологічної одиниці.
2. За якими ознаками фразеологізми відрізняються від слів та вільних синтаксичних словосполучень?
3. Розкажіть про класифікацію фразеологічних одиниць за семантичним принципом запропоновану В. В. Виноградовим.
4. Що Ви знаєте про прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми?
5. Розкажіть про сентенцію, максимум, парадокс, літературну цитату, ремінісценцію.
6. Назвіть шляхи формування та джерела української фразеології.
7. Що Ви знаєте про способи трансформації фразеологізмів? Розкажіть про стилістичне використання засобів фразеології.
8. Що ви знаєте про особливості перекладу фразеологічних одиниць?
9. Що вивчає етимологія й у який спосіб? Що ви знаєте про народну етимологію?
10. Знайдіть у газетах приклади жартівливої етимологізації слів. Які функції народної етимології?
11. Розкажіть про явище деетимологізації, які його причини?
12. Розкажіть про використання можливостей етимології в різних стилях літературної мови.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 МОРФОЛОГІЯ СИСТЕМА ЧАСТИН МОВИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

ТЕМА 3.1 ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

План

1. Морфологія як розділ мовознавства. Класифікація частин мови.
2. Загальна характеристика іменника як частини мови, основні граматичні категорії та форми.
3. Поняття про прикметник: характеристика семантичних, морфологічних і синтаксичних особливостей.
4. Характеристика числівника: морфологічні категорії, значення, синтаксична роль.
5. Категорійне значення займенника, особливості перекладу займенників з російської на українську мову, явище прономіналізації.

1 Морфологія як розділ мовознавства. Класифікація частин мови

Морфологія – це розділ граматики, що вивчає внутрішню граматичну будову слова і граматичні класи слів.

Грамматичне значення – це таке абстраговане поняття, яке оформляє лексичне значення й виражає різні його відношення за допомогою граматичної форми. Грамматичні значення, на відміну від лексичних, не співвідносяться безпосередньо з предметами, явищами й ознаками об'єктивної дійсності; вони відображають різні типи відношень між словами з лексичним значенням. Тобто лексичне значення пов'язане насамперед з номінацією, з називанням відчуттів, уявлень, понять, що, у свою чергу, відображають предмети й ознаки об'єктивного світу; граматичне значення характеризується вираженням відношень між словами – носіями лексичних (номінативних) значень для оформлення повідомлень про процеси і явища, що відбуваються в об'єктивній дійсності. Отже, усі так звані службові слова, що використовуються для вираження взаємозв'язку між повнозначними (номінативними) словами, є носіями граматичних значень. Повнозначні (номінативні) слова, крім лексичного значення (чи значень), мають також граматичне, оскільки в процесі мовної діяльності вони так чи інакше пов'язані з іншими повнозначними словами. Тобто граматичне значення відповідно оформляє лексичне значення слова.

Грамматичне значення тісно пов'язане з лексичним; лексичне значення є субстратом, підосновою існування відповідного граматичного значення. Грамматичне значення посередньо, через лексичне, співвідноситься з об'єктивною дійсністю.

Відмінність між граматичним і лексичним значенням виявляється також у плані їх вираження: граматичне значення виражається за допомогою відповідних граматичних засобів, що входять до складу слова (афікси); лексичне ж значення передається цілим словом (напр. *стіл, дуб, підручник* – ч.р, одн., наз. відмінок).

Граматичні форми слова – це засоби вираження граматичних значень, показник граматичних значень. Найчастіше виражає одне граматичне значення або кілька якась одна морфема, напр.: закінчення *-и* в іменника. Це може бути й родовий відмінок однини (*дороги*), і називний множини (*батьки, дороги*), а закінчення *-і* виражає і родовий однини (*землі*), й давальний та місцевий однини, називний та знахідний множини (*землі*), тобто є омонімічним для кількох відмінків. Проте не можна ототожнювати граматичну форму з морфемою – вона визначається з усього слова взагалі. Граматичне значення й граматична форма нероздільні: не може бути граматичного значення, яке б не виражалось граматичною формою, і, навпаки, немає таких граматичних форм, що не були б носіями певного граматичного значення. Граматичне значення визначає граматичну форму, і навпаки. Між граматичною формою й граматичним значенням як її змістом існує діалектичний узаємозв'язок, у якому граматичне значення відіграє вирішальну роль. Зміна граматичного значення одночасно зумовлює зміну його граматичної форми.

Один і той же формальний показник може бути носієм кількох граматичних значень одночасно. Проте це не значить, що декілька граматичних значень передаються однією і тією ж граматичною формою. Поняття граматичної форми слід розуміти ширше. Це не тільки певний формальний показник, а і його відношення до інших показників, що виступають у цьому ж слові при його зміні. Наприклад, формальний показник *-у* в слові *пишу* вказує одночасно на такі дієслівні значення: 1-у особу, однину, теперішній час, активний стан, дійсний спосіб. Кожне із цих значень виражається за допомогою одного й того ж формального показника, бо він по-різному протиставляється іншим формальним показникам дієслова. І, навпаки, одне й те ж граматичне значення може виражатися кількома різними граматичними формами. Наприклад, відмінкові значення іменників у сучасній українській літературній мові виражаються системою форм з різними типами закінчень: *голов-а, дуб, тінь, серця, міст-о* – називний однини; *голов-и, дуб-а, тін-і, серця, міст-а* – родовий однини і т. д.

Граматичними формами можуть бути афікси – суфікси й префікси: *розоряти – розорити, дати – давати, ступати – ступнути, казати – сказати, нагородити – нагороджувати, співати – заспівати. Показником граматичного значення може виступати наголос (*голови – голови, пізнаю – пізнаю, вибігати – вибігати).**

Засобом вираження граматичного значення іноді виступають службові слова, найчастіше прийменники, частки. Зрідка використовуються суплетивні форми (форми одного й того ж слова, які утворюються від різних коренів чи основ: *брати – взяти, я – ми, поганий – гірший, гарний – кращий). Допоміжне значення мають такі засоби граматичних значень, як порядок слів у речення (*Сміх викликає гнів*), чергування звуків (*перемога – перемозі, заготовити – заготовляти*). Інколи граматичне значення встановлюється в контексті (*Голова зборів сказала*).*

Граматичні форми поділяються на два типи: **морфологічні і синтаксичні**. **Морфологічні форми** – це видозміни одного і того ж

повнозначного слова, що характеризують його здатність поєднуватися з іншими повнозначними словами або виражають певні абстраговані від лексичного змісту слів поняття (часу, ступеня інтенсивності вияву ознаки тощо). Сукупність усіх морфологічних форм слова становить його парадигму. **Синтаксичні форми** — це способи вираження типів поєднуваності слів.

До морфологічних форм належить не лише система закінчень, але й система відповідних основ. Наприклад, у парадигмі іменників типу *селянин* систему форм цього слова творять не тільки відповідні закінчення *селянин-а*, *селянин-ові*, а й зміна основи слова: *селян-и* (пор. також *рік і в роц-і*, *біг-ти* — *біж-и-ш* і т. д.).

Морфологічну форму треба відрізнити від оформлення слова. Усі слова мають якесь оформлення, але не всі слова мають граматичну форму. Наприклад, службові частини мови оформлені, але не мають граматичної форми. Невідмінювані іменники також відповідно оформлені, хоч і не мають морфологічних показників, які виражають граматичні значення властивих іменникові роду, числа й відмінка. Ці значення морфологічні, бо їх існування зумовлене наявністю в іменника парадигм роду, числа й відмінка, але виражаються вони за допомогою синтаксичної форми: поєднанням іменника з відповідними формами прикметника, прикметникового займенника і частково дієслова (форм минулого й давноминулого часу та умовного способу).

Граматична категорія. *Граматична категорія* — це найбільш узагальнене поняття, яке об'єднує однорідні граматичні значення, виражені різними мовними засобами. Так, однини і множина становлять категорію числа, недоконаний і доконаний вид — категорію виду, дійсний, умовний і наказовий способи — категорію способу. Граматичні категорії за своїм способом не однакові. Категорія числа охоплює багато частин мови, так само й роду, а категорії часу, способу властиві тільки дієсловам. Поняття граматичної категорії є родовим стосовно кожного ряду підпорядкованих їй взаємозалежних граматичних значень. Наприклад, граматична категорія відмінка — це таке родове загальне граматичне поняття, якому підпорядкована вся система відмінків як видових понять, виражених за допомогою системи відповідних граматичних форм.

До складу морфологічних категорій сучасної української літературної мови належать такі: *роду, числа, відмінка, ступенів порівняння, перехідності/неперехідності, особи, часу, способу, виду, стану*.

Морфологічні категорії характерні для змінних частин мови: *іменника, прикметника, займенника, числівника, дієслова*.

Частини мови — лексико-граматичні класи слів, кожен із яких характеризується морфол., синтакс., лексико-семантичними особливостями. Принципи віднесення слів до різних частин мови досі не усталені, тому в різних граматичних розробках визначається неоднакова кількість частин мови. Загальноприйнята класифікація, в основу якої покладено морфологічний принцип, що доповнюється синтаксичним і лексико-семантичним. Кожна частина мови має певний граматичний стрижень, який об'єднує усі належні до неї слова. Для іменників — це предметність, для прикметників — ознака, що

супроводжує предметність, для дієслів – процесуальність та ін. Головною морфологічною ознакою, покладеної в основу лексико-граматичної класифікації слів, є здатність або нездатність їх до формотворення (словозміни). За цією ознакою виділяють змінювані і незмінювані слова.

За співвіднесеністю з поняттям слова поділяються на **повнозначні** (співвідносні з поняттям) і **неповнозначні** (не співвідносні з поняттям).

До змінюваних повнозначних слів належать **іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово**, до незмінюваних – **прислівник**.

Неповнозначні слова не мають парадигми словозміни, граматично поєднуються з іншими словами в реченні, не співвідносяться з поняттями. Це клас службових слів, серед яких виділяють **прийменники, сполучники, частки**. Поза частинами мови перебуває **вигук**, який виступає як еквівалент слів і речень.

Повнозначні слова (частини мови) переходять у частки мови (службові слова): у прийменник – прислівники та іменники (препозиціоналізація), у сполучники (кон'юнкціоналізація). Перехід може бути повним і неповним.

Партикуляція – це перехід прислівників, сполучників, займенників та дієслів у частку (наприклад, **Як чудово сказано!**).

Перехід інших частин мови у вигуки називається **інтер'єктивацією** (наприклад, **подумаєш!, прошу!, прощавайте!**).

2 Загальна характеристика іменника як частини мови, основні граматичні категорії та форми.

Іменник – змінювана повнозначна частина мови, яка має значення предметності, що виражається в граматичних категоріях роду, числа і відмінка. У реченні іменники найчастіше вживаються у ролі підмета, додатка, неузгодженого означення, іменної частини складеного присудка, обставини.

Однією з найістотніших ознак, якою іменник відрізняється від інших частин мови, є категорія **роду** – самостійна, синтаксично незалежна категорія. Належність того або іншого іменника до певного роду визначається **лексичним значенням, морфологічними ознаками** (характером основи та відмінковими закінченнями в різних типах відмін), синтаксичними зв'язками з іншими словами в реченні (узгодж. прикм, дієприкм, займ. тощо). Категорія роду в ім. – назвах істот та ім.. – назвах предметів вир-ся по-різному.

В іменників назвах істот категорія роду має семантичний характер (**батько-мати, дід – баба**). В іменників, що означають неживі предмети, категорія роду асемантична. Порівняйте компоненти лексико-семантичних груп, які диференціюються за родами: назви меблів – **стілець** (ч.р.), **полиця** (ж.р), **ліжко** (с.р.). Іменниковий рід виз-ся за закінченням наз.в.одн.: ч.р.: – нульова флексія (**будинок, обрій, ячмінь, свинець**); –**о** (**соловейко, батько, Дмитро**); –**е** (**вовчище, комарище, кабанище**); –**а, –я** (**староста, воєвода**). Ж.р.: –**а, –я** (**калина, вода, земля**); – нульова флексія (**велич, капость, мідь, мазь**). С.р.: –**о** (**вікон, дно, добро**); –**е** (**горе, море, поле**); –**а** (**дівча, лоша, ведмежа**); –**я** (**картання, орля**).

Двоїста граматична природа узгоджувальних можливостей виявляється в **іменників спільного роду**, які означають осіб чоловічої та жіночої статі. Здебільшого це клас назв, які дають експресивну характеристику означуваної особи (*вереда, забіяка, блудяга, волоцюга*). Іменники подвійного (спільного) роду характеризує яскрава експресивність, їх уживають здебільшого в розмовному мовленні, зокрема у фамільярному просторіччі: *Ти така зануда і Ти такий зануда*. До них наближаються іменники жіночого роду, які вживають щодо чоловіків, та іменники середнього роду, які вживають щодо осіб чоловічої та жіночої статі. Ці іменники узгоджуються в реченні тільки граматично, тобто іменники жіночого роду узгоджуються тільки в жіночому роді (*Він така свиня*), а іменники середнього роду – тільки в середньому роді (*Оленко! Ти моє кошенятко!; Андрійку! Ти моє сонечко!*).

Форми чоловічого й жіночого роду є паралельними в позначенні осіб жіночої статі за їх професією, посадою, званням та ін. З розвитком сучасної теорії гендеру і феміністської лінгвістики, однією з ключових тез якої є відставання мовних засобів від реалій зростання суспільного значення жінок у сучасному житті, увагу дослідників усе частіше привертає активізована словотвірна підсистема **фемінітивів** (фемінативів), утворюваних суфіксальним способом від чоловічих особових назв за професійним, посадовим, соціальним станом. **Феміні́тиви** (фемінативи; *nomina feminativa, nomina feminina*; від лат. *fēmina* — жінка, *fēminīnus* — жіночий) — група морфологічних одиниць, маркованих граматичним жіночим родом, альтернативних або парних аналогічним одиницям чоловічого роду, що утворює здебільшого стилістично забарвлений прошарок словникового складу, сфера вжитку якого часто перебуває за межами літературного мовлення. Поміж іменниками — назвами професій, звань, посад є чимало слів, уживаних у формі чоловічого роду для позначення і чоловіків, і жінок: *академік, інженер, кандидат, педагог, президент, ректор*.

Це пояснюється тим, що колись такі професії мали тільки чоловіки. У міру набуття їх жінками з'явилися жіночі відповідники — фемінітиви: *бандуристка, доповідачка, лікарка, організаторка* й подібні. Цей процес доволі продуктивний, слова *авторка, аспірантка, дописувачка, журналістка, контролерка, лекторка, редакторка* й інші зафіксовані в словниках.

Активно впроваджуються у вжиток фемінітиви — слова жіночого роду, аналогічні поняттям чоловічого роду: *льотчик — льотчиця, письменник — письменниця, професор — професорка*. Якщо поетеса чи льотчиця й до сьогодні нікого не дивували, то слова *фотографеса, виборчиня, борчиня, критикеса* поки що здаються дещо незвичними. У новій версії Українського правопису, який нещодавно бувтухвалений, зафіксовані найпродуктивніші моделі творення фемінітивів. Структура української мови має багато суфіксів, які утворюють фемінітиви. Всього їх понад 13, але продуктивними суфіксами, щотвизначають фемінітиви, є суфікси: *-к-, -иц-(я), -ин-(я), -ес-*.

Чи існують правила вживання фемінітивів? У засобах масової інформації досить часто можна почути й прочитати: *перед мікрофоном журналіст Леся Чорна; гостей привітала вчитель української мови; ваша*

кореспондент взялась перевірити ці факти; Софія Русова — письменник, історик, педагог, викладач, громадський діяч.

Такі конструкції суперечать морфолого-стилістичним нормам української мови. Вони є наслідком невмотивованого перенесення рис офіційно-ділового стилю (де підкреслюється не стать людини, а її службове чи суспільне становище) на художнє, публіцистичне та розмовне мовлення.

Отже, їх можна і треба вживати: *перед мікрофоном журналістка Леся Чорна; ваша кореспондентка взялася перевірити ці факти; Софія Русова — історик, педагог, письменниця, викладачка, громадська діячка.*

При виборі однієї з форм роду, в офіційно-діловому стилі, слід орієнтуватися на такі правила:

1.Офіційними, основними назвами посад, професій і звань є іменники чоловічого роду: *директор, дипломат, ректор, міністр, нотаріус, прокурор*. Ці слова вживаються для позначення чоловіків та жінок і підкреслюють не стать людини, а її службове і соціальне становище.

Наприклад: *Нараду провела декан (чол. р.) факультету О. М. Пащенко; Декан (чол. р.) факультету О. К. Гринчишин ознайомив викладачів з новими правилами вступу до університету.*

2. Значна частина слів може утворювати паралельні форми чоловічого і жіночого роду: *журналіст — журналістка, студент — студентка, аспірант — аспірантка, лікар — лікарка, лаборант — лаборантка, поет — поетеса, дипломник — дипломниця.*

Наведені слова жіночого роду є цілком літературними відповідниками, але їм надається перевага в художньому, публіцистичному, розмовному стилях. Деякі форми слів (ж.р.) із суфіксами — к(а), -ш(а), -их(а) не відповідають нормам літературної мови: *керівничка, фізичка, сторожиха, бригадириша, професориша, дикториша.*

Ці іменники використовуються у розмовно-просторічному мовленні.

Обмежене вживання цих слів зумовлене також тим, що ці форми означають посаду жінки і найменування дружини за чоловіком. Все це створює двозначність, що не допускається в діловому стилі.

3. Відсутні відповідники жіночого роду у всіх складних назвах посад, звань: *головний бухгалтер, віце-прем'єр, старший викладач, статист-дослідник, змінний майстер.*

4. Текст набуває офіційного характеру, якщо слова, залежні від найменування посади, узгоджуються з цим найменуванням у формі чоловічого роду і в тих випадках, коли мова йде про жінок: *Головний лікар дозволив...; Змінний черговий інженер завершив роботу... Проте, якщо у документі зазначено прізвище жінки, яка займає названу посаду, то підпорядковані дієслова узгоджуються з прізвищем і вживаються у формі жіночого роду, наприклад: *Головний бухгалтер Кравченко Галина Іванівна дозволила видачу грошей; Директор Іванова В. П. оголосила подяку...* Але висловлювання типу «*наша директор сказала*», «*наш головний бухгалтер дозволила*» не відповідають нормам літературної мови.*

5. Вживання найменувань жіночого роду виправдано в тих випадках, для яких вказівка на стать є бажаною, але не може бути виражена іншими засобами. Наприклад: *Успіхи українських гімнасток є закономірними*.

6. Форми жіночого роду можуть використовуватись у випадках, коли назви посад, професій стосуються переважно жінок, або чоловічі відповідники мають інші позначення: *домогосподарка, кастелянка (каштелянка), манікюрниця, доярка, балерина*, закріпилася пара *медсестра - медбрат*.

7. Помилковим є вживання в офіційно-ділових паперах найменування осіб за такими ознаками, як місце проживання, місце роботи або статус: *заводчани, сільчани, городяни, освітяни, циркачі*.

Ці слова є розмовними варіантами офіційних складних найменувань: *працівники заводу, жителі міста, працівники навчальних закладів, артисти цирку*.

Оскільки фемінітиви в українській мові переважають у розмовному, публіцистичному та художньому стилях, натомість не притаманні офіційно-діловому та науковому, то їх використовувати НЕ рекомендовано в науковому та офіційно-діловому стилях мови, адже слід дотримуватися ЧИННОЇ норми.

У деяких іменників простежуємо **вагання (хитання) у вживанні форм роду**: *зал – зала, клавіш – клавіша, мандаринчик – мандаринка, абрикос – абрикоса, африкат – африката, вольєр – вольєра, кахель – кахля, лангуст – лангуста, мотузок – мотузка, перифраз – перифраза, спазм – спазма, чинар – чинара*.

Форма роду може: пов'язуватися з різним значенням слів (*кар'єр – кар'єра, друкар – друкарка*); бути нейтральною в змістовому та стилістичному плані (*жираф – жирафа*); мати стилістичне значення (*туфля і туфель – останнє заст.; метод і метода – останнє заст. або наук.; жилет і жилетка – останнє розм.*).

Однокореневі іменники в різних мовах можуть не збігатися в роді (*болею – болью, ступенем – степеню, рукописом – рукописью*). Сплутування роду таких іменників в українській мові спричинене насамперед впливом російської мови.

Рід невідмінюваних аббревіатур визначають за родом стрижневого слова (іменника в Н.в.): ЗОК (Західне оперативне **командування**), ЮНЕСКО (**Організація** Об'єднаних Націй із питань освіти, науки і культури), ОБСЄ (**Організація** з безпеки і співробітництва в Європі), ЮНІСЕФ (Дитячий **фонд** ООН).

Рід невідмінюваних іменників іншомовного походження визначають так. Ці іменники – назви істот – мають чоловічий рід, назви неістот – середній рід. Коли невідмінювані іменники позначають тільки жінок (*фрейлейн, міс, місіс, мадам, фрау, фрекен*), то вони, зрозуміло, належать до жіночого роду. Якщо вжито іменник – назву тварини – і в тексті вказано на самицю, то цей іменник поєднують як іменник жіночого роду (*Кенгуру годувала своє дитя*).

Винятки: іменники *цеце, івасі, авеню, кольрабі, салямі, бере (груша), бері-бері (хвороба), страдиварі, альма-матер, фейхоа* належать до жіночого роду; слова *сироко, памперо, майстро, грегго* та ін. назви вітру, *сулугуні (сир), шимі*

(танець), кабукі (театр), кавасаки (бот), бефстроганов, євро є іменниками чоловічого роду; іменниками чоловічого й середнього роду є слова *екю, ескудо, па-де-де, па-де-труа, сиртакі, мачете, статус-кво, бренді*; слова *есперанто, афгані* (грошова одиниця) є іменниками жіночого й середнього роду; невідмінювані багатозначні слова набувають форми того чи іншого роду залежно від значення: *альпака* – ч. і ж. (тварина) і с. р. (шерсть); *каберне* – ч. р. (сорт винограду) і с. р. (вино); *контральто, сопрано* – с. р. (голос) і ж. р. (співачка).

За родовою назвою визначають рід невідмінюваних іменників – географічних та умовних назв: *зелене Тбілісі (місто), ця «Нью-Йорк тайме» (газета).*

Категорія числа іменників

1. Іменники мають два числа: **однину й множину**. Іменники в однині можна співвіднести із займенниками *він, вона, воно* або поєднати із *цей, ця, це: цей світ, ця громада, це листя, це коріння*.

Іменники в множині можна співвіднести із займенником *вони* або поєднати із *ці*: *ці дерева, ці корені, ці ножиці, ці Карпати*. Однина й множина іменників звичайно різняться між собою закінченнями: *будинок – будинки, вікно-вікна, дорога – дороги*.

Проте в іменниках середнього роду на – **я** (змагання, сузір'я) закінчення в обох числах збігаються. Число цих іменників визначаємо, орієнтуючись на слова, що стоять при них: *змагання триває – змагання тривають, далеке сузір'я – далекі сузір'я*.

Частина іменників вживається, як правило, **лише в однині**. Вони означають: а) назви речовин: *залізо, віск, кров, молоко, чорнило*; б) збірні назви: *студентство, молодь, дітвора, рідня, морква, бурячиння, листя, проміння, каміння, волосся*; в) назви дій, якостей, почуттів: *молотьба, хода, бджільництво, байдужість, поспішність, гнів, дружба*; г) власні назви: *Ольга, Степан, Іванченко, Луцьк, Куренівка*.

Деякі з цих іменників можуть вживатися і в множині, щоправда, набуваючи при цьому трохи іншого значення: *мінеральні води, добірні вина, легovanі сталі, болі, радості, глибини, світи*.

Незначна частина іменників має **тільки множину**. Вони переважно означають: а) назви предметів, парних за своєю будовою: *ножиці, сани, ворота, штани, челюсті, груди*; б) деякі збірні назви: *люди, діти, кури, гуси, дрова, дріжджі, меблі, коноплі*; в) назви дій, станів, почуттів (переважно із суфіксом -ощ-): *лінощі, веселощі, мудрощі, заздрощі, пахощі, жнива*; г) назви родин рослин і тварин: *злакові, зонтичні, хребетні, яструбині*; г) деякі власні географічні назви: *Черкаси, Суми, Карпати, Альпи, Осокорки, Маневичі*.

Множинні іменники реального значення однини або множини набувають за допомогою числівників: *одні двері – двоє дверей, одні ножиці – троє ножиць*.

Стилістичні особливості форм числа іменників. Здебільшого іменники мають форми однини та множини. Проте не всі іменники. Велика кількість іменників, що мають тільки форму однини, належать до книжних стилів

офіційно-ділового й наукового, а також характеризують окремі галузі виробничо-професійної діяльності: *націоналізм, індустріалізація, фонетика, семасіологія, секретаріат*. У деяких із цих іменників з'явилася множина й виникло певне стилістичне спрямування: *довжини (геодез.), глибини (мор.)*. Особливо широко використовують множину для позначення сортів, марок, різних матеріалів, речовин, великої кількості речовини або великого простору, який вона заповнює та ін.: *міцні тютюни, витримані вина, нові пластмаси, озимі пшениці*. У розмовному мовленні в таких випадках здебільшого застосовують описові звороти: *високоякісні сталі – сталі найвищих сортів*.

Іменники у формі однини можуть уживати замість множинних іменників, коли вони називають однакові чи подібні предмети, що належать або властиві декільком особам і кожній зокрема (це є характерним для звернень до багатьох людей, наприклад у військових і спортивних командах): *Кроком руш! Праве плече вперед! До ноги! Нахиліть голову!*

Форма однини властива збірним іменникам: *наше студентство, зелене листя, міцне коріння*. **Форма однини іменників у значенні множини використовується в синекдохах:** *Нинішній студент зацікавлений у тому, щоб добре вчитися*. В офіційно-діловому стилі синекдоха має інші функції – вона позначає предмети як суцільну множинність: *Навесні бити зайця заборонено*. Субстантивовані прикметники й дієприкметники в середньому роді, які позначають сукупність предметів, набувають значення узагальненої збірності (вони поширені в розмовному мовленні): *Крадене не йде на користь* (Павло Назаренко).

Стилістичного значення набуває й уживання власних імен у множині (так позначають людей, схожих на якусь історичну особу чи на літературного героя): *Погляньте на них! Всі справжні Ейнштейни! Це партія маленьких гітлерів*. При цьому написання власних імен у множині з великої літери засвідчує позитивне ставлення автора до цих людей, а з маленької літери – негативне: *Але наші лапікури аж зі шкіри пнуться, так намагаються вислужитися перед своїми господарями, гублячи при цьому рештки журналістської етики*.

Лише у формі множини вживають іменники зі збірним значенням: *збори, канікули*. Ці іменники характеризують науковий, офіційно-діловий і публіцистичний стилі й належать найчастіше до науково-термінологічної (*субтропіки*), суспільно-політичної (*дебати, кулуари, вибори*), технічної (*вершки, виварки, вигребки*), ділової (*ресурси, кошти, цінні папери*) лексики, яка значною мірою стала загальноновживаною. **Помилкою є віднесення під впливом російської мови до розряду іменників, які вживаються тільки в множині, інших слів:** *похорони (є й похорон), торги (є й торг)*.

Форми числа іменників пов'язані також із їх значенням, з виникненням омонімів і синонімів, що можуть мати експресивні відтінки: *полотно – полотна художника (картини), атмосфера – три атмосфери (техн.), небо – небеса (розм., поетичне)* тощо.

Відмінювання іменників. В українській мові є сім відмінків, кожний з яких відповідає на певне питання: називний — хто? що? (весна, явір); родовий — кого? чого? (весни, явора); давальний — кому? чому? (весні, явору); знахідний — кого? що? (весну, явір); орудний — ким? чим? (весною, явором); місцевий — на кому? на чому? (на весні, на яворі); кличний — хто? що? (весно, яворе).

Називний і кличний відмінки називаються прямими, усі інші — непрямыми.

Деякі іменники не змінюються, а саме:

а) **іншомовні слова, які закінчуються на голосний** (крім -а після приголосного та -я): *амплуа, кашне, протезе, ательє, парі, таксі, бюро, депо, метро, кіно, рагу, кенгуру, меню, інтерв'ю, Нікарагуа, Туансе, Сочі, Монако, Баку*, але слово *пальто* змінюється: *пальта, пальті, пальтом* і т.д.; в усному мовленні нерідко змінюються також давно запозичені слова *кіно, метро, бюро*;

б) **жіночі прізвища на приголосний та -о**: *про Ганну Чубач, з Ліною Костенко*; але чоловічі прізвища на приголосний та -о відмінюються: *про Петра Чубача, з Юрієм Костенком*;

в) **більшість буквених абревіатур**: на *ЧАЕС, послуги ДКО, в СПУ, договір із ВАТ, від райвно*; але: *у загсі, на ЛАЗі, до ВАКу*.

У складних назвах, що пишуться через дефіс, відмінюються, де можна, обидві частини: *музей-квартира – музею-квартири, фабрика-кухня – на фабриці-кухні, Переяслав-Хмельницький – з Переяслава-Хмельницького, Пуща-Водиця – у Пущі-Водиці, Конча-Заспа – під Кончею-Заспою, Новосілка-на-Дністрі – у Новосілці-на-Дністрі, Ростов-на-Дону – до Ростова-на-Дону, під Ростовом-на-Дону*; але: *Кос-Анатольський – Кос-Анатольського, Баден-Баден – у Баден-Бадені*.

За тим, як вони змінюються, **іменники поділяються на чотири відміни**. Проте до жодної відміни не належать іменники, які вживаються тільки в множині (*двері, Чернівці*), які змінюються, як прикметники (*вартовий, учительська*), і які не змінюються (*шосе, кенгуру*).

До першої відміни належать іменники жіночого й чоловічого родів, які в називному відмінку однини мають закінчення -а (-я): *хмара, буря, мрія, сирота, лелека, Микола*, сюди також належать іменники жіночого роду із збільшувальним значенням на -ищ(е): *бабище, бородище*.

До другої відміни належать:

а) іменники чоловічого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення -а (-я): *вітер, дощ, день, герой, батько*;

б) іменники середнього роду, які при відмінюванні не приймають жодних суфіксів: *село – села, жито – жита, поле – поля, сонце – сонця, подвір'я – подвір'я, горнятко – горнятка*.

в) іменники подвійного (чоловічого і середнього) роду з суфіксом -ищ-е (*дідище, вовчище, котище, вітрище, гарбузище, дубище*).

До третьої відміни належать іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення -а (-я): *радість, сутінь, ніч, подорож, мати*.

До четвертої відміни належать іменники середнього роду, які при відмінюванні приймають суфікси *-ат-* (*-ят-*), *-ен-*: теля – теляти, лоша – лошати, коліща – коліщати; іменників, що приймають суфікс *-ен-*, залишилося всього три: *ім'я – імені, плем'я – племені, сім'я – сімені* (лише в однині); іменники *тім'я і вим'я* набули ознак другої відміни.

Поділ іменників I і II відмін на групи. Іменники I та II відмін залежно від того, які голосні під час відмінювання з'являються в них безпосередньо після основи, та від позначення їх на письмі, поділяються на три групи: **тверду, мішану і м'яку** (іменники III та IV відмін на групи не поділяються).

I, II відміни, тверда група	
Іменники з основою на твердий нешиплячий	<i>береза, дорога, хата, сирота; Дніпро, шлях</i>
I, II відміни, м'яка група	
Іменники з основою на будь-який м'який чи пом'якшений	<i>земля, зоря, армія; поле, море, знання</i>
I, II відміни, мішана група	
Іменники з основою на твердий шиплячий	<i>пожежа, пуця, тиша; пліч, плече, прізвище</i>
Іменники жіночого роду (I відміна),	<i>відьмище, гадючище; дубище, вовчище</i>
подвійного роду (II відміна) на <i>-ищ-е</i>	
Розподіл на групи відмінювання іменників з основою на –р	
Тверда група	
Іменники з основою на <i>-р, -ер, -ір, -ор, -ур, -юр</i>	<i>жир, майстер, сувенір</i>
Іменники з постійно наголошеними <i>-ар, -яр, -ир</i>	<i>семінар (семінару, семінаром), футляр (футляра, футляру)</i>
За зразком твердої групи відмінюються іменники	<i>звір, комар, снігур (мн. звірі, комарі, снігурі), хабар, варвар, долар, панцир, пластир</i> (хоч за характером наголошування вони мали б належати до м'якої групи).
М'яка група	
Іменники з основою на <i>-ир, -ар</i> , якщо ці суфікси завжди ненаголошені або при відмінюванні наголос переходить на закінчення	<i>лікар (лікаря, лікарю), кобзар (кобзаря, кобзарю)</i>
Деякі іменники на <i>-р</i>	<i>Ігор, Лазар, токар, козир, лицар, якір, кучер (волосся), єгер</i>
Мішана група	
Іменники, що позначають назви людей за родом діяльності, з основою на <i>-яр</i> і наголосом на закінченні при відмінюванні	<i>школяр, скляр, вугляр, повістяр</i>

Паралельні відмінкові форми. У давальному відмінку іменників чоловічого роду II відміни вживають паралельні закінчення *-ові, -еві (-єві)* та *-у, -ю*. Для назв істот закінчення *-ові, -еві (-єві)* є найуживанішими. В окремих випадках форми на *-ові, -еві* є єдино можливими. Це стосується всіх тих випадків, коли іменники в Р.в. мають закінчення *-у(-ю)*, оскільки омонімія форм Р. і Д.в. спричиняє двозначність: *подяка деканату*. Якщо в тексті поряд стоять кілька іменників чоловічого роду у формі Д.в. однини, то треба вживати варіативні форми: *ректорів університету, професорів Вакарчуку Іванові Олександровичу вручено Державну премію*.

Кличний відмінок утворюється найчастіше від іменників чоловічого й жіночого роду – назв осіб. Це стилістично нейтральні форми, властиві всім стилям, серед яких найменше – науковому.

Кличний відмінок іменників – назв істот, але не осіб (тобто назв тварин, птахів, риб тощо) - характерний переважно для розмовного мовлення.

Кличний відмінок іменників – назв неістот – уживають переважно в публіцистичному стилі, а також у творах художньої літератури (зокрема в поезії, у фольклорі), які набувають патетичного звучання, мають публіцистичні елементи. Тут кличний відмінок уживають для того, щоб загострити увагу на об'єкті звертання, виокремити його, виявити й викликати до нього певне ставлення: *Україно! Ти для мене диво* (Василь Симоненко).

Неправильне утворення форм кличного відмінка: *Віталію Петровичу* (а не *Віталіє Петровиче*), *Лесю* (а не *Лесе*).

Примітка. У кличному відмінку однини іменники I відміни мають закінчення *-о, -є, -е, -ю*:

а) закінчення *-о* мають іменники твердої групи: *Оксано, Галино, Анно, Миколо; Петрівно, Михайлівно, Василівно, Сергіївно, Ігорівно* (жіночі імена по батькові); *сестро, дружино, книжко, перемого*;

б) закінчення *-е* мають іменники м'якої та мішаної груп: *Катре, Мотре, Ілле, воле, земле, пісне, душе, круче, тише*;

в) закінчення *-є* мають іменники м'якої групи після голосного та апострофа: *Маріє, Надіє, Соломіє, Дар'є, Наталіє; мріє, надіє*;

г) закінчення *-ю* мають деякі пестливі іменники м'якої групи: *Галю, Надю, Тан., Настю, Ірусю, Лесю, Наталю, доню, матусю, бабусю*.

У кличному відмінку множини іменники I відміни мають форму, однакову з називним: *сестри, мрії, душі, надії, пісні*.

У кличному відмінку однини іменники II відміни мають закінчення *-у, -ю, -є*:

а) закінчення *-у* мають: іменники твердої групи із суфіксами *-ик, -ок, -к*: *батьку, сину, братику, полковнику, пожежнику, котику; Ростику, Петрику*; також безсуфіксні іменники *діду, сину, тату*; іншомовні імена з основою на *г, к, х*: *Джеку, Жаку, Людвігу, Фрідріху*; деякі іменники мішаної групи з основою на шиплячий (крім *ж*): *товаришу, слухачу, читачу; Петровичу, Михайловичу, Олександровичу, Ігоровичу, Григорійовичу* (чоловічі імена по батькові);

б) закінчення -ю мають іменники м'якої групи: *Андрію, Василю, Сергію, Віталію, Юрію, Ігорю (і Ігоре), Олексію, Геннадію; лікарю, краю, вчителю, місяцю, герою, дідуся;*

в) закінчення -е мають: безсуфіксні іменники твердої групи: *Іване, Володимире, Петре, Богдане, Тарасе, Вікторе, Михайле, Олеже (і Олегу), Ростиславе; пане, голубе, друже, брате, козаче, орле, соколе;* іменники м'якої групи із суфіксом -ець: *хлопче, молодче, женче (від жнець), кравче (від кравець), шевче (від швець) (але: бійцю, знавцю, продавцю, борцю, добровольцю);* деякі іменники мішаної групи, зокрема **власні назви** з основою на *ж, ч, ш, дж і загальні назви* з основою на *р, ж:* *Довбуше, Кайдаше; стороже, школяре, тесляре, маляре, гусяре;*

г) прізвища прикметникового походження на -ів (-їв), -ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн), як *Глібов, Тютчев, Щоголів, Романишин*, у звертанні мають форму називного і форму кличного відмінка: *Глібов і Глібове, Романишин і Романишине;* географічні назви, до складу яких входять зазначені суфікси, мають у кличному відмінку закінчення -е: *Києве, Львові, Харкове, Лебедине.*

У звертаннях, що складаються з двох власних назв – імені та по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Олексію Петровичу, Іване Володимировичу, Василю Михайловичу, Богдане Вікторовичу, Святославе Ігоровичу, Миколо Петровичу, Юрію Ярославовичу, Олегу Євгеновичу.*

У звертаннях, що складаються із загальної назви та імені, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *брате Петре, пане Юрію, пані Ольго, колего Ярославе.*

У звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, закінчення кличного відмінка має тільки загальна назва, а прізвище завжди вживаються у формі називного відмінка: *друже Максименко, колего Іваничук, пане Петришим. добродійко Ясницька, пане Хвильовий.*

У звертаннях, що складаються з двох загальних назв, закінчення кличного відмінка мають обидва слова, хоч друге слово може мати й форму називного відмінка: *добродію бригадире (бригадир), пане лейтенанте (лейтенант), пане професоре (професор), пане директоре (директор).*

У кличному відмінку множини іменники II відміни мають форму, однакову з називним: *брати, товариші, учителі, краї.* Деякі іменники можуть мати паралельне закінчення -ове: *брати (і братове), свати (і сватове), пани (і панове).*

У кличному відмінку однини іменники III відміни мають закінчення -є: *Любове, радосте, ноче.* У кличному відмінку множини іменники III відміни мають форму, однакову з формою називного: *радості, ночі.* У кличному відмінку однини і множини іменники IV відміни мають форму, однакову з формою називного: *теля, вовчєня, ім'я; телята, вовчєнята, імена, племена.* У кличному відмінку іменники, що мають тільки форму множини, мають закінчення, як у називному відмінку: *гуси, діти, кури, люди, радощі.*

Закінчення іменників чоловічого роду у Род.в. одн. -а (-я) мають іменники, які означають:

1. Назви істот, осіб: *аудитора, бухгалтера, лікаря, менеджера, підприємця.*

2. Назви конкретних обчислювальних предметів: *формуляра, бланка.*

3. Назви мір довжини, об'єму, часових понять, ваги: *сантиметра, метра, гектара, тижня, місяця, кілометра, кілограма (але року, віку).*

4. Іменники-терміни: *підмета, присудка, квадрата, іменника.*

5. Власні назви населених пунктів: *Львова, Тернополя, Києва, Миколаєва.*

6. Назви місяців, днів тижня: *червня, січня, понеділка.*

Закінчення -у (-ю) мають іменники, які означають:

1. Назви збірних понять: *соняшнику, цукрового буряку, колективу.*

2. Назви установ організацій, закладів: *університету, гастроному, театру.*

3. Назви будівель та їх частин: *коридору, вокзалу, палацу (але: млина, гаража (з наголосом на закінченні -а, -я))*

4. Назви явищ природи: *снігу, дощу, урагану.*

5. Назви абстрактних понять, процесів: *бігу, мітингу, бізнесу.*

6. Запозичені терміни: *імпульсу, синтезу тощо.*

Деякі іменники вжив. з паралельними закінченнями –а та –у залежно від наголосу: *гурта/, гу/рту, моста/, мо/сту, стола/, сто/лу, двора/, дво/ру, полка/, по/лку.*

Закінчення іменників у родовому відмінку множини І відміна

Родовий відмінок іменників І відміни у род. відм. – **флексія нульова:** *земель, праць, ідей, надій.*

Характерне чергування е, о з і: *особа – осіб, сирота – сиріт, слободі – слобід, ягода – ягід.*

Зазначена закономірність порушується діянням аналогії. З одного боку, чергування часто охоплює ті випадки, коли о основи пізнішого походження (*голова – голів, борода – борід, сторона – сторін*), з другого боку, в цих формах часто відсутнє чергування, хоч в основі іменника виступає навіть етимологічний о: *вода – вод, тополя – тополь, шкода – шкод, комора – комор, турбота – турбот, затока – заток.*

Окремі іменники можуть мати подвійні форми: *лоз – ліз, сльоз і сліз, нор і нір, коз і кіз, стодол і стоділ, панчоx і панчіx.*

У формі родового множини основи іменників І відміни можуть зазнавати ще й інших змін. Якщо в кінці основи збігаються два приголосних звуки, то між ними з'являються голосні о, е: *балка – балок, дівка – дівок, жінка – жінок, клепка – клепок, земля – земель.*

Вставний **о** характерний для іменників з твердим кінцевим – переважно задньоязиковим – приголосним (*іскор, крихот*); вставний **е** виступає в іменниках з м'яким кінцевим приголосним (*бодня – бодень, гребля – гребель, вівця – овець, копальня – копалень*) і в іменниках з твердим сонорним (зрідка губним) приголосним основи: *весна – весен, борозна – борозен, домна – домен, бондарівна – бондарівен, царівна – царівен, попівна – попівен, мітла – мітел, тюрма – тюрем, війна – воєн, судьба – судеб.*

Щоправда, багато іменників, передусім іншомовного походження, не мають вставних звуків: банд, битв, бірж, бронз, букв, вахт, веранд, нужд, фарб, пільг.

Іменник **сосна** має паралельні форми: *сосон – сосен*.

Низка іменників може мати паралельні форми із вставним голосним і без нього: крихот – крихіт і крихт, іскор – іскр, верстов (прост.) і верств, жертов (заст.) і жертв.

Дошка – дощок.

Окремі іменники I відміни мають закінчення –ей, що з'явилося під впливом іменників III відміни: статей, свиней, сімей, мишей.

Для деяких іменників I відміни, переважно чоловічого роду, в родовому відмінку множини характерне закінчення –ів: теслів, сусідів, суддів, старостів.

У деяких іменників жіночого роду, що колись мали тільки чисту основу, форми на –ів виступають як паралельні до форм з нульовою флексією: баб – бабів, губ – губів, легень – легенів.

II відміна

Іменники з суфіксами –анин, –ин утрачають –ин у множині: міщанин – міщани, селянин – селяни, громадянин – громадяни, болгарин – болгар; хазяїн – хазяї, хазяїни.

У родовому відмінку множини іменники II відміни мають закінчення –ів (-їв), нульову флексію та –ей.

Флексію –ів мають майже всі іменники чоловічого роду твердої, м'якої і мішаної групи: столів, дворів, інженерів.

Це закінчення виступає також у ряді іменників середнього роду м'якої групи: морів, прислів'їв, міжгір'їв, почуттів, відкриттів. Нульова флексія властива переважній більшості іменників середнього роду всіх трьох груп: сіл, вікон, озер, місць, знань, змагань, прізвищ, облич. Нульову флексію мають також іменники чоловічого роду, які в множині втрачають –ин: селян, громадян, болгар, татар, киян, харків'ян, хоч винятки серед них можливі.

Іменник чоловік у сполученні з числівниками та іменниками із збірним значенням може мати різні закінчення, що пов'язуються зі зміною в семантиці: тридцять чоловік – у значенні «людей» і тридцять чоловіків – у значенні «людей чоловічої статі».

У формах з нульовою флексією кінцевий звук основи [o] чергується з і: слово – слів, коло – кіл, чоло – чіл; також у повноголосних формах: болото – боліт, долото – доліт, хоч останні можуть виступати з [o].

Звук [e] в іменниках, що мають нульову флексію, як правило, не чергується з [i]: лезо – лез, перо – пер, озеро – озер, помело – помел, стремено – стрепен; у повноголосних: дерево – дерев, джерело – джерел; однак тут бувають винятки: плече – пліч (при паралельних формах плеч і плечей), село – сіл, колесо – коліс, решето – решіт.

Іменники середнього роду з подовженими приголосними в кінці основи в формах родового відмінка множини з нульовою флексією втрачають подовження: *знання — знань, завдання — завдань, засідання — засідань, запрошення — запрошень, оголошення — оголошень, обличчя — облич.*

У кінці чистих основ при збігові двох приголосних між ними вставляються голосні звуки [o], [e]: *зло — зол, вікно — вікон, волокно — волокон; полотно — полотен, відро — відер, весло — весел, ребро — ребер, яйце — яєць.*

Іменник *серце* у родовому відмінку множини має форму *сердець*.

Закінчення -ей, властиве кільком іменникам II відміни чоловічого і середнього роду — *коней, гостей, грошей, очей, плечей (також плеч і пліч), ушей (і вух),* — появилось за аналогією до відповідних форм іменників III відміни.

III відміна. Власива флексія -ей: *тіней, вістей, доповідей, областей, печей, ночей.*

IV відміна. Мають нульову флексію: *курчат, телят, імен.*

3 Поняття про прикметник: характеристика семантичних, морфологічних і синтаксичних особливостей

Прикметник — це самостійна частина мови, що передає непроцесуальну ознаку предмета, виражаючи її в граматичних категоріях роду, числа та відмінка. У реченні виконує функцію означення чи іменної частини складеного присудка.

Уживаючись при іменникові, прикметник звужує його значення шляхом виділення якоїсь однієї властивості предмета, напр.: *верстат—токарний верстат, ткацький верстат, фрезерний верстат; флот — повітряний флот, морський флот, садок—вишневий садок, дитячий садок.* (Звуження семантики опорного іменника не відбувається в лексикалізованих словосполученнях, що називають одне поняття: *Верховна Рада, Жовті Води, Зелений Клин, Кривий Ріг, Нова Каховка*).

Прикметники утворюються від іменників, власне прикметників, дієслів і прислівників, напр.: *полум'я — полум'яний, швидкий — швиденький, доповідати — доповідний, учора — учорашній.*

За своєю словотвірною структурою прикметники поділяються на два класи. **Первинні**, або власне прикметники, позначають якісну статичну ознаку і членуються на корінь і закінчення, напр.: *біл-ий, чорн-ий, зл-ий, мал-ий, чист-ий, тверд-ий, прям-ий, слаб-ий, тепл-ий, гол-ий, дик-ий, дорог-ий, довг-ий* тощо. Ознака, відтворена первинними прикметниками, є власне ознакою, особливістю предмета, даною йому від природи, і існує безвідносно до інших предметів. Наявність її становить семантичну основу для виділення названого типу морфологічних одиниць в окремий клас якісних прикметників. До якісних прикметників належить група похідних словоформ, які виражають модифіковану — інтенсивну або послаблену — ознаку, утворену на ґрунті помірної ознаки, напр.: *пребагатий, предовгий, архіважливий, надвисокий, зеленавий, синюватий, товстелезний, злющий, вищий, найвищий; веселіший, найвеселіший.* У структурі цих похідних найменувань крім основи і закінчення

є словотворчий компонент — суфікс або префікс, який формує сему надмірної або послабленої ознаки.

Наступний семантико-граматичний клас утворюють **вторинні**, відносні, прикметники, ознака яких має похідний характер і сформувалася через зв'язки з предметами, явищами, поняттями, напр.: *вересневий, осінній, водяний, солом'яний, лісовий, надвечірній, бездонний, прискіпливий, прибережний* тощо. Суфікси цих прикметників асемантичні, вони формують лексеми, які передають певне відношення до предметів, явищ, напр.: *вересневий день* — *день у вересні*, *лісова галявина* — *галявина в лісі*, *галаслива людина* — *людина, яка галасує*.

Синтаксичні функції прикметника вмотивовані його позицією в реченні. Прикметник, називаючи ознаку або стан предмета, виконує функцію атрибута, який у реченні може бути виражений: 1) прикметником у приіменниковій позиції, напр.: «...*Як пахне вранішня діброва*» (В. Терен); «*Стовпи струнких тополь підперли небо*» (Б.-І. Антонич); 2) прикметником у ролі іменної частини складеного присудка, напр.: «*Щасливий є той, хто на полі в бою Вирішує сміливо долю свою*» (О. Олесь).

Виконуючи роль присудка, прикметник перебуває в позиції дієслова, тобто синтаксично переходить у дієслово. У нетиповій для нього, вторинній, присудковій позиції він втрачає граматичні категорії роду, числа та відмінка і поєднується з дієслівною синтаксичною морфемою-зв'язкою бути. При цьому іменна частина — прикметник — може вживатися у формі називного або орудного відмінків, пор.: «*Затінок, сутінок, день золотий. Плачуть і моляться білі троянди*» (Л. Костенко); «*Вечір холодний. Не диво. Весна. Вечір високий, глибокий, без дна*» (Б.-І. Антонич).

Для прикметника як частини мови граматичні категорії роду, числа та відмінка є асемантичними, похідними від однойменних категорій іменника. Зумовлюючий характер іменникових категорій закладений семантичною природою прикметника — називати ознаку предмета, тобто «постійно супроводжувати предмет», що в мові передається граматичними формами прикметника, які без іменника не вживаються.

Свої особливості в прикметнику має категорія відмінка, яка є абсолютно словозмінною категорією. Словозмінною є і категорія відмінка іменника, але тут вона має інший характер, оскільки ґрунтується на валентному зв'язку з присудком-предикатом; крім того, відмінкова форма іменника позначає якийсь предмет, явище, поняття, тобто як знак мови вона співвідносна з реальним навколишнім світом. Відмінкова форма прикметника продиктована аналогічною формою іменника; спричинена граматичним узгоджувальним зв'язком.

Подібна ситуація відбувається у категорії числа, яка має словозмінний характер, про що свідчать числові форми однини та множини іменника, що називають той самий предмет. У прикметнику форми однини та множини не пов'язані з кількісно-числовою характеристикою предмета, а узгоджуються граматично з формами числа опорного іменника.

Лексико-граматичні розряди прикметників: якісні, відносні та присвійні. Поділ прикметників на семантико-граматичні групи зумовлений характером ознаки, наявної у предметі. Природні властивості позамовних об'єктів відтворюють **якісні прикметники**; ознаки, передані ними, є безпосередніми й прямими. Вони стосуються зовнішньої форми (величина, обсяг, розмір, колір тощо), внутрішніх особливостей предмета і можуть мати неоднакову міру виявлення, напр.: *веселий, світлий, дорогий, низький, лагідний, теплий, лукавий, повний, високий, Чорний, широкий, ніжний, приязний, яскраво-червоний, темно-синій, грошовитий, рідненький, найрідніший, превеликий, жирнючий, довжелезний, надвисокий*. Якісні прикметники становлять центр (ядро) категорії прикметника. Своїми граматичними формами вони відтворюють не тільки реальну ознаку, а й її об'єктивно існуючі критерії: кількість і якість. Останнє засвідчене ступенями порівняння інтенсивності ознаки (*зелений — зеленіший — найзеленіший*), можливістю утворювати похідні із семою більшої або меншої кількості ознаки (*зелений — зеленуватий, зеленавий, зеленастий*), здатністю сполучатися з кількісно-означальними прислівниками та утворювати описові форми кількісної характеристики ознаки (*занадто мовчазний, дуже світлий, трохи завбачливий, ледь запобігливий, винятково обережний, надзвичайно уважний*). Якісні прикметники утворюють форми суб'єктивної оцінки ознаки з фіксацією збільшеної або зменшеної міри її вияву, напр.: *світленький, світлесенький, раденький, радесенький, молодюсінський*. Розширення групи якісних прикметників відбувається на ґрунті існуючих назв, поява нових найменувань це є актом номінації якоїсь властивості або особливості об'єкта, а модифікацією семи помірного рівня ознаки у бік її збільшення, інтенсивності або послаблення, напр.: *гордий — гордовитий, широкий — широченний, великий — завеликий, передбачливий — передбачливіший, модний — ультрамодний*.

На периферії категорії прикметника перебувають **відносні прикметники**, які відтворюють ознаку за відношенням предмета до інших предметів, до дії, процесуального стану, обставини; напр.: *бавовняна сукня, дерев'яне ліжко, вовняна ковдра, весняне небо, грозова хмара, осінній день, джерельна вода, липовий цвіт, болотяний птах, лісова галявина, житній хліб, глиняний посуд, кілограмова гиря, стометрова довжина, завтрашній день, скрипковий ключ, лікувальний заклад, годинна перерва, лінгвістичні студії, шкільна теплиця, настінний годинник*.

У групі відносних прикметників виділяються **присвійні**, що виражають ознаку предмета за належністю особі, часом тварині, від назв яких вони й утворюються: *директорів виступ, невістчин голос, аїстове гніздо*. Дуже рідко, здебільшого в художніх потребах, присвійні прикметники утворюються від назв предметів (переважно від власних назв): *Дніпрові береги, Дністрові кручі*.

Серед присвійних прикметників помітні два типи утворень:

1. Присвійні прикметники, що означають належність особі (рідше тварині) і утворюються за допомогою суфіксів **-ів-** (**-їв-**), у непрямих відмінках **-ов-**, **-єв-** від іменників II відміни та **-ин-**(**-їн-**) — від іменників I та III відмін:

Давид — Давидів, Григорій — Григоріїв, дядько — дядьків, дятел — дятлів; Настя — Настинг Софія — Софіїн, мати — материн, ластівка — ластівчин.

2. Присвійні прикметники, що означають належність тваринам (рідше особам) і утворюються за допомогою суфіксів **-ач- (-ЯЧ-), -ин- (-їн-), -ськ-**, а також закінчення **-ий(-ій)**: *кошака лапа, теляча шкіра, качиний жир, солов'иний спів, вовчий хвіст, батьківський будинок.*

Прикметники із суфіксами **-ач-(-яч-), -ин-(-їн-), -й, -ськ-** можуть і не мати присвійного значення. Тоді вони виражають не належність, а відношення: *вовчий апетит, лебедина пісня, собачий холод, пушкінський стиль. Пор.: шевченківські заповіді і шевченківські місця.* Значення присвійності мають такі прикметники залежно від контексту.

Присвійні прикметники із суфіксами **-ів(-їв), -ов, -ев-(єв), -ин(-їн)** можуть втрачати прикметникову семантику і переходити до класу іменників, зокрема власних назв: *Сенів, Волошин, Андріїв (прізвища); Львів, Миколаїв, Київ, Яворів* (географічні назви).

Присвійні прикметники функціонують головним чином у розмовному типі мовлення — розмовно-побутовому, художньо-белетристичному, частково публіцистичному стилях. В офіційно-діловому, науковому та у деяких жанрах публіцистичного стилю ці прикметники вживаються рідко. Значення присвійності у книжному типі мовлення передається здебільшого родовим відмінком іменника: *міністрів наказ — наказ міністра, заячий хвіст — хвіст зайця, батьківський будинок — будинок батька.*

Перехід відносних прикметників у якісні; присвійних — у відносні та якісні. Перехід відносних прикметників у якісні є граматичним явищем, що виникає і формується у словосполученнях відносного, прикметника з іменниками іншого лексичного ряду, пор.: *золотий годинник і золоте зерно, залізна лопата і залізна дисципліна, туманні обрії і туманна відповідь.* Зміна лексичної пари або ряду слів (*золота голова, золоті руки*) ґрунтується на асоціативних зв'язках між ознакою, переданою відносним прикметником, і предметом, для якого ця ознака є метафоризованою, перенесеною. Можливість метафоризації виникає на спільних компонентах або особливостях реальної ознаки та ознаки, якою наділений предмет, названий іменником з іншого лексичного ряду слів, напр.: *золотий годинник і золота пшениця* (перенесення за схожістю кольорів), *шовкова тканина і шовкова трава* (схожість відчуттів при дотику) тощо.

Під впливом перенесення ознаки у прикметникові відбувається семантична **ад'єктивація**: посилюється якісність з одночасним стиранням попереднього лексичного значення. Такі прикметники семантично втрачають зв'язок із вихідним для нього іменником і зливаються з якісними прикметниками, напр.: *залізне здоров'я, оксамитовий голос, свинцеве небо, кам'яне обличчя, весняний настрій, начальницький тон, лакейські звички, вовчий апетит, лисяча вдача, орлиний погляд, черепаха швидкість, крокодилячі сльози, піратський вчинок, варварське ставлення.*

Присвійно-відносні прикметники становлять окрему групу лексем, похідних рід назв тварин, птахів, риб, зрідка осіб. Усі присвійно-відносні

прикметники виступають тільки в повній формі. Присвійно-відносні прикметники можуть поступово набувати значення якісних прикметників. Такі прикметники виділяються в окрему групу присвійно-якісних (*дідівські закони, заяча душа, вовчий апетит*). З таким же значенням виступають прикметники в стійких фразеологічних сполученнях (*Прометей вогонь, лебедина пісня, куряча сліпота*).

Присвійно-якісні прикметники, переходячи до розряду якісних, набувають граматичних ознак, властивих якісним прикметникам. Деякі з них набувають здатності сполучатися з кількісно-означальними прислівниками (*просто собачий холод, винятково дружня розмова*). Від цих прикметників суфіксально-префіксальним способом створюються означальні прислівники (*по-батьківськи, по-ведмежому, по-материнському*).

Повні і короткі прикметники – словозмінні різновиди прикметників, протиставлювані за характером відмінкових закінчень, обсягом словозм. парадигми і відносною хронологією формування. В сучасній українській мові короткі форми прикметників створюються здебільшого від окремих повних якісних прикметників чоловічого роду називного відмінка однини шляхом відкидання закінчень (*зелений — зелен, радий — рад*). В основі прикметника, що закінчується на два приголосні, появляється вставний голосний *е* (*ясний — ясен, здатний — здатен*), рідше *ї* (*ї + і*): *достойний — достоїн*. Іноді способом звичайного повтору коротких форм створюються складні прикметники (*зелен-золот*).

Повними (членими) називаються визначальні для української мови прикметники з флексіями займенникового походження, що сформувалися ще в праслов'янській мові як результат функціональної взаємодії і наступної морфологічної трансформації форм іменних (коротких) прикметників і відповідних форм вказівного займенника **-ь -а, -іє**, ототожнюваного з означеним артиклем (членом).

Прикметники, у яких немає закінчення, називаються **короткими**. Вони можливі тільки в називному (знахідному) відмінку однини чоловічого роду: *славен, молод, повен*.

Більшість прикметників української мови функціонує у повній (змінній) формі, і лише незначна кількість прикметників чоловічого роду поряд із загальноновживаною повною має коротку (незмінну) форму: *ясен, дрібен, зелен, повен, славен, красен, винен, потрібен, певен, годен, ладен, рад* та ін. Прикметники у короткій формі мають нульове закінчення.

Короткі прикметники вживаються тільки в чоловічому роді (*певен, ясен, дрібен*). У контексті вони вживаються лише у формі називного відмінка однини (*рад би я не хилитись; свят союз наш; народ непоборен навік*) і найчастіше виконують функції іменної частини складеного присудка: *Океан повен! В глибині чудовен*. Рідше виконують функції означення: *Та світи ж ти їм дорогу, ясен місяць угорі!*

У сучасній українській мові без певного стилістичного забарвлення в ролі присудків вживаються лише такі короткі прикметники (паралельно з повними

формами): *варт, винен, годен, згоден, здоров, ладен, ласкав, певен, повинен, потрібен, рад*.

Тільки коротку форму мають присвійні прикметники на **-ів, -ин** у називному (знахідному) відмінку однини чоловічого роду (чий?): *Іванів, братів, лікарів, материн, Ларисин, Маріїн*. Форми на зразок «Івановий» не є нормативними.

Паралельно вживаються форми *маків і маковий цвіт*, але тільки *королевий цвіт*.

Коротка форма відносних прикметників використовується як засіб виразності (зазвичай у художньому мовленні) в народній творчості та в поезії: *Ой зійди, зійди, ясен місяцю (Нар. творчість). Шумить у кімнаті зелен гай (О. Ющенко)*.

Стягнені та нестягнені форми повних прикметників. Стягнені і нестягнені форми прикметників – форми прикметників, протиставлювані за ознакою односкладовості (стягнені) – двоскладовості (нестягнені) закінчень. Це прикм. форми називному і знахідному відмінках однини жіночого і середнього роду (*нов-а – нов-ая, нов-у – нов-ую, нов-е – нов-ее*); називного і знахідного відмінків множини (*нов-і – нов-ії*).

Співіснування односкладових і двоскладових закінчень у морфол. системі сучасної української літературної мови зумовлені передусім виражальними потребами: двоскладові закінчення функціонують як поетизми, засоби створення стиліст, ефектів, орієнтованих на урочисто-піднесене мовлення, архаїзацію оповіді або ж надання їй фолькл. колориту.

Нестягнені форми прикметників (лише жіночого і середнього роду) можливі у називному та знахідному відмінках однини і множини: *гарная, гарнеє, гарнії; синяя, синєє, синії*. Вони зустрічаються здебільшого в народній творчості та поезії. Стягнені форми є загальновживаними : *гарна, гарне, гарні; синя, синє, сині*.

Ступені порівняння як форми якісних прикметників. Ступінь порівняння – це здатність вияву ознаки в різних кількісних вимірах. Він завжди визначається «кількістю» переважальної ознаки. Існує вихідна форма, інакше – **звичайний** (позитивний) ступінь, від якого утворюються **вищий** (компаратив) та **найвищий** (суперлатив) ступені.

Звичайний ступінь прикметників характеризується тим, що передає ознаку як таку, свідчить про її наявність у предметі, але не вказує на її кількість чи міру. Напр.: *зелений луг, блакитне небо, складне завдання, широка ріка, солодкі груші*.

Вищий ступінь порівняння означає, що в одному предметі є більше певної якості, ніж в іншому: *Дніпро довший від Бугу. Свинець важчий за олово. Чавун легший, ніж сталь*.

Прикметники вищого ступеня вживаються зі словами **за, від, ніж, як, проти**: *Воля дорожча за життя. Морська миля майже вдвічі довша від кілометра. Алюміній більш поширений у природі, ніж залізо. Речення на зразок «Хрін редьки не солодший» неправильно побудоване. Треба: Хрін від редьки (за редьку) не солодший*.

Прикметники найвищого ступеня передають повну, абсолютну перевагу одного предмета над іншими за якоюсь відомою ознакою: *Київ – найдавніше місто в Україні й одне з найдавніших у світі. Україна – найбільша за площею європейська країна. Говерла – найвища гора в Україні.*

Окремі якісні прикметники не мають ступенів порівняння, бо вони самі вказують уже на певну міру якості: *премудрий (дуже мудрий), завеликий (надто великий), старезний (надзвичайно старий), страшенний (незмірно страшний), нескінченний (якому немає кінця), холоднуватий (трохи холодний), тихесенький (дуже тихий).*

Не утворюються ступені порівняння і від тих якісних прикметників, які називають безвимірну ознаку (*босий, сліпий, гнідий, чалий, фіолетовий*), а також від складних прикметників (*світло-зелений, кисло-солодкий, чорноволосий*) тощо.

Є дві форми ступенів порівняння прикметників: проста, синтетична (передається одним словом), і складена, аналітична (передається двома словами). Українська мова надає перевагу простій формі.

Творення вищого та найвищого ступенів порівняння. У прикметників вищого ступеня існують дві форми вираження – **проста** (синтетична) і **складена** (аналітична). Проста форма вищого ступеня утворюється так: до основи прикметника звичайного ступеня додаються суфікси: **-іш-, -ш-** та родове або числове закінчення: біл-ий, біл + іш-ий, біл + іш-і, гли-бок-ий – глиб + ш-ий, глиб + ш-і. При утворенні простої форми вищого ступеня порівняння прикметників відбувається ряд морфонологічних процесів. Суфікси **-к-, -ок-, -ек-** випадають, і афікс вищого ступеня порівняння приєднується безпосередньо до кореня: глчбокий – глиб-ш-ий, далекий – даль-ш-ий, тонкий – тон-имш; при цьому відбуваються позиційні чергування кінцевих кореневих приголосних з-ж, с-ш, г-ж; низький – ниж-чий, високий – ви(шч)ий (графічно – вищий), дорогий – дорож-чий, дисимілятивні зміни полягають у тому, що фрикативні звуки ж, ш, опинившись поряд, розподібноються: звук ш – переходить в аффрикативний ч: дорож+ш+ий – дорож-ч-ий, високий – виш+ш+ий – виш+ч+ий – вищий, вузький – вуж+ш+ий – вуж+ч+ий.

Деякі прикметники утворюють вищий ступінь за допомогою суплетивних форм: *гарний – кращий, поганий – гірший.*

Не утворюється проста форма вищого ступеня від деяких прикметників із суфіксом **-ськ(ий)** (товариський), з суфіксом **-и-** (ранній), з суфіксом **-ов-** (вольовий) тощо.

Складена форма вищого ступеня порівняння прикметників утворюється сполученням слова *більш (менш)* та прикметника звичайного ступеня. Така описова форма являє собою цілісну граматичну єдність, якою передається значення вищого ступеня: *більш корисний, менш уважний.* Прикметники вищого ступеня обох способів творення (простий і складений), як правило, поєднуються з прислівниками типу: *ледь, незрівнянно, значно, ще*, які ще більше підсилюють ознаку порівняння, наприклад: вищий – ще вищий, незрівнянно кращий, значно товщий.

Для прикметників найвищого ступеня існує три форми вираження— **проста, складна і складена**.

Проста форма утворюється від основи прикметника вищого ступеня за допомогою префікса **най-**: *вищий – найвищий, розумніший – найрозумніший, ближчий – найближчий, вищий–найвищий, кращий – найкращий*.

Складна форма — це поєднання простої форми найвищого ступеня прикметників і часток **як, що**: *якнайдовший, щонайсильніший*.

Складена форма найвищого ступеня прикметників утворюється шляхом сполучення слів антонімічного значення **найбільш, найменш** з прикметником звичайного ступеня: *найбільш вибагливий, найменш примхливий*. Найвищий ступінь прикметника, що передає властивості живих істот, утворюється за допомогою прикметника вищого ступеня у поєднанні його із словосполученням **за(від) + усіх**, наприклад: *щедріший за всіх, веселіший від усіх*.

Категорія відмінка прикметника. Категорія відмінка прикметників — морфолого-синтаксична категорія, яка синтаксично залежна від категорії відмінка іменника та узгоджувана з нею, вказує на означальну функцію прикметника і складається з сімох грамем, напр.: *мила (дитина), милої (дитини), милій (дитині), милу (дитину), милою (дитиною), (у) милій (дитині), мила (дитино)*.

Характеристика парадигм прикметників. У парадигматичному типі повних прикметників наявні три групи — **тверда, м'яка і мішана** (тверда — з твердим кінцевим приголосним основи, м'яка — а м'яким, т.зв. «мішана» — з використанням закінчень як твердої, так і м'якої групи).

До **твердої групи** належать:

1. Прикметники, у яких перед кінцевим приголосним основи виступає голосний звук: *широкий, веселий, сухий, золотий, щасливий*.

2. Деякі прикметники з суфіксом **-н-** при попередньому приголосному: *розкішний, блакитний, народний, східний, природний, дружний, уважний*.

3. Присвійні прикметники: *батьків – батькового, батьковому; сестрин – сестриної, сестриноого*.

4. Усі короткі форми прикметників: *варт, винен, годен (згоден), готов, жив, здоров, зелен, ладен, певен, повен, повинен, прав, рад, ясен*.

До **м'якої групи** належать:

1. Прикметники з суфіксом **-н-** та попереднім приголосним: *вечірній/літній, пізній, давній, городній, дружній; кілька слів з попереднім голосним: синій, орлій, велій*.

2. Прикметники прислівникового походження на **-шн(ій), -жн(ій)**: *вчорашній, вранішній, справжній, порожній*.

3. Кілька якісних прикметників з основою на **-й**: *безкрайї, довговіїї, короткошіїї*.

Своєрідна система відмінювання складних прикметників на **-лиций**, де зустрічаються закінчення твердої і м'якої груп: *білолиций, блідолиций, круглолиций, смуглолиций*.

Деякі зауваги до відмінювання прикметників. У середньому роді прикметники мають такі самі закінчення, як і в чоловічому, за винятком лише

називного – знахідного відмінків, де в середньому роді виступає закінчення **-є, -і** (*зелене, сине*). Прикметники м'якої групи в закінченнях можуть мати лише **-і** (*а не -и*): *синій, синім, сині, синіх, синіми; житній, житнім, житні, житніх, житніми*. Прикметники твердої групи в закінченнях мають звичайно букви **-и**: *зелений, зеленим, зелених, зеленими; пахучий, пахучим, пахучих, пахучими*. Але в закінченнях давального і місцевого відмінків однини та називного множини виступає лише **-і**: *зеленій, пахучій (гілці); на зеленій, пахучій (гілці); на зеленим, пахучім (лузі); зелені, пахучі (гілки)*. У називному (і знахідному) відмінку множини всі без винятку прикметники мають закінчення **-і** (які? чий?): *зелені, сині, свіжі, далекі, сестрині, братові, Сашкові (зошити)*. У називному відмінку однини присвійні прикметники чоловічого роду (чий?) мають нульове закінчення: *братів, Степанів, сестрин, Миколин, Маріїн*. Прикметники і м'якої, і твердої груп мають однакові закінчення **-ого, -ому, -ої, -ою** з тою лише різницею, що в прикметниках м'якої групи перед **о** пишеться знак пом'якшення: *зеленого — синього зеленому — синьому, зеленої — синьої, зеленою — синьою*.

В орудному відмінку однини прикметники і твердої, і м'якої груп мають лише закінчення **-ою**; а іменники можуть мати і закінчення **-єю** (м'яка та мішана групи): *ранньою вишнею, синьою скринею, свіжою їжею, найвищою кручею, найглухішою тишею*. У знахідному відмінку множини прикметники усіх трьох груп одержують закінчення або називного, або родового відмінка (в залежності від іменника, з яким вони узгоджуються): *зустрів завзятих гравців, оголосили дальній рейс, бачили довгошиїх звірят, привели білолицих хлопчиків*. Присвійні прикметники з суфіксами **-ів(-їв-), -ин(-їн-)** відмінюються за твердою групою.

При відмінюванні присвійних прикметників відбуваються фонетичні зміни в основі слова, У прикметниках, утворених від іменників чоловічого роду твердої групи, суфіксальний голосний **і** чергується з **о**: *деканів — деканового, Петрів — Петрового, шоферів — шоферового*; у прикметниках, утворених від іменників чоловічого роду м'якої та мішаної груп, голосний **і** чергується з **є** (від іменників м'якої групи з кінцевим приголосним **і** буде орфографічне **є**: *вихователів — вихователевого, Михасів — Михасевого, вівчарів — вівчаревого, Григорій — Григорієвого, сторожів — сторожевого*; ті самі чергування відбуваються при відмінюванні прикметників за родами: *деканів — деканова — деканове, Михасів — Михасева — Михасеве, Григоріїв — Григорієва — Григорієве, сторожів — сторожева — сторожеве*.

Для ділового стилю нормативним є закінчення **-ому** в М. в. однини для прикметників у формі чоловічого та середнього роду: *на білому..., у державному..., в ефективному*.

Характеристика числівника: морфологічні категорії, значення, синтаксична роль.

Числівник належить до своєрідних частин мови. Він пов'язаний із категорією кількості як однією з найзагальніших властивостей буття, з фундаментальними здобутками людської думки в пізнанні кількісних співвідношень, з одного боку, і периферійними граматичними ознаками — з

іншого. Числівники виявляють велику типологічну спільність у всіх слов'янських мовах, і в інших індоєвропейських мовах і в багатьох мовах світу.

Числівники найтісніше пов'язані з іменниками, відбиваючи кількісні вияви предметів і внаслідок такої взаємодії зазнаючи нівеляції своїх морфологічних категорій.

Розглянемо ознаки числівника як окремої частини мови. Розпочнемо цей розгляд із дефініції числівника.

Числівник – це повнозначна змінна частина мови, що позначає абстрактне число, кількість однорідних предметів, кількість частин від цілого або місце предмета в ряду однорідних при лічбі. Числівники відповідають на питання: *скільки? котрий? котра? котре?*

Вирізняються числівники з-поміж інших частин мови також словотвірними характеристиками. Основу всієї складної системи числівників сучасної української літературної мови утворює невелика кількість непохідних назв. Це назви: 1) чисел першого десятка: *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять*; 2) чисел *нуль, сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон*; 3) неозначено-кількісних одиниць *багато, мало, кілька*, які закріпилися в сукупності числівників. Всі інші означено-кількісні й неозначено-кількісні числівники утворено від перелічених слів. Специфіка числівників, на відміну від інших частин мови, полягає також у тому, що потенційно безмежна кількість назв, що оформлюють складені числівники (числівникові сполуки), не членується на корені, закріплені за окремими кількісними (числовими) значеннями відповідного складеного числівника, а формує єдине кількісне (числове) значення, семантично не членоване і формально членоване на ряд коренів, напр.: *триста сімдесят дев'ять (учителів); п'ять тисяч п'ятсот шістдесят п'ять (дерев)*. Новими лексичними одиницями числівники сучасної української літературної мови не поповнюються, якщо не брати до уваги можливість з'яви аналітичних кількісних назв для позначення надто великих або надто малих (у дробовому вираженні) кількісних понять.

Від числівників потрібно відрізняти інші частиномовні одиниці, що мають кількісне значення. Це насамперед кількісні іменники *пара, десяток, дюжина, сотня* та іменникові еквіваленти дробових числівників *чверть, третина, половина*. Вони є паралельними назвами кількості до деяких числівникових одиниць, пор.: *пара і два (дві), десяток і десять*.

До нечислівникових одиниць належать і кількісні іменники, що утворилися суфіксальним способом від числівників: *одиниця, двійка, трійка, четвірка, п'ятірка, шестірка, сімка, вісімка, дев'ятка* та ін.

У сукупності іменних частин мови числівники виявляють своєрідність стосовно морфологічних категорій роду, числа, відмінка та істот / неістот.

Варто вказати на особливості синтаксичного функціонування кількісних числівників. У синтаксичному плані числівник з іменником найчастіше являє собою неподільний компонент речення, пор.: *П'ять дерев гнулися від вітру; Ми посадили п'ять дерев*. Числівник та іменник виступають тут елементами єдиного, проте складеного, члена речення. Вихідною структурою для цього

числівниково-іменникового комплексу (складеного члена речення) є речення, в якому числівник у поєднанні з аналітичною синтаксичною дієслівною морфемою виконує функцію присудка, пор.: *Дівчаток було п'ять + Дівчатка гралися на майданчику* —> *П'ять дівчаток гралися на майданчику*. Сполуки на зразок *п'ять дівчаток, десять дерев* у позиції підмета виконують роль називного відмінка, а в позиції сильнокерованого другорядного члена речення – роль знахідного відмінка. Числівники без супроводу іменника (на позначення абстрактно-математичних числових значень) дублюють синтаксичні іменникові функції простого підмета і керованих другорядних членів речення, напр.: *Шість ділиться на два*. Кількісний числівник без іменника, лише субстантивуючись, набуває властивостей іменника і функціонує зовсім в іншому плані, ніж у сполуці «числівник + іменник». Субстантивований числівник у таких випадках набуває самостійних морфологічних ознак – відмінка, числа і роду. У такому разі він виступає у своїй вторинній – субстантивній – функції, пор.: *Десять поділимо на п'ять; Це десять поділимо на п'ять*.

Функційні розряди числівників: власне-кількісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні. Особливості їх уживання.

Числівники як назви кількісних понять поділяються на **означено-кількісні** і **неозначено-кількісні**. **Означено-кількісні** числівники позначають точно окреслену кількість предметів або частин від цілого: *один, три, дев'ять, п'ятнадцять, сімсот, дев'ятсот п'ятдесят вісім, десятеро, тридцяттеро, одна третя, чотири п'ятих, шість сьомих*. **Неозначено-кількісні** числівники вказують на неконкретизовану кількість. Вони не утворюють цілісної системи кількісних понять і не стосуються натурального ряду чисел. Це слова типу *багато, кілька, декілька, кільканадцять, кільканадцяттеро, стонадцять*.

Означено-кількісні числівники поширюються на переважну більшість кількісних назв. Порівняно з неозначено-кількісними числівниками вони диференційованіші за значеннєвими ознаками. За цими ознаками вони поділяються на **власне кількісні, збірні і дробові**.

Власне кількісні числівники є ядром означено-кількісних числівників. власне-кількісні числівники виражають передусім точну кількість предметів у цілих одиницях, тобто кількість того, що може бути об'єктом лічби або виміру. Через те типову особливість цих числівників становить поєднання тільки з іменниками, які називають предмети, що підлягають лічбі, напр.: *Три дівчини, студентки-агрономи Йшли взимку по доріжці лісовій (М. Рильський); Чорними клубками, згинаючись, на нього котились чотири постаті (М. Стельмах); П'ять ораторів змінюється за хвилину — та кортить усім говорити (О. Довженко); Говорили-балакали дві верби за селом (Б. Олійник); Три тополі в орнім полі Посадили школярі (А. Малишко)*. Коли ж потрібно назвати точну кількість того, що не підлягає лічбі, то використовують слова-посередники типу *кілограм, центнер, тонна, літр, пляшка, бідон* із семантикою виміру. У такому разі власне кількісні числівники називають кількість одиниць виміру, а не пов'язаних із виміром речовин й інших подібних предметів, напр.: *Щорічно*

рослини всього світу для того, щоб жити і рости, «випивають» шістдесят п'ять тисяч тонн води (з газети).

До групи власне кількісних числівників належать насамперед 42 слова, кількісні назви, оформлені як окремі, цілісні одиниці: *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, сорок, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, дев'яносто, сто, двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон, нуль*.

Різноманітними поєднаннями цих основних 42 числівників в аналітичні кількісні назви передаємо всі інші кількісні поняття, якими оперує тепер людське мислення, напр.: *сорок п'ять дерев, тисяча сто п'ятдесят дві цеглини, три мільярди сто п'ятдесят три мільйони чотириста тисяч сто п'ятдесят три гривні*.

Власне кількісні числівники позначають також абстрактно-математичне число. Цю функцію вони виконують за відтворення натурального ряду чисел та за проведення дій із числами в математичних підрахунках. Власне кількісні числівники з абстрактно-числовим значенням найчастіше вживають у мові математики і в пов'язаних із математичними обчисленнями галузях знань, напр.: *Щоб помножити число на 5, 25, 125, досить поділити його відповідно на 2, 4, 8 і результат помножити на 10, 100, 1000 (з підручника)*.

Збірні числівники стосуються кількісних назв, що в сучасній українській літературній мові відрізняються від власне-кількісних числівників більшою мірою у формально-морфологічному плані, ніж у значеннєвому.

Сучасні збірні числівники позначають досить обмежену частину тих кількісних понять, що їх виражають власне кількісні числівники. Вони утворюють своєрідні паралелі до власне кількісних числівників у межах одиниць і (частково) десятків, точніше кажучи, регулярно — тільки в межах від двох до двадцяти: *двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро, дев'ятеро, десятеро, одинадцятро, дванадцятро, тринадцятро, чотирнадцятро, п'ятнадцятро, шістнадцятро, сімнадцятро, вісімнадцятро, дев'ятнадцятро, двадцятро*. До цієї групи можна зарахувати і числівник *тридцятро*, на якому фактично закінчується функціональний ряд числівникової збірності. Щоправда, в поєднанні з власне кількісними числівниками категорія числівникової збірності поширюється й на більші виміри, напр.: *шістдесят троє, сімдесят п'ятеро, двісті вісімдесят двоє* та ін.

Збірні числівники поєднуються з множинними іменниками як єдино можливий засіб вираження означеної кількості: *двоє ножиць, троє воріт, п'ятеро саней*. Вони вживаються також з іменниками, які мають різні основи в однині та множині: *громадянин — двоє громадян, дівчина — троє дівчат, друг — семеро друзів, селянин — десятеро селян*.

Від збірних числівників *двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро* утворено здрібніло-пестливі числівникові форми: *двійко, двоєчко,*

трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, семірко, восьмірко, напр.: *У нашого Омеляка невеличка сімейка: тільки Сидірко та Нестірко, та дітей шестірко, та батько, та мати, та нас три брати (народне прислів'я).*

Збірні числівники вживаються тільки для позначення кількості кого- або чого-небудь. Їх не використовують як назви числа та цифри.

До збірних числівників належать також специфічні слова, що означають парність: *обидва, обидві, обоє*. Цим числівникам притаманні ознаки і числівників, і займенників. Числівник *обидва* виражає значення «і той, і цей», «і те, і це», «один і другий», «одне і друге», а числівник *обидві* — значення «і та, і ця», «одна і друга», тобто стосуються кожного з двох названих або відомих предметів, напр.: *Ваші листи до мене й до дядька ми отримали, я відповідаю на обидва (Леся Українка);*

Дробові числівники позначають точно фіксовану кількість частин, виокремлених у складі цілого. Для позначення цих дробових понять використовують власне-кількісні числівники (у чисельнику) і субстантивовані відчислівникові кількісні прикметники (у знаменнику). Це числівники на зразок *одна друга, дві третіх, дві четвертих, п'ять дванадцятих, сім тисячних*.

Поєднуваний із дробовими числівниками іменник, що означає предмет виміру або одиницю виміру (*грам, кілограм, літр, година* і под.), вживається у формі родового відмінка. Цей іменник стоїть у формі родового відмінка однини, якщо вимірові підлягає один предмет чи якась сукупність, неподільна єдність, і у формі родового відмінка множини, якщо вимір стосується кількох однорідних предметів або коли числівник керує множинними іменниками, пор.: *одна п'ята городу, дві п'ятих загону, одна сьома студентства і дві сьомих ягнят, три п'ятих саней*.

Кількісне значення дробових числівників $1/2$, $1/3$, $1/4$ в сучасній українській літературній мові можуть передавати слова *половина* (= одна друга), *третина* (= одна третя) і *чверть* (= одна четверта). Ці кількісні слова часто вживані в розмовному мовленні та у творах художньої літератури, напр.: *Я незчувся, як з'їв покладений мені шматок, а на столі ще половина пирога (І. Багмут)*. Слова *половина, третина і чверть* за граматичними характеристиками належать до іменників.

До дробових числівників належать також слова *півтора, півтори, півтораста*. Вони у складі дробових числівників утворюють окрему групу. Для них типовою сферою використання є розмовне мовлення і стиль художньої літератури.

З-поміж цих числівникових одиниць найспецифічніші ознаки виявляє числівник **пів**, оскільки його класифікують як елемент складного слова. Хоча значеннєво він не відрізняється від інших кількісних числівників, проте орфографічно його передають як складник складного слова: *півогірка, пів'яблука, пів-Києва, півкілометра, піввідра, півгодини, півхвилини*. Через те в найновішій редакції українського правопису пропонують писати числівник **пів** із залежним від нього іменником окремо. Числівник **пів-** потрібно відрізняти від омонімічного компонента **пів-** у власне складних словах, де він виражає не числівникове значення, а здебільшого прислівникове: *півмісяць* (неповний

місяць), *півострів* (наполовину острів), *півпальто* (коротше від звичайного пальто, наполовину пальто). Такий омонімічний числівникові півелемент складного слова не керує родовим відмінком іменника, і складні слова з ним мають морфологічні категорії відмінка, числа і роду, а отже, належать до іменників, прикметників і дієприкметників, а не до числівниково-іменникових сполук із числівником **пів-**.

Дробовий числівник *півтора* є поєднанням значень, формоване числівником *сто і одна друга* (половина) від числівника *сто*. Отже, він означає кількість зі ста п'ятдесятьох одиниць, тобто півтори сотні, напр.: – *На кожного з нас припадає, відверто кажучи, ворогів півтора*. *Що робити?* (О. Довженко). Числівник *півтора* керує родовим відмінком множини іменників: *півтора кілометрів, півтора яблунь, півтора курчат*.

Неозначено-кількісні числівники називають точно не визначену, неконкретизовану кількість. На противагу означено-кількісним числівникам, вони не утворюють цілісної системи кількісних понять. Це порівняно невелика, компактна група слів. До неозначено-кількісних належать такі числівники: *багато, небагато, мало, немало, чимало, декілька, кілька, кількадесят, кількадесятеро, кільканадцять, кільканадцятро, стонадцять* та ін.

Неозначено-кількісні числівники *декілька, кілька* вказують на невизначену малу кількість — від трьох до дев'яти, напр.: *Воює стояли декілька возів з зерном...* (Панас Мирний); *Я склав план реконструкції кількох площ і вулиць міста* (О. Довженко).

Числівник *кільканадцять* означає неозначену кількість у межах від одинадцяти до дев'ятнадцяти, числівник *кількадесят* — кількість із кількох десятків, від трьох до дев'ятьох десятків, числівник *кількасот* — кількість із кількох сотень, тобто неозначену кількість, що в максимальному вияві наближається до тисячі. Ці числівники поєднуються з іменниками на позначення конкретних рахованих предметів. Уживані також розмовні відповідники числівників *кільканадцять і кількадесят* — *кільканадцятро і кількадесятеро*, що виражають відтінок збірності.

У розмовному мовленні та в мові художньої літератури використовують неозначено-кількісний числівник *стонадцять*, що вказує на кількість понад сто. У ролі неозначено-кількісних числівників використовують іменники типу *безліч, море, океан, сила, тьма, хмара*, які керують родовим відмінком іменників і вказують на надзвичайно велику неозначену кількість із відтінком експресивності, напр.: *Тепер внизу, перед очима Столярова, було море облич, піднятих до нього вгору* (Ю. Смолич); *Повний місяць, як матове сонце, осявав океан хребтів* (О. Гончар). Функцію неозначено-кількісних числівників виконують також прислівники *досить, достатньо, трохи*, виражаючи значення відповідно «стільки, скільки потрібно» і «небагато» та керуючи іменником у формі родового відмінка: *досить радощів, достатньо часу, трохи смутку*.

Лексичну семантику неозначеної кількості виражають також займенникові числівники *скільки, стільки, скільки-небудь, стільки-то, скількись*. Деякі з них співвідносні або з означено-кількісними, або з

неозначено-кількісними числівниками, інші — тільки з неозначено-кількісними числівниками, пор.: *Ся містина коштує тридцять срібняків, — за стільки не можна ліпшої землі дістати (Леся Українка); Кільканадцять пострілів відбилися у хвилях і полягли по берегах: пошана державному прапорowi країни. Канонерка відповіла стількома ж пострілами (Ю. Яновський).*

Питання про порядкові числівники. Порядкові числівники утворюються від основ кількісних числівників за допомогою закінчень **-ий, -а, -е** прикметників твердої групи без особливого суфікса при ствердінні кінцевого приголосного основи. Порядкові числівники *перший, другий* мають інші основи, ніж відповідні кількісні числівники. У числівників *третій, четвертий* основа кількісного числівника зазнала певних змін.

Числівник *перший* утворився від давньоруського кореня *първ* (първш) за допомогою суфікса вищого ступеня порівняння **-ьш-(първ-ьш-ии)**.

Числівник *другий* утворився від давньоруського кореня *другъ*. Крім нього, в давньоруській мові існував числівник *въторъ*, корінь якого представлений у таких словах, як *повторювати, вторинний, вівторок*.

Історичним коренем числівника *третій* виступає **тръ-, тре-**.

У числівника *четвертий* корінь **четвер-** спільний з коренем збірного числівника *четверо*.

У числівника *шостий* **о** після шиплячого розвинувся з давнього **-е** перед твердим складом (*шестьи*).

У числівника *сьомий* **о** на місці давнього **е** виник під впливом форм *шостий, восьмий*, де цей звук закономірний.

Числівник *сороковий* у своєму складі містить суфікс **-ов-**.

У числівника *сотий* **о** основи походить у сильній позиції (*сьто — сьтъи*).

Порядкові числівники *двохсотий — дев'ятисотий* утворюються шляхом складання форми родового відмінка відповідного кількісного числівника з порядковим числівником *-сотий*.

Порядкові числівники *тисячний, мільйонний, мільярдний* утворені за допомогою суфікса **-н-**.

Першою частиною складного порядкового числівника, що називає одиниці, десятки або сотні мільярдів, мільйонів чи тисяч, виступає родовий відмінок складного кількісного числівника: *двохтисячний*.

Відмінювання числівників. Числівники, нейтралізувавши успадковані від іменників і прикметників категорії роду і числа, виражають лише одну морфологічну категорію — категорію відмінка, тобто вони відмінюються. Порівняно з іменниками і прикметниками числівники вирізняються розгалуженою системою відмінювання. В українській мові не відмінюються кільканадцять числівникових слів: *пів, півтора, півтори, півтораста, мало, немало, чимало та здрібніло-пестливі форми двійко, двоєчко, трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, семірко, восьмірко*.

За характером вираження відмінкових закінчень у числівників варто виокремити десять типів відмінкових парадигм: 1) відмінювання власне-кількісного числівника *один* (одна, одно /-є, одні); 2) відмінювання власне-

кількісних числівників *два, три, чотири*; 3) відмінювання власне-кількісних числівників *п'ять — тридцять, п'ятдесят — вісімдесят*; 4) відмінювання власне-кількісних числівників *сорок, дев'яносто, сто*; 5) відмінювання власне-кількісних числівників *двісті — дев'ятсот*; 6) відмінювання власне-кількісних числівників *нуль, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон*; 7) відмінювання збірних числівників; 8) відмінювання дробових числівників; 9) відмінювання неозначено-кількісних числівників; 10) відмінювання складених числівників.

1. Власне кількісний числівник *один (одна, одно (одне), одні)* відмінюється як займенник *той (та, те, ті)*:

У родовому та орудному відмінках однини жіночого роду виступають дві паралельні форми: *однієї і одної, однією і одною*.

2. Морфонологічну особливість словозміни числівників *три і чотири* становить пом'якшення приголосного основи в родовому, давальному, орудному (крім форми чотирма) і місцевому відмінках. Числівник *два* тільки в називному і знахідному відмінках розрізняється за грамами роду (*два* — форма чоловічого і середнього роду, *дві* — форма жіночого роду). В орудному відмінку числівники *два, три* мають флексію **-ома**, числівник *чотири* — флексію **-ма**. Форма знахідного відмінка числівників *два, три, чотири* буває різною залежно від семантичного розряду іменників, з якими поєднуються ці числівники: при назвах неістот форма знахідного відмінка тотожна формі називного відмінка, при назвах істот вона збігається з формою родового відмінка.

3. Власне-кількісні числівники *п'ять — тридцять, п'ятдесят — вісімдесят*. Ця відмінкова парадигма охоплює найбільшу кількість числівників. Virіznювальну ознаку парадигми становить наявність паралельних форм **-ох, -ом і -и** у родовому, давальному і місцевому відмінках. Домінують тепер вторинні відмінкові форми із флексіями **-ох, -ом**, які набувають дедалі більшого поширення під впливом відмінювання числівників *два, три, чотири*. Паралельні форми на **-и** в родовому, давальному і місцевому відмінках історично пов'язані з колишнім іменниковим відмінюванням. В орудному відмінку функціонують тільки вторинні паралельні форми з флексіями **-ма і -ома**. У знахідному відмінку числівників *п'ять — тридцять, п'ятдесят — вісімдесят* уживання форми, тотожної формам називного або родового відмінків, регульоване іменниковою морфологічною категорією істот/неістот, напр.: *Ми привітаємо дев'ятьох ювілярів; Цього тижня хлопчик прочитав дев'ять книжок*. Форма знахідного числівникового відмінка при іменниках-назвах істот закріпилася в її вторинному варіанті на **-ох**, а не на **-и**. Характерною ознакою словозміни складних числівників — назв десятків (*п'ятдесят — вісімдесят*) є невідмінюваність їхнього першого складника: *п'ятдесят, п'ятдесятьох (п'ятдесяти), п'ятдесятьом (п'ятдесяти)*...

4. Власне кількісні числівники *сорок, дев'яносто, сто* вирізняються з-поміж інших числівників найбільшою однотипністю відмінювання.

Ці числівники мають нульову флексію або флексію **-о** для називного, знахідного та кличного відмінків із флексію **-а** для решти відмінків.

5. Власне кількісні числівники *двісті— дев'ятсот*.

У складних числівниках — назвах сотень відмінюються обидві частини. Перша частина складних числівників *двісті, триста, чотириста* відмінюється як числівники *два, три, чотири*. У складних числівниках *п'ятсот — дев'ятсот* із двох паралельних відмінкових форм, які мають перші їхні (складних числівників) частини— числівники *п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять*, закріпилася лише форма на **-и**. В орудному відмінку вживаються обидва варіанти флексій першої частини складних числівників *п'ятсот— дев'ятсот: п'ятьмастами і п'ятьомастами, сьомастами і сімомастами*.

6. Власне кількісні числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон* відмінюються як іменники відповідної відміни:

Числівник *тисяча* відмінюється як іменник першої відміни мішаної групи, числівники *мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон* — як іменники другої відміни твердої групи, числівник *нуль* — як іменник другої відміни м'якої групи. У давальному відмінку чоловічого роду однини вживаються паралельні закінчення **□ові, -еві, -у**, у місцевому відмінку чоловічого роду однини — паралельні закінчення **-ові, -вві, -і**.

7. Збірні числівники *двоє, троє, четверо* (за винятком знахідного відмінка при іменниках — назвах неістот) мають форми відповідних власне-кількісних числівників. Збірні числівники *п'ятеро— десятеро, одинадцятро— двадцятро, тридцятро* у непрямих відмінках також мають форми відповідних власне-кількісних числівників, до того ж у їхніх варіантах із флексіями **-ох, -ом**. У орудному відмінку вживані варіанти на **-ма** та **-ома**. Збірні числівники *обидва, обидві, обоє* в непрямих відмінках відмінюються за зразком числівника *два* і втрачають у цих відмінках диференціацію родової належності.

8. В аналітичних за будовою дробових числівниках перший компонент (чисельник) відмінюється за власне числівниковою парадигмою, другий компонент (знаменник) — за прикметниковою:

У непрямих відмінках чисельника дробових числівників (за винятком знахідного відмінка) функціонують паралельні форми, як і в їх відповідниках — власне-кількісних числівниках. Знахідний відмінок чисельника у дробових числівниках збігається з називним (крім дробів з чисельником *одна: одну третю, одну п'яту*). Знаменник дробових числівників відмінюється як прикметник у множині. При чисельнику, що має форми називного, знахідного і кличного відмінків, знаменник виражений формою родового відмінка (*три п'ятих, шість сьомих, вісім дев'ятих*). В інших випадках відмінкові форми чисельника і знаменника збігаються (*трьох п'ятих, трьом п'ятим, трьома п'ятими, (на) трьох п'ятих; шістьох сьомих, шістьом сьомим, шістьма сьомими, (на) шістьох сьомих*). Виняток становлять тільки дробові числівники з чисельником *одна*, де знаменник завжди стоїть в однині і послідовно збігаються відмінкові форми чисельника і знаменника (*одна сьома, однієї (одної) сьомої, одній сьомій, одну сьому, однією (одною) сьомою, (на) одній сьомій, одна сьома*).

9. У невеликій групі неозначено-кількісних числівників можна вирізнити три сукупності відмінкових закінчень: числівники *кілька*, *декілька* відмінюються як власне кількісний числівник *два*; числівники *багато*, *небагато* — як власне кількісні числівники *три*, *чотири*; числівники *кільканадцять*, *стонадцять*, *кількадесят* — як власне кількісний числівник *п'ять*:

10. У власне кількісних складених числівниках відмінюються всі їхні складники як відповідні прості або складні числівники:

Відмінкові характеристики числівників у сучасній українській літературній мові іноді зазнають певних модифікацій. Числівники можуть утрачати словозміну або в певних синтаксичних позиціях, або в певних стилях мовлення.

У сучасному писемному мовленні закріпилися словосполуки на зразок *Ярмарок-2000*, *Бієнале-2001*, *Олімпіада-2002*, *АН-140*, у яких числівники втратили відмінкові форми. Ці словосполуки витіснили сполуки іменників з означальними словами — порядковими прикметниками. Виконуючи функції порядкових прикметників, кількісні числівники, на противагу прикметникам, у зазначених позиціях не відмінюються. У сполуках типу *Ярмарок-2000*, *Бієнале-2001* на відмінкову форму вказує опорний іменник, тоді як в аббревіатурних сполуках (*АН-140*, *Експо-2001*) показник відмінка не виражено. Кількість словосполук із невідмінюваними числівниками в сучасній українській літературній мові збільшується, чому сприяють як позамовні чинники (модифікація тих самих предметів — *АН-24*, *АН-70*, *АН-140*), так і власне мовні причини (оскільки такі конструкції мають відчутну перевагу — конденсованість позначення предмета, явища тощо).

Числівники втрачають відмінювання також у певних стилях мовлення. Наприклад, у мовленні математиків трапляються випадки невідмінювання числівників у реченнях типу *Два плюс три дорівнює п'ять замість Два плюс три дорівнює п'ятьом*.

Синтаксичні функції числівників. На противагу іменникові як центральній іменній частині мови і прикметникові, який тісно пов'язаний у синтаксичному плані з іменником і периферійній іменній частині мови, числівники не мають своєї виразної первинної синтаксичної функції. Проте їхня власна синтаксична відмінність від інших іменних частин мови все-таки полягає передусім у поділі синтаксичних функцій на два класи: 1) функціонування числівників у складі числівниково-іменникових сполук, тобто у супроводі іменника; 2) функціонування числівників як самодостатнього компонента речення, тобто відокремлене від іменника використання, вживання без супроводу іменника. Саме перше (числівниково-іменникове) функціонування для числівників визначальне.

1. У числівниково-іменникових сполуках числівник є компонентом складеного члена речення, сформованого числівником та поєднаним з ним іменником. Числівниково-іменниковий складений член речення в типових виявах перебуває у валентній рамці основного предиката речення. Найчастіше бувають:

- валентно зумовлена основним предикатом речення суб'єктна позиція: *Десять студентів працювали в лабораторії, П'ятеро хлопців стоять біля школи; Кілька дітей гралися на подвір'ї,*

- валентно зумовлена основним предикатом речення об'єктна позиція: *Дівчинка купила п'ять книжок; Дідусь зрубав троє висохлих дерев; Учитель передплачує кілька газет.* У формально-синтаксичному плані це позиції відповідно підмета і сильнокерованого другорядного члена речення.

За зазначених семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних умов числівниково-іменникові сполуки як складені члени речення заступають найтиповіші позиції іменника. Суб'єктна і об'єктна (у семантико-синтаксичному вимірі) функції і функції підмета та сильнокерованого другорядного члена речення (у формально-синтаксичному вимірі) переважно реалізуються за допомогою відповідно називного і знахідного відмінків. На виражені числівниково-іменниковою сполукою семантико-синтаксичну суб'єктну і формально-синтаксичну підметову функції вказує форма координації як форма предикативного зв'язку, а на семантико-синтаксичну об'єктну функцію і формально-синтаксичну функцію припредикатного другорядного члена речення — форма керування як одна з форм підрядного зв'язку.

В інших непрямих відмінках (крім знахідного) числівниково-іменникових сполук числівники узгоджуються з опорним іменником цих числівниково-іменникових сполук і виконують функцію означення, як і прикметники, напр.: *Поет присвятив вірш п'ятьом героям; Ми пишаємося п'ятьма героями; Винахід ґрунтується на шістьох принципах.*

Постпозиція числівника щодо іменника в числівниково-іменниковій сполуці передає значення приблизної кількості, напр.: *Прибігло осіб двадцять.* Перед числівником у таких сполуках або й перед усією числівниково-іменниковою сполукою може стояти прийменник-частка *з*, виразніше виражаючи це значення приблизної кількості, пор.: *Прибігло осіб двадцять і Прибігло осіб із двадцять; Прибігло з двадцять осіб.*

Крім валентно зумовлених семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних позицій, числівниково-іменникова сполука може стояти також у невалентно структурованих позиціях:

- приіменникового другорядного члена речення у функції означення, напр.: *Уперед біг невеличкий хлопчик літ восьми (Панас Мирний); Десятки учнів вітали широкоплечого чоловіка років сорока, одягненого в сірий костюм (М. Трублаїні);*

- детермінантного члена речення у функції обставин часу, місця і под., залежних не від слова, а від усього речення, напр.: *Упродовж десятих років письменник писав цей знаменитий роман; За п'ятдесят кілометрів від Києва ми зустріли групу дітей.*

Числівниково-іменникові сполуки типу *п'ять хлопчиків, десять хат, двадцять сіл* можуть роз'єднуватися на дві частини, перетворюючись на предикат речення, виражений числівником, і суб'єктну синтаксему, валентно поєднану з числівниковим предикатом і виражену родовим відмінком іменника,

напр.: *Хлопців було п'ять; Книжок буде десять; Дівчатоки – сім.* У предикатній позиції замість власне-кількісного числівника може стояти збірний, дробовий або неозначено-кількісний числівник, пор.: *Хлопців було два і Хлопців було двоє; Хлопців було півтора; Хлопців було кілька; Дівчаток – шість і Дівчаток – шестеро; Дівчаток – півтора; Дівчаток – кільканадцять.*

2. Числівники без супроводу іменника виражають абстрактно-математичне число. Вони дублюють синтаксичні функції іменників, звичайно виражаючи семантико-синтаксичні функції суб'єктної та об'єктної синтаксем і формально-синтаксичні функції підмета та валентно поєднаного з предикатом речення сильнокерованого другорядного члена речення, напр.: *Десять ділиться на два; Шість більше за п'ять; Сім помножене на дев'ять.*

Отже, у семантико-синтаксичній і формально-синтаксичній структурах речення числівники вирізняються з-поміж інших частин мови тим, що їм не притаманна чітко структурована власна синтаксична функція. Здебільшого вони заступають синтаксичні позиції (у поєднанні з іменником або самотійно) іменника, прикметника, дієслова і (рідше) прислівника.

Типовими порушеннями нормативності вживання числівникових форм є: неправильне відмінювання числівників: треба *п'ятдесяти студентів* (а не *п'ятидесяти студентів*), *чотирма студентами* (а не *чотирьома студентами*), *двохсот... дев'ятисот гривень* (а не *двохста...дев'ятиста гривень*), *двомстам... дев'ятистам гривням* (а не *двомста... дев'ятиста гривням*).

5 Категорійне значення займенника, особливості перекладу займенників із російської на українську мову, явище прономіналізації.

Займенник — це самотійна частина мови, яка не називає предмети, їхні ознаки і кількість, а лише вказує на них. Напр.: *«Поезія — це, як правило, нуртування душі, кипіння пристрастей, гра почуттів... Чи може, чи повинна вона бути іншою — такою, де верх над емоціями бере розсудливість, мисль?»* (газ.). У другому реченні займенник вона не називає, а вказує на предмет, названий у першому реченні, — поезію. Займенник такою вказує на ознаку цього ж предмета (поезії), зміст якої розкривається підрядним реченням (де верх над емоціями бере розсудливість, мисль).

З усіх частин мови займенник виділяється як своїм значенням, так і граматичними ознаками. Специфіка цього класу слів полягає в тому, що він відсилає до тих реалій, які, власне, уже названі іншими словами: іменниками, прикметниками, числівниками.

Крім того, займенники, на відміну від іменників, прикметників і числівників, що називають лише ті факти, для яких вони призначені незалежно від ситуації мовлення (за винятком переносного вживання), у різних мовленнєвих ситуаціях ототожнюється з різними фактами. Пор.: *Аркадій добре розумів, що такі вчинки, на які сьогодні зважився Турбай, даються людині нелегко* (Соб.); *Стати зразком такої людини, що дотримується високих принципів моралі* (з газ.). У першому випадку такі стосується предмета вчинки, у другому такої — особи людина.

Отже, конкретного значення займенник набуває лише в контексті, коли стає ясно, із яким фактом дійсності він співвідноситься (тобто, коли ці факти уже названі іншими частинами мови). Залежність займенника від контексту чи ситуації мовлення, від іншого слова говорить про те, що в значенні займенника є завжди елемент ситуаційності.

Як і числівник, займенник характеризується строкатістю граматичних (морфологічних і синтаксичних) ознак. Одні з займенників відрізняються від інших частин мови відсутністю категорій роду і числа, інші – особливістю системи відмінювання (наявністю суплетивних форм, невластивими для іменних частин мови закінченнями, нерозчленованістю основи і флексії тощо). Тому про граматичні ознаки займенників буде сказано при розгляді кожного окремого розряду.

Займенники відмінюються, хоча кожен розряд і навіть переважна більшість окремих займенників має свої особливості відмінювання (для особових займенників характерний **суплетивізм** – *я мене, мені*; наявність безприйменникових та прийменникових рядів відмінкових форм – *його, до нього*; відсутність у зворотного займенника *себе* форми називного відмінка тощо).

Порівняно з іншими частинами мови участь займенника в творенні інших слів мови обмежена. Лише окремі займенники, наприклад, *сам, себе, що* творять ряди інших частин мови типу *самобутній, самовар, самотній, самотою, самокритика, самоук; себелюбець, себелюбний; щовесни, щогодинний, щодня, щоніченьки*. Від інших займенників утворені прислівники *по-моєму, по-нашому, по-вашому, по-свійськи, просторічні дієслова тикати, викати* та деякі інші.

Займенник виконує синтаксичну функцію усіх тих частин мови, з якими він співвідноситься (іменника, прикметника, числівника), отже, не має своєї власної синтаксичної функції.

За своїм значенням усі займенники поділяються на такі розряди: **особові** та **особово - вказівні**.

1. До **особових** належать займенники *я, ти, ми, ви*. До **особово-вказівних** — *він, вона, воно, вони*.

2. **Зворотний займенник себе**, вказуючи на особу чи предмет, не має форми називного відмінка, а також категорії роду та числа. Може стосуватися усіх трьох осіб: *Я знаю себе; Ти знаєш себе; Вони знають себе*. У формі давального відмінка займенника *собі* його вживання характерне для розмовного мовлення: *«Був собі дід та баба»* (фольк.).

3. **Присвійні займенники**: *мій, твій, ваш, наш, свій, його, її, їх, їхній*. За значенням і граматичними ознаками близькі до прикметників: *«Здоров'я, щастя усім вашим працівникам, щоб вони глибоко орали свою журналістську ниву і в пухкий ґрунт клали тільки добірні зерна, пам'ятаючи – з нами Бог, з нами Україна»* (газ.). *«І тому для мене так трагічно Те, що ти чиясь, а не моя»* (В. Симоненко).

4. **Вказівні займенники** *той, отой, цей, оцей, такий, отакий, сей* (*ся, сі, се*) та нестягнені форми *тая, тую, тії, цяя, ції* вказують на предмети та їхні

ознаки. Вказівний займенник *стільки* співвідносний із кількісним числівником. Напр.: «*Нерозумію, чому оте все добро заслуговує іноді зневажливого слова «черепки»...*» (з газ.); «*Овва, чого заманулося вам, люди-небораки! Забудьте про се, руки масте короткі*» (С. Колесник); «*Сама колись дівуваїа, теє лихо знаю*» (Т. Шевченко).

5. **Означальні займенники** *увесь* (ввесь, весь), *усякий* (всякий), *кожний* (кожен), *жодний* (жоден), *іниий*, *сам*, *самий* вживаються в реченні в ролі узагальнено-якісних означень, а при субстантивації — в ролі підметів і додатків. Займенники *кожний* і *всякий* синонімічні між собою, означають окреме в даному кількісному ряді: «*Кожна птиця знайде свого Гриця; Всяка кузочка свою дружину має*» (нар. тв.).

Займенник *жодний* (жоден) уживається в двох значеннях: 1) «ні один», наприклад: «*Ви все це знаєте: і про десятки великих міст, де немає жодної або с одна-дві українські школи, і про півтори (півтори!) книжки на душу населення, видавані українською мовою...*» (Ю. Мушкетик). 2) «ніякий», наприклад: «*Скажіть мені, чи хто тут не зрозумів слів, сказаних по-українськи чи по-російськи? Всі ми тут розуміли і всі ми відповідно реагуваїи, і не було у нас жодних проблем*» (Ю. Щербак). Діалектне його значення «кожен, всякий», наприклад: «*До Мелашки ходити далеко, сіпали вони жоден вечір зіходитись під вербою, біля Веклиної хати*» (Г. Квітка-Основ'яненко).

Слід розрізняти означальні займенники *сам*, *самий*, *сама*, *самого*, *самі*, *самих*, *самим* від *сам*, *самий*, *самого*, *самої* і т. і. Перший уживається на означення того, що особа, (чи предмет) виконує дію сама, без сторонньої допомоги: «*Самі й розшифровують зібраний матеріал, покладають його на ноти*» (з газ.); «*Тільки пам'ятайте, що сама собою газета не з'явиться*» (газ.). Другий займенник з наголосом на першому складі має значення крайньої просторової чи часової межі іменника, при якому він ужитий: «*Сумна арфістко, — рученьки вербові! — по самі плечі вкутана в туман. Зіграй мені мелодію любові, ту, без якої холодно словам*» (Л. Костенко); «*Дорога йшла з гори та на гору, з гори та на гору, над самою Россю*» (І. Нечуй-Левицький).

У ролі підсилювальної частки при словах на означення часу, причини теж уживається займенник *самий*, наприклад: «*Що це?! Жодного такого камінця на Волині не зустрічається. Це могло бути лише одне. А саме — ідол!*» (з газ.); *саме* тому... *саме* в той час.

6. **Питальні займенники**: *хто*, *що*, *який*, *чий*, *котрий*, *скільки*. Вони містять питання про особу, предмет, ознаку, належність і кількість предметів: «*А жінці хто потрібен, якщо вона — поет?*» (Л. Костенко); «*Або погибель, або перемога, сі дві дороги перед нами стане... Котра з цих двох нам судиться дорога?*» (Леся Українка).

7. **Відносні займенники**. Якщо перелічені питальні займенники приєднують підрядне речення до головного, тобто виступають як сполучні слова і є співвідносними словами до іменника чи займенника головного речення, тоді вони стають відносними займенниками. Є певні особливості їх уживання. Займенник *який* уживається в усіх стилях мови, коли треба вказати на якісний характер ознаки, наприклад: «*Природно, яка позиція — такі й*

результати» (журн.). Займенник *котрий* вживається тоді, коли треба підкреслити вибір осіб, предметів, ознак із ряду однорідних: *«Полювання з крякухою дуже добутчиве, спокійне полювання, особливо для мисливців, котрі вже в літах, котрим уже бродити по болотах та лазити по очеретах, сказать би, важкувато»* (Остан Вишня). Використання відносного займенника *котрий* у значенні який зустрічається значно рідше, наприклад: *«Чується... Шум океану, Луною котрого ця річка Воркоче»* (М. Рильський).

Відносний займенник *чий* вказує на належність предмета, вживається переважно в книжній мові: *«Наблизившись до високоправдивого таланту В. М. Шукшина, поруч побачив Григора Тютюнника, чие «немає загадки таланту. Є вічна загадка Любові»* (з журн.). Займенники *хто* і *що* співвідносні з іменниками: *хто* — з особою, а *що* — з предметом або особою, скільки співвідносний з числівником.

8. До **заперечних займенників** належать слова *ніхто, ніщо, ніякий, нічий*. Вони утворені від відповідних питальних займенників додаванням частки **ні** і вказують на повну відсутність предмета або ознаки: *«А довкола гули КАМази і турбіни ревли із-за тучі, Щоб ніхто ні внизу, ні на кручі Ані крику не чув, ані слів»* (В. Бровченко).

9. **Неозначені займенники**: *дехто, дещо, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, який-небудь, будь-хто, будь-що, казна-що, казна-хто, абихто, абиякий* та ін. Утворюються вони від відповідних питальних займенників додаванням часток *будь*, *-небудь, казна-, хтозна-, аби-, де-, -сь*. Вживаються для вказівки на невідомі, неозначені предмети, їхні ознаки, якості, наприклад: *«Хтось задихається над ними – хто це, хто це?»* (І. Драч); *«Судили колгоспника й робітника, академіка й асенізатора. Будь-хто піддавався остракізмові»* (Б. Харчук).

Відмінкові форми особових і особово-вказівних займенників характеризуються різними основами (явище **суплетивізму**); голосний *є* в родовому і знахідному відмінках займенника Другої особи однини чергується з голосним *о* в давальному, орудному і місцевому відмінках (*тебе – тобі, тобою, на тобі*).

Зворотний займенник *себе* відмінюється, як особовий займенник *ти*.

Вжиті з прийменниками особові займенники 3-ї особи мають у родовому, знахідному, орудному і місцевому відмінках початковий (епентетичний) звук **н**, напр.: *у нього, з неї, над ним, за ними*. Додається **н** до особового займенника 3-ї особи в непрямих відмінках після всіх простих (первинних) прийменників (*без, в, від, для, до, за, з, на, над, перед, під, по, при, про, у, через*) і деяких прийменників іменникового й прислівникового походження (*край, коло, круг, біля, ззаду, навколо, попереду, посеред, проти, після*), причому названі прийменники іменникового й прислівникового походження, як правило, вживаються з родовим відмінком особового займенника.

З давальним відмінком особово-вказівного займенника в сучасній українській літературній мові вживаються тільки окремі прийменники прислівникового походження, як-от: *наперекір йому, навскоси йому, назустріч йому* та окремі прийменники дієслівного походження (*завдяки, навперейми*),

але початкового **н** особово-вказівний займенник у таких випадках не має. Це пояснюється тим, що від прислівників наведені прийменники утворилися значно пізніше. Також не вимагають початкового **н** деякі прийменники іменникового походження, що недавно виникли, та складені прийменники, утворені словосполученням іменників з первинними прийменниками, напр.: *коштом їх, за винятком його* та ін.

Початковий звук **н** у займенниках 3-ї особи розвинувся з колишніх прийменників, що закінчувались на носовий приголосний **н**: *сьн, кьн, вьн*. У зв'язку з діянням закону відкритого складу кінцевий прийменниковий **н**, який закривав склад, став сприйматися як початковий звук прийменника 3-ї особи в непрямих відмінках, внаслідок чого в давньоруській мові склади стали відкритими, наприклад: *вьн гего^въ ніего* (укр. *в нього*); *кьн іему-^къ нгему* (укр. *діалектне к ньому*); *сьн имь-^сь нимь* (укр. *з ним*).

Під впливом названих прийменників з'явився початковий **н** в займенниках і після інших прийменників.

В особових займенниках 1-ї і 2-ї особи, у зворотному займеннику, вказівних займенниках *той* і *цей* в родовому відмінку безприйменникових конструкцій вживаються форми з наголосом на другому складі, напр.: *мене, тебе, себе*; у прийменникових конструкціях наголос на першому складі, напр.: *до мене, від тебе, до себе*.

Як займенник *цей* (*це, ця*), відмінюються займенники *оцей* (*оце, оця*), *сей* (*се, ся*).

Як займенник *той* (*те, та*), відмінюється займенник *отой* (*оте, ота*).

Вказівні займенники *такий, отакий* (*таке, отаке, така, отака*) відмінюються, як прикметники твердої групи.

Вказівний займенник жіночого роду *та* в родовому однини має дві форми: поряд із звичайною нестягненою формою *тієї* (*тієї пісні*) може мати рідше вживану стягнену форму *тої* (*тої пісні*). В орудному однини поряд із звичайною нестягненою формою *тією* (*тією піснею*) існує рідше вживана стягнена форма *тою* (*тою піснею*).

За цим зразком відмінюються займенники *твій, свій*.

Займенники *наш, ваш* відмінюються, як прикметники твердої групи: займенник *їхній* – як прикметник м'якої групи.

Присвійні займенники *мій* (*моя, моє*), *твій* (*твоя, твоє*), *свій* (*своя, своє*) в непрямих відмінках мають закінчення, майже подібні до відповідних форм особово-вказівного займенника *він* (*вона, воно*). Відмінність їх хіба тільки в тому, що

- при зміні **е** на **о** відсутнє пом'якшення попереднього приголосного;
- в формах давального й місцевого відмінків чоловічого і середнього роду та родового й орудного жіночого роду не відбувається в закінченні зміни **є**.

Означальний займенник *весь* (*увесь, ввесь*) в однині відмінюється, як займенник *цей*, але з відмінним м'яким закінченням в орудному відмінку та в паралельній формі місцевого відмінка чоловічого і середнього роду; у множині *цей* займенник має відмінкові форми, подібні до форм прикметників м'якої групи, лише з відмінним закінченням орудного відмінка *-іма* (з старої двоїни).

Означальні займенники *кожний* (кожен), *жодний* (жоден), *всякий*, *самий*, *інший* відмінюються, як прикметники твердої групи.

Означальний займенник *сам* у називному і спільному з ним знахідному множини має паралельні форми: *самі* і *сами*. Форма *самі* є нормою літературної мови: *Ми просили, щоб ви самі сказали* (Лєся Українка); форма *сами* вживається переважно в діалектах, напр.: *Сами б прийшли*.

У місцевому відмінку однини **вказівні, присвійні, означальні й питально-відносні займенники, крім закінчення -ому, мають (рідше) паралельне закінчення -ім: на тім, на цім, на всім, на кожному, на всякім, на самім, на кім, на чім.**

Питально-відносні займенники *хто*, *що* мають різні основи у відмінкових формах і, крім того, не мають форм множини.

У давальному і місцевому відмінках однини питально-відносний займенник *чий* має такі паралельні форми: *чийому* і *чиєму*; *на чийому*, *на чиєму* і *на чийім*.

Питально-відносний займенник *скільки*, як і кількісні числівники, не має граматичної категорії числа. Займенники *скільки* і *стільки* відмінюються, як числівник два: *скільки*, *скільких*, *скільким*, *скількима*; *стільки*, *стільких*, *стільком*, *стількома*.

Питально-відносні займенники *який* і *котрий* відмінюються, як прикметники твердої групи.

Неозначені займенники *будь-хто*, *будь-що*, *хто-небудь*, *що-небудь*, *хтось*, *щось*, *дехто*, *дещо* та заперечні займенники *ніхто*, *ніщо* відмінюються так, як питально-відносні займенники *хто*, *що*.

Стилістичне використання займенників. Широке семантичне застосування та строкатість морфологічних і синтаксичних ознак займенників зумовлюють різноманітність їх стилістичних функцій.

Зворотний займенник себе. Зворотний займенник *себе* завжди стосується тільки підмета й, виступаючи в реченні додатком, набуває значення відповідно до значення підмета: *Василь насипав собі борщу [собі = Василеві]*. Коли займенник *себе* стосується III особи, яку в межах речення можуть позначати різні іменники, то можливе виникнення двозначності внаслідок віднесення займенника *себе* до тих слів, що можуть також виступати як суб'єкти цієї дії або стану: *Степан звелів дружині дати собі вечеряти*. У формі *собі* займенник наближається до частки, надаючи дії відтінку посилення й незалежності в її зв'язку тільки із суб'єктом, який протиставляється оточенню або передає байдуже ставлення до нього: *А він собі йшов та йшов*. Форма *собі* часто вживається із цим значенням у фольклорних (казкових) зачинах: *Жили собі дід та баба*.

Присвійні займенники. За логічного або емоційного підкреслення, виокремлення особи замість можливого займенника *свій* уживають *мій*, *твій*, *наш* і т.д.: *Я славлю мій народ*. У розмовному мовленні *свій* може набувати різноманітних стилістично забарвлених переносних значень:

- передавати узагальнену належність (*Кожен кулик своє болото хвалить. Своє болото найдорощче*);

- уживатися в ролі прикметника (*Свої люди – чужі люди*);
- субстантивуватися (*Своє – найдорожче. Іду до своїх*);
- уходити до складу експресивно забарвлених фразеологізмів (*На своїх двоох. Свого часу*).

Займенник *наш* (*наша, наше, наші*) може:

- передавати близькість, рідність, відданість загальній справі, патріотичні почуття тощо (*За наш народ, за наше національне відродження. Наша Україна*);
- протиставлятися прикметникові з антонімічним значенням (*Наші й ворожі бійці. Наші й чужі люди*);
- субстантивуватися (*Фільм О. Невзорова «Наші»*);
- здебільшого опредмечуючись, входити до складу різних фразеологізмів (*Наша взяла! Наших б'ють! І нашим і вашим. Наш брат. Наше згори*).

Означальні займенники. Синонімія означальних займенників – явище, характерне для мови ЗМІ. Спільною рисою означальних займенників *весь, всякий, сам, самий, кожний* (*кожен*), *жодний* (*жоден*), *інший* є узагальнено-якісне значення, властиве їм.

Водночас кожний із означальних займенників має свої відтінки значення й особливості вживання. Зокрема, займенники *всякий і кожний* дуже близькі за значенням. Вони позначають сукупність узятих окремо одиниць кількісного ряду. Проте окремішність, розділовість виразніше передає займенник *кожний*, а сукупність – займенник *усякий*.

Займенник *усякий* має ще й такі особливі значення:

- різний, різноманітний, найрізноманітніший, усілякий (*Ходять тут усілякі люди*);
- будь-який із ряду однорідних предметів (*Про це здогадається всяка дівчина*).

Займенник *кожний* (*кожен*) має інші особливі значення:

- один з усіх у цьому кількісному ряді (*Кожен зі студентів*);
- будь-який із собі подібних, узятий окремо (*Кожен журналіст має це знати*).

Займенник *увесь* (*весь, весь*) має значення суцільності, сукупності, повного охоплення чогось. При цьому займенник *весь*:

- в однині встановлює зв'язок частини предмета з його цілістю (*весь текст*);
- у множині встановлює зв'язок предмета або особи із сукупністю однорідних предметів чи осіб (*усі друзі*).

Займенник *сам* (*сама, само*):

- виокремлює, підкреслює самотійну роль особи або предмета (за уособлення): *Я сама це зроблю*;
- позначає відокремлення особи або предмета від інших осіб або предметів (*Самі очі, здавалося, просили про допомогу*);
- набуває значення «один», «тільки один» (*Я піду сам*);
- виокремлює серед інших особу, предмет, підкреслює їх важливість, неповторність (*З його творів дихало саме життя*).

Займенник *самий* (*сама, саме*) здебільшого стосується неістот, уживаючись:

- для передавання крайньої межі в якомусь просторовому або часовому понятті (*до самого ранку*);

- для підкреслення тотожності (у поєднанні з вказівним займенником): *той самий*;

- у ролі посилювальної частки при іменниках чи прислівниках, що позначають час (*саме тоді*).

Не вживається займенник *самий* для творення складеної форми найвищого ступеня порівняння прикметників (не *самий розвинутий*, а *найбільш розвинутий*).

Займенник *інший* уживається для відмежування якогось предмета чи якоїсь особи від уже відомих предметів чи осіб, протиставляючи цей предмет чи цю особу першому, попередньому (*Тепер настали інші часи*).

Займенник *жодний* окремі дослідники не без певних підстав відносять до розряду заперечних. Проте в багатьох підручниках і посібниках для вищих шкіл слово *жодний* розглядають серед означальних займенників. У сучасній українській мові займенник *жодний* (*жоден*) уживають у таких двох значеннях:

- у значенні «ні один» (*жодний з відомих мені перекладачів*);
- у значенні «ніякий» (*це не мало для нас жодних наслідків*).

У деяких випадках займенники *усякий* (*всякий*), *кожний*, *будь-який* можуть замінювати один одного без будь-яких смислових змін, наприклад: *Кожна (або всяка) людина прагне бути щасливою; Президент зможе відповісти на будь-яке (всяке) запитання (заміна можлива)*.

Паралельні форми означального займенника *кожний* і *кожен* використовуються в усіх стилях мови, але в офіційно-діловому мовленні надається перевага формі *кожний*.

Займенник *усякий* (*всякий*) вживається переважно у розмовному мовленні та художньому стилі. Наприклад: *У всякого своя доля і свій шлях широкий* (Т. Шевченко).

Заперечні займенники. Займенники *ніхто*, *ніщо*, *ніякий*, *нічий*, *нікотрий* утворені від питальних за допомогою частки *ні*. Вони передають заперечення того лексичного змісту, який позначено відповідним питальним займенником.

Заперечні займенники можуть указувати на:

- повну відсутність особи, предмета (*ніхто цього не знав; нічого тут не було*); *око*).

- повну відсутність ознаки предмета (*ніякий колір так не подразнює*

Названі займенники вимагають заперечної форми присудка, але, незважаючи на формальне виникнення в реченні із заперечними займенниками подвійного заперечення, це речення не перетворюється на стверджувальне (Порівняйте: *Я не можу не писати* = *Я можу (мушу!!!) писати* і *Ніхто не писав* = *Хтось писав*).

Неозначені займенники. Неозначені займенники мають певні функціонально-стилістичні й експресивно-змістові особливості, зумовлені

характером часток, за допомогою яких вони утворюються від питальних займенників. Так, із частками *аби-*, *казна-*, *хтозна-*, *бозна-* займенники вживаються переважно в розмовному мовленні: *абихто*, *казна-що*, *бозна-який*. До просторіччя належать форми із *чортзна-*: *чортзна-хто*. Ці займенники передають здебільшого погорду, пиху, зневагу, презирство, обурення тощо. Емоційного забарвлення можуть набувати й інші неозначені займенники (байдужості, зневаги тощо): *Якийсь доцент!* При цьому під час перекладу з російської мови треба зважати на те, що не всі російські неозначені займенники можна автоматично передавати аналогічними українськими. Скажімо, російський займенник *некоторые*, що виконує в реченні роль підмета чи додатка (не означення), варто перекладати на українську мову не як *деякі*, а як *дехто* (зрідка *дещо*): *Некоторые об этом знают. Некоторые из них об этом знают* – *Дехто про це знає. Дехто з них про це знає*.

Займенник *будь-який* вживається у публіцистичному і науковому стилях.

Сучасний Київ можна порівняти з будь-якою європейською столицею.

Займенник *будь-який* дуже часто під впливом російської мови замінюється прикметником *любий*. Наприклад: *Завтра ми надамо вам любу (будь-яку) інформацію з питань, що належать до нашої компетенції*.

Прикметник *окремый* іноді вживається замість неозначеного займенника *деякий* (окремі підприємства, окремі студенти). Не можна забувати, що основне значення слова *окремый* – це «*незалежний*». Наприклад: *Не виконали план окремі підприємства міста*. Як зрозуміти цю фразу: деякі, певні чи самостійні, незалежні?

Російським прислівникам *по-моему*, *по-вашему*, *по-нашему* в українській мові відповідають особові займенники, що стоять у знахідному відмінку з прийменником *на*: *на нашу думку*, *на ваш розсуд*, *як на мене*.

Перехід інших частин мови в займенники називають **прономіналізацією**.

Повний перехід у займенники можливий лише для:

- залежних прислівників: *Серед десяти команд явно наша посіде призове місце;*

- залежних прикметників: *Підприємство цілий (весь) місяць відшкодовувало збитки;*

- залежних дієприкметників: *Даний (цей) варіант улаштовував керівника проекту;*

- кількісного числівника *один* у поєднанні із заперечною часткою *ні*, що виступає в значенні займенників *жоден*, *ніхто*, *ніякий*: *Ні один (жоден) виборець не проголосував проти нашого кандидата;*

- залежних порядкових числівників: *Повна гарантія можлива лише, якщо там буде присутній хто-небудь третій (інший);*

- залежних іменників, які втратили своє лексичне значення: *Факт (це) було зафіксовано у протоколі зборів.*

Прономіналізовані слова зберігають усі граматичні ознаки своєї частини мови, виступаючи, зазвичай, синонімами до займенників.

Контрольні запитання та завдання

1. Які граматичні категорії має іменник?
2. Які іменники стоять поза відмінами?
3. Як визначається рід іменників, що характеризують людину за родом діяльності, званням, посадою?
4. Як визначається рід невідмінюваних іменників?
5. Як визначається рід аббревіатур?
6. Які іменники вживаються тільки в однині / множині?
7. Поясніть статус вокатива в системі відмінків іменників української мови.
8. Пригадайте правило вживання іменників чоловічого роду II відміни родовому відмінку однини.
9. Поясніть систему закінчень іменників у родовому відмінку множини.
10. Яка роль прикметників у мові?
11. Якими граматичними значеннями та іншими властивостями якісні прикметники відрізняються від відносних?
12. Якими способами можна передати різну міру якості?
13. Від яких іменників творяться присвійні прикметники? Як вибір суфікса залежить від відміни й групи іменника?
14. Чим відрізняються відмінкові форми прикметників твердої і м'якої груп?
15. Як по-різному можна групувати числівники?
16. Чому більшості числівників невластиві такі граматичні категорії, як рід і число, тим часом як числівник *один* має їх?
17. Чи однакових форм набувають прості числівники в складі складних числівників та відчислівникових слів?
18. Чому потрібно розрізняти відмінювання власне кількісних і збірних числівників?
19. У чому полягає відмінність у відмінюванні назв десятків і назв сотень?
20. Коли вживання збірних числівників обов'язкове або бажане?
21. У чому полягають особливості відмінювання займенників кожного розряду?
22. Назвіть засоби вираження відмінкових значень займенників.
23. Що таке прономіналізація? Наведіть приклади.
24. Які семантичні та граматичні зрушення відбуваються при вживанні займенників у значенні інших частин мови?
25. Назвіть основні правила правопису складних займенників.

ТЕМА 3.2 ДІЄСЛОВО. ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ

План

- 1 Загальні відомості про дієслово як частину мови.
- 2 Класифікація дієслівних граматичних категорій.

1 Загальні відомості про дієслово як частину мови

Дієслово серед інших повнозначних частин мови вирізняється специфікою семантики й наявністю системи форм (дієвідмінюваних: особових і родових, відмінюваних: *дієприкметник та незмінних (недієвідмінюваних і невідмінюваних): інфінітив, дієприслівник, форми на -но-, -то-). Дієсловом* називається повнозначна частина мови, що об'єднує слова, які означають динамічну ознаку (дію або стан) у процесі її становлення, тривання, розгортання й виражають це значення за допомогою загальнодієслівних категорій виду, перехідності, стану й частководієслівних граматичних категорій способу, часу, особи, роду, числа. Для дієприкметника характерними також є іменні категорії відмінка, роду, числа.

2 Класифікація дієслівних граматичних категорій

Загальнодієслівна категорія виду вказує на відношення дії до її внутрішньої межі, реалізації, що позначається на її обмеженості/необмеженості, цілісності/нецілісності. Опозиція форм доконаного і недоконаного виду складає **видову пару, або видову кореляцію**. Члени видової пари мають тотожне лексичне значення (*перечитати – перечитувати*). Категорію виду мають усі дієслова, але не всі дієслова формують видові пари.

Залежно від реалізації виду дієслова української мови поділяються на 3 групи:

- парновидові (утворюють видову пару);
- одновидові (функціонують у мові лише у формі одного виду – доконаного чи недоконаного);
- двовидові (у семантичній структурі яких поєднуються значення обох видів, ці дієслова не мають окремого формального показника для різних видів, а граматичне значення доконаного чи недоконаного виду одержують лише у контексті).

Існують два шляхи творення видової кореляції: *перфективація* – це процес творення дієслів доконаного виду від дієслів недоконаного виду; *імперфективація* – творення дієслів недоконаного виду від дієслів доконаного. Засобами перфективації є:

- префікси (в окремих дієсловах на зразок *робити – зробити, дарувати – подарувати, писати – написати*, у яких не відбувається зміни лексичного значення); слід пам'ятати, що префіксальні видові пари формуються вибірково, здебільшого префіксальні дієслова перебувають поза межами власне видових протиставлень, бо префікси переважно змінюють лексичне значення дієслів;
- суфікс *-ну-* зі значенням одноразової дії (*стукати – стукнути, свистіти – свиснути*).

Засобами імперфективації найчастіше виступають:

- суфікси: *-ува-* (*переписати – переписувати, скоротити – скорочувати*),

-а- (*рушити – рушати, кінчити – кінчати*), **-и-** (*винести – виносити*), **-ва-** (*дати – давати, зашити – зашивати*);

– чергування голосних у корені дієслова (*вибрати – вибирати, випекти – випікати, допомогти – допомагати, принести – приносити*);

– чергування приголосних, яке супроводжується іншими засобами вираження граматичної категорії виду (*скочити – скакати, зарядити – заряджати, вимостити – вимощувати*);

– зміна наголосу (*накидати – накидати, висипати – висипати, виміряти – виміряти*);

– суплетивізм (*узяти – брати, сказати – говорити, знайти – шукати*).

В українській мові частина дієслів не має видової пари. Ці дієслова виступають або у формі недоконаного, або у формі доконаного виду, їх можна погрупувати за семантикою та морфемною структурою – за наявністю відповідних афіксів.

До **одновидових безпрефіксних дієслів недоконаного виду** належать дієслова на **-увати** — зі значенням ставлення до об'єкта (*годувати, гордувати, командувати*), на **-ати, -ити** — дієслова мовлення (*говорити, базікати, твердити*), пересування і переміщення (*ходити, возити, літати, тягати*), мислення (*марити, мріяти*) та ін. До одновидових дієслів недоконаного виду відносять також дієслова з префіксом **по-** зі значенням повторюваності дії: *пописувати, почитувати, подумувати, поглядувати, походжати*.

До **одновидових дієслів доконаного виду** належать переважно префіксальні дієслова:

- із префіксом **роз-**, які вказують на результати дії (*розговоритися, розноситися, розкричатися*),

- із префіксом **на-**, які виражають вичерпність виконуваної дії (*находитися, начитатися, надивитися, нагостюватися, напрацюватися*),

- із префіксами **за-, про-** (*запрацюватися, заплакати, затреміти, пропрацювати, проплакати*), з подвійним префіксом **попо-** на позначення імперативної завершеної дії (*поповодити, попоходити, поподумати, попожити*).

Окремі дієслова поєднують у собі значення як доконаного, так і недоконаного виду (**двовидові дієслова**). До них належать дієслова із суфіксом **-ува-** переважно іншомовного походження: *абсорбувати, автоматизувати, акредитувати, амортизувати, атакувати, атестувати, афішувати, вітамінізувати, воєнізувати, гарантувати, гранулювати, діагностувати, існувати, драматизувати, експортувати, інтенсифікувати, інформувати, кодифікувати, лімітувати, наслідувати, організувати, телеграфувати, телефонізувати, телефонувати, яровизувати, а також веліти, вінчати, женити*.

Це так звані двовидові дієслова виявляють своє видове значення в контексті, напр.: *Інструктор велів покликати собаку* (доконаний вид); *Живи, як велить тобі совість* (недоконаний вид).

Дієслова недоконаного виду мають чотири часові форми: *теперішній, минулий, давноминулий і майбутній (складну і складену форми), дієслова доконаного виду — минулий і простий майбутній.*

Дієслівна категорія **стану** – це граматична категорія, яка виражає відношення між дією, дійовою особою (суб'єктом дії) і предметом (об'єктом), на який спрямована дія. Вона тісно пов'язана з категорією *перехідності/неперехідності* й підпорядкована їй. Категорія стану властива не всім дієсловам, а тільки перехідним і співвідносним з ними неперехідним, які утворені за допомогою постфікса *-ся*. Виявляється вона у формах слова та особливостях керування.

Категорія стану не властива:

- неперехідним дієсловам без постфікса *-ся*: *сидіти, лежати, стояти, мерзнути, хворіти*;
- дієсловам з постфіксом *-ся*, які утворені від неперехідних дієслів: *сміється, сидиться*;
- безособовим дієсловам на *-ся*, а також особовим дієсловам, що вживаються в значенні безособових: *стається, хочеться, розвидняється*;
- дієсловам на *-ся*, що не мають співвідносних перехідних дієслів: *гордиться, усміхається, боїться*.

У сучасній українській мові розрізняються **активний і пасивний** стани. Окрема група – зворотні дієслова, у яких пасивне значення формується постфіксом *-ся*.

Активний стан мають усі перехідні дієслова, які означають дію, спрямовану на прямий додаток – іменник у **формі знахідного відмінка без прийменника**: *«Естафету гострого й дотепного слова Остапа Вишні сьогодні високо й впевнено несуть в Україні його учні» (з газ.)*.

Пасивний стан мають неперехідні дієслова з постфіксом *-ся*, співвідносні за своїм лексичним складом і граматичним значенням з дієсловами активного стану. Вони означають дію, спрямовану на об'єкт, що виступає в реченні у функції підмета. Реальна дійова особа в таких пасивних конструкціях виконує роль додатка, вираженого іменником у формі орудного відмінка без прийменника: *«Спеціальні питання обговорюються депутатами в секціях» (з газ.)*; *«Кожен новий гол радісно зустрічався вболівальниками» (з газ.)*. У реченні з дієсловом пасивного стану реальний виконавець дії може й не називатися.

Пасивний стан може бути виражений також пасивним дієприкметником, неособовою формою предикативного дієприкметника на *-но, -то*, утвореними від перехідних дієслів. Пор.: *Товариство організоване. – Товариство організовано.*

Зворотні дієслова означають дію, яка спрямована на дійову особу. Залежно від лексичного зв'язку з іншими словами в реченні зворотні дієслова поділяються на підгрупи:

- власне зворотні дієслова. Виражають конкретну дію, виконавцем якої є дійова особа, на яку ця дія й поширюється. Постфікс *-ся* в цих формах за своїм

значенням дорівнює зворотному займеннику *себе* в знахідному відмінку: *одягатися, умиватися, голитися, взуватися* і под.;

- непрямо зворотні дієслова. Дія, передана ними, виконується дійовою особою, об'єкт дії виступає у функції непрямого додатка або зовсім усунений: *запасатися* (їжею), *поратися* (біля печі);

- загально зворотні дієслова. Вказують на внутрішній стан людини, її настрій, переживання: *вертітися, гніватися, сміятися, журитися, турбуватися*;

- безоб'єктно зворотні дієслова. Виражають дію, постійно властиву дійовій особі: *кропива жалиться, корова б'ється, собака кусається*;

- взаємно зворотні дієслова. Означають дію, яку виконують дві або кілька дійових осіб, кожна з яких є одночасно і об'єктом дії. Дії суб'єктів спрямовані один на одного: *листуватися, радитися, зустрічатися, боротися*.

Дієслова поділяються на перехідні і неперехідні. Перехідні дієслова називають дію, яка поширюється на об'єкт – конкретний предмет, особу чи іншу якусь істоту: *спекти коровай, навчати дітей, слухати маму, пасти корову*.

До перехідних належать дієслова зі значенням:

- конкретної фізичної дії: *ліпити, будувати, шити, в'язати, фарбувати, копати, асфальтувати*;

- інтелектуальної діяльності та мовлення: *писати, читати, слухати, додавати, говорити, казати, мовити*;

- руху, переміщення: *нести, сунути, везти, котити, штовхати*. Об'єкт після перехідних дієслів виражається формою: а) знахідного відмінка без прийменника: *слухати пісню, виконати завдання, посадити дерево, написати твір*; б) родового відмінка без прийменника:

- якщо дія поширюється не на весь предмет, а лише на його частину: *відсипати цукру, налити води, насипати борошна*;

- якщо перед дієсловом наявна заперечна частка *не*: *не прочитати роману, не виконати вправи*.

Неперехідні дієслова називають дію, що не переходить на предмет: *зеленіє ліс, птах летить, батько сумує*.

До неперехідних належать дієслова, що означають:

- стан людини та довкілля: *сумувати, веселитися, бідувати, світає, вечоріє, дощить, гримить*;

- динамічні процеси в рослинному світі: *рости, квітнути, цвісти, в'янути*;

- професійну чи громадську діяльність людей: *головувати, директорувати, маклерувати*;

- звуки тварин, комах, птахів і неживої природи: *гавкати, воркотіти, шипіти, тьохкати, дзюрчати*.

Майже всі дієслова з постфіксом **-ся**, є неперехідними: *митися, одягатися, зустрічатися, веселитися, листуватися* тощо.

Чіткої межі між перехідними і неперехідними дієсловами немає. Деякі перехідні можуть уживатися в значенні неперехідних: *читати книгу, писати речення* (перехідні) – *читати вголос, писати повільно* (неперехідні).

Категорія способу – частково дієслівна категорія, що виражає відношення дії, процесу чи стану до дійсності з погляду мовця.

В українській мові розрізняють три способи дієслова: **дійсний, умовний, наказовий**.

Дійсний спосіб дієслова позначає реальну дію, що вже відбувалася, відбувається чи відбуватиметься в одному з трьох часових планів:

–теперішньому: *Молода мати з маленьким дитям стоїть у зажурі над гранітною плитою (І. Цюпа);*

–минулому: *Наливались, половіли жита (І. Цюпа);*

–майбутньому: *Він зрозуміє, що ця байдужість страшніша за стогони й сльози (М. Стельмах).*

Дійсний спосіб виражається за допомоги форм особи і часу, для минулого часу – також і форм роду. Дієслова дійсного способу можуть уживатися із заперечною часткою *не*: *Соломія не відривала очей від берега (М. Коцюбинський).*

Умовний спосіб дієслова позначає дію, можливу за певних умов: *Уже б співали треті півні, якби вони тут десь були (П. Дорошенко).* Форми умовного способу з погляду вираження – це аналітична структура, що твориться поєднанням дієслова у формі минулого часу з часткою *би (б)*: *писав би, писала б, писало б, писали б*. Дієслова умовного способу мають тільки форми числа, а в однині – роду.

Частка *би, б* завжди пишуться окремо з дієсловами, з якими утворює умовний спосіб. Вона може стояти після дієслова й перед ним, а також відокремлюватися іншими словами від дієслова: *Я поїхав би, аби тільки допомогти (Петро Панч). Коли б мене забили, ти б став володарем моїх багатств (А. Шиян). Солов'єм якби я став, то любов свою до тебе я б на весь світ проспівав (В. Сосюра).*

Наказовий спосіб дієслова виражає наказ, прохання, пораду, заклик, застереження, тобто спонукування до дії: *Ой, дівчино, відчини, Своє-моє серденько звесели (Укр. народна пісня).*

Дієслова наказового способу мають категорію виду, особи (2-ї однини, 1-ї і 2-ї множини, 3-ї однини і множини).

Форми наказового способу утворюються від основи теперішнього часу за допомоги закінчень.

Закінчення другої особи однини виражає закінчення *-и* (*біж-и, вар-и, напиш-и, вибер-и*), а також нульове закінчення (*бігай-0, ляж-0, встань-0, дістань-0*). Значення другої особи множини – закінчення *-іть (-іте), -те* (*біж-іть, напиш-іть, читай-те, звеселяй-те, прочитай-те, насип-те*).

Форма першої особи множини утворюється за допомоги закінчень *-імо, -мо*: *пиш-імо, вар-імо, читай-мо, стань-мо, приляж-мо*.

Третя особа множини і однини утворюється аналітично: поєднанням частки *хай (нехай)* із дієсловами третьої особи однини чи множини

теперішнього або майбутнього часу доконаного виду: *хай (нехай) принесе, хай (нехай) заспіває, хай (нехай) принесуть, хай (нехай) заспівають*.

Більшість дієслів може виступати у формах наказового способу. **Перешкоджають творенню** особових форм наказового способу семантичні та структурно-морфологічні особливості дієслів (якщо дія, що виражає дієслово, характеризує неживий предмет, дієслово має негативне значення, дієслово є безособовим тощо). Лише в поезії за умов персоніфікації від деяких із них творяться форми наказового способу: *Зеленійся, рідне поле, Українська ниво! Підоймися, колосися, Достигай щасливо* (І. Франко).

Утворюючи будь-які способів форми, а також дієприкметники та дієприслівники, ви не повинні змінювати вид дієслова!

Категорія часу – це центральна власне-дієслівна граматична категорія, яка виражає відношення дії до моменту мовлення. Дія протікає в трьох планах:

- одночасно з моментом мовлення,
- до моменту мовлення,
- після моменту мовлення – тобто в теперішньому, минулому і майбутньому планах.

Категорія часу тісно пов'язана з категорією особи і виявляється в особових формах. Така неособова категорія, як інфінітив, не має категорії часу, а дієприкметник і дієприслівник передають її безвідносно до моменту мовлення. Час дієслова виражається морфологічно в дійсному способі. Виділяються такі часові форми: *теперішнього часу, минулого, давноминулого і майбутнього*.

Умовний і наказовий способи не мають часової диференціації.

Теперішній час означає співвідносність дії з моментом мовлення. Його мають лише дієслова недоконаного виду. Момент мовлення може збігатися або не збігатися з моментом безпосереднього говоріння. Залежно від цього розрізняють пряме й відносне вживання форм теперішнього часу. Форми теперішнього часу при їхньому прямому вживанні мають два значення: 1) значення теперішнього актуального і 2) значення теперішнього неактуального (їх ще називають прямим детермінованим значенням і прямим недетермінованим).

Теперішній актуальний – це основне значення теперішнього часу. Дія передається як така, що відбувається в момент мовлення. Як приклад такого значення можна навести уривок із твору Ю. Яновського: *«І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі – то тільки вмій прислухатися – шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де пливуть хмарки на синьому повітрі, тоді здається, що сам лежиши у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеши під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиши – скільки живих друзів у тебе в степу»*.

У цьому значенні дієслова теперішнього часу часто вживаються в газетних текстах, телерепортажах, де йдеться про події, очевидцем яких був автор: *«Давно вже немає Косинки. Могила його невідома... Я ж бачу його тільки живим, з м'якою мудрою усмішкою, ясними вдумливими очима, повними надзвичайної життєвої сили»* (з газ.).

Теперішній неактуальний передає дію, яка розпочалася до моменту мовлення, відбувається під час мовлення й триватиме після розповіді про неї. Він означає дію, яка відбувається постійно або регулярно повторюється: *Вода кипить при ста градусах.*

У вживанні неактуального теперішнього виділяється ще значення теперішньо-минулого і теперішньо-майбутнього часу.

Теперішньо-минулий час переносить дію у план минулого. Це досягається поєднанням дієслова у формі теперішнього часу з прислівниками й прислівниковими словами. Напр.: *«Я бачу мільйони людей, що пересуваються по дорогах і полях, тягнуть на собі гармати і міномети, я чую гуркіт танків, які ринули з вихідних позицій у бій, наді мною ревуть мотори літаків, що йдуть на поземному льоті, мені пахнуть постріли і вибухи, солдатські чоботи і кров, розорана бомбами земля, і я чую різкий аромат стоптаного полину – це те, що відбувалося тут ще торік»* (Ю. Яновський). Ця часова форма відома ще під назвою теперішнього історичного. Характерна вона для розповідей про події минулого.

Різновидом теперішньо-минулого часу є **теперішній живописний**. Він уживається для опису картин природи, обставин, за яких відбувається дія. Напр.: *«Раненько вдосвіта ви берете рушницю, весло, кошика, де покахкує крякуха, і йдете на Кримасове озеро... Ви довгенько ходите понад осокою, вдивляєтесь, шукаєте, де прим'ята осока... Ось вона! Чавкають чоботи, які ви з трудом витягаєте з баговиння, видираєтесь на купину і потім, з купини на купину перестрибуючи, наближаєтесь до очерету... Ось і човен. Виштовхнувши човна на глибоченьке місце, ви сідаєте й правуєте на озеро...»* (Остан Вишня).

Перед нами постає один із типових днів полювання, який пригадав автор. Він дає нам змогу, ніби на картині, побачити те, що бачив і переживав сам не один раз.

Значення минулої дії може підсилюватися частками *було, бувало*: *«Як була я малою, то мені було не раз сниться, що моя мати чеє мені коси, влітає червоні кісники, вбирає мене в квіти та стрічки, голубить та жалує мене»* (І. Нечуй-Левицький).

Теперішньо-майбутній виражається поєднанням дієслова теперішнього часу з прислівниками й прислівниковими словами з часовим значенням. Він має місце як у художніх творах, так і в наукових текстах: *«Ми починаємо бій о шостій ранку – попередимо ворога на дві години... Ти з сотнею кінноти стаєш перед Павлівкою. Артилерія з кулеметами рушає в оце ось село в долині праворуч – верства до нього. Я з рештою кінноти, з кулеметами і кількома гарматами стаю тут ось, де ми стоїмо, під скиртою. Рівно о шостій годині починає артилерія. Всі наші гармати ураганним вогнем мстимуть Павлівку... Через півгодини ти йдеши в атаку на Павлівку, вибиваєш звідти ворога і тримаєшся, поки тобі не допоможуть зліва»* (Ю. Яновський).

Такі випадки вживання трапляються в підручниках, посібниках, коли описується послідовність дій при виконанні дослідів, вправ: *«Ви добираєте речення, у яких є обставинні прислівники місця, і пишете їх у колонку ліворуч, а*

праворуч паралельно записує речення з тими ж самими прислівниками в ролі прийменника» (підручник).

Майбутній час недоконаного виду означає дію, яка буде здійснена після моменту мовлення. Відомі дві форми майбутнього недоконаного: синтетична й аналітична.

Синтетична форма утворюється за такою моделлю: інфінітив + суфікс майбутнього часу -м- + тематичний суфікс -е- + особове закінчення.

Я читати-м-у, косити-м-у, сидіти-м-у

Ти читати-м-е-ш, косити-м-е-ш, сидіти-м-е-ш

Він читати-м-е, косити-м-е, сидіти-м-е

Ми читати-м-е-мо, косити-м-е-мо, сидіти-м-е-мо

Ви читати-м-е-те, косити-м-е-те, сидіти-м-е-те

Вони читати-м-у ть, косити-м-уть, сидіти-м-уть

Аналітична форма складається з особових форм дієслова *бути* й інфінітива основного дієслова недоконаного виду. Дієслово *бути* змінюється за першою особовою парадигмою і є показником часу, особи й числа.

Я буд-у читати, писати

Ти буд-е-ш ходити, сидіти

Він, вона, воно буд-е говорити, робити і т. д.

Ми буд-е-мо Ви буд-е-те Вони буд-уть

Майбутній час доконаного виду означає дію, яка буде здійснена в момент мовлення або після нього. Дія майбутнього доконаного виду здебільшого відбувається після моменту мовлення, рідше – у момент мовлення. У цьому випадку майбутній час набуває значення теперішнього. Це буває тоді, коли дієслова теперішнього й майбутнього часу вживаються в одному реченні як однорідні: *«Утомився вороненький, іде, спотикнеться»* (Т. Шевченко).

Як і теперішній, майбутній час дієслів доконаного виду **може означати дію постійну, позачасову**. Проте сфера його вживання обмежена. Він трапляється лише в приказках і прислів'ях з узагальнено-особовим значенням: *Що посієш, те й пожнеш; Ворон ворону ока не виклює, Вдача собача: не брехне – то й не дихне*.

Якщо дієслово майбутнього часу доконаного виду вживається в реченні поряд з формами минулого й теперішнього історичного часу, то воно виражає дію, що відбулася до моменту мовлення: *«Все небо облягли темні купчасті хмари, які шалено летять в одному напрямі. На мить з'явиться сонце, залле блиском сивий океан і знову сховається за хмарами. Вітер реве... і виє у снастях»* (К. Станюкович).

Часто в художніх творах у таких випадках уживаються частка *було* і слово *бувало*, які наголошують на віднесенні дії до минулого: *«Було як почують хуторяни, що йде татарва, то заганяють скотину і ховаються по байраках і котлованах; як же бувало слобожани шурнуть звідтіля татар, то й вони де не візьмуться, на коней, за мушкети, і собі проводжають непрошених гостей»* (О. Стороженко).

Дієслова минулого часу означають дії, які відбулись або відбувались до моменту мовлення.

Форми минулого часу творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса -в (у кінці слова після голосного), його варіанта – суфікса -л- (перед голосним), а також нульового суфікса (у кінці слова після приголосного). Напр.: *носи-(ти) + -в = носив, носи + -л- + а(о), біг-(ти) + 0 = біг, біг + -л- + а(о), сказа-(ти) + -в = сказав, сказа + -л- + а(о), принес-(ти) + 0 = приніс, приніс + -л- + а(о).*

Дієслова минулого часу бувають недоконаного й доконаного виду. Дієслова недоконаного виду в минулому часі означають переважно дії, які виконувались у минулому й не пов'язані з моментом мовлення в теперішньому часі. Це дії, не завершені в часі, повторювані. Напр.: *«Транспортна магістраль, що вела з Подолу на Печерськ, відома з найдавніших часів під назвою Старої дороги. Від заснування Печерського монастиря та замиської князівської резиденції у Берестовому між власне Києвом і цією околицею підтримувалися найтісніші зв'язки. Та міською вулицею вона стала вже у XVIII столітті»* (з журн.).

Дієсловам минулого часу доконаного виду властива **результативність дії, завершеність** її: *писав – написав, казав – сказав, робив – зробив, відповідав – відповів*. Дієслова минулого часу означають дію, що почалася до моменту мовлення про неї, але її результат має продовження тепер. Напр.: *«Минуло трохи більше року, як землетрус обернув тишу Мессіну в груді каміння... Ступивши на землю, я сподівався стрінути тишу і холод великого кладовища і був здивований дуже, коли побачив осла з повними кошиками на спині, що переступав обережно через каміння розмитого бруку, тримаючись холодку од зруйнованих стін прибережних будинків»* (М. Коцюбинський).

Іноді форми минулого доконаного вживаються **зі значенням близького майбутнього**: *«Він повертається до неї (дружини) на порозі і, виходячи, промовляє спокійно: — Я пішов»* (О. Довженко).

Давноминулий (передминулий) час означає минулу дію, яка відбулася перед іншою минулою дією. **Форми** давногоминулого часу **аналітичні**. Вони творяться додаванням до дієслова минулого часу переважно доконаного виду основної дії родової форми минулого часу допоміжного дієслова *бути*: *сказав був, відповіла була, зустрічався було, написали були*. Давноминулий час виступає **переважно в складносурядному реченні**, частини якого з'єднані **протиставним сполучником**: *«Ніби задрімав був зразу, але щось приверзлося, то й прокинувся рано»* (А. Головка); *«Він щось почав був говорити, та судді річ йому спочатку перебили»* (Є. Гребінка).

У цих двох складносурядних реченнях присудки обох складових частин кожного речення виражають психологічні ситуації, у яких одна заперечує іншу. У першому реченні сну протиставляється пробудження, у другому – актові мовлення – раптове припинення його.

Уживається в одній із частин складнопідрядного речення: *«Коли його висока постать появлялась було у дверях, Марія здригалась»*; *«Після того, як економ ледве був утік з поля, ніхто більше не важивсь займати коні»* (М. Коцюбинський).

Категорія особи виражає відношення дії до дійової особи. Вона тісно пов'язана з категорією особи займенника (*читаю – я читаю, читаєш – ти читаєш і т. д.*), її значення базується на протиставленні шести взаємопов'язаних форм: 1, 2, 3-ї особи однини і 1, 2, 3-ї особи множини. Якщо дійова особа є тією особою, що розповідає про дію, дієслово вживається у формі 1-ї особи однини або множини: *«Я люблю вічний гомін у місті» (В. Сосюра); «Собі я бажаю не сну, а життя» (Леся Українка); «Ми з тобою стали вільними людьми» (В. Сосюра).* Якщо дійовою особою є не той, хто говорить, а співбесідник, до якого безпосередньо звертається мовець, то дієслово вживається у формі 2-ї особи однини або множини: *«Волю ти й силу з ним маєш єдину» (М. Рильський).*

Дієслово, що означає дію, у виконанні якої дійова особа не бере участі, а про неї розповідає той, хто говорить, належить до 3-ї особи однини або множини: *«Вона бачить його завжди напруженим, бадьорим у труді» (С. Скляренко).*

Категорія числа граматично виявляється у формах трьох парних протиставлень:

*1-ша особа однини – 1-ша особа множини,
2-га особа однини – 2-га особа множини,
3-тя особа однини – 3-тя особа множини.*

Особові форми у певних стилістично зумовлених ситуаціях можуть уживатися одна замість одної.

Форми 1-ї особи множини можуть уживатися замість 1-ї особи однини. Це буває в таких випадках: 1) якщо той, хто говорить, не хоче виділяти себе із числа своїх читачів або слухачів: *«Розглянемо одне з речень наведеного уривка» (підручник).* Таке вживання властиве науковому і публіцистичному стилям. Воно має місце в наукових творах, доповідях, лекціях; 2) у мові імператорських і королівських указів, маніфестів і под. Такі конструкції в наш час сприймаються як анахронізми і використовуються в художніх творах.

Форми 1-ї особи множини вживаються в значенні 2-ї особи однини і множини. Це форма співчутливого ставлення до співбесідника: *– Як ми себе відчуваємо? – А ми скоро підростемо і підемо до школи.*

Форми 2-ї особи однини спеціально замінюються формами 2-ї особи множини. Це так зване звертання на «ви». Воно є формою ввічливості й використовується як звертання до незнайомої особи, молодших віком до старших, дітей до батьків: *«– Ви б лягли, мамо, спочили, – упоравшись коло печі, каже Христя» (Панас Мирний); «Але Ваші ніжні очі Обертають ночі в день, Обертають в казку ночі, сльози – в струмені пісень...» (О. Олесь).*

Дієслова, що виражають дію або стан, які відбуваються без участі дійової особи, належать до **безособових**. Вони не можуть сполучатись у реченні з іменником або займенником у ролі підмета (чи з іншою частиною мови в цій же функції). Це окрема група дієслів, своїм значенням вони не тотожні з будь-якою групою особових дієслів. До безособових належать дієслова таких семантичних груп:

–дієслова фізичного стану: *морозить, трясє, лихоманить, тіпає, ріже, пече, коле;*

–дієслова психічного стану: *спиться, сниться, не сидиться, не лежиться, не їсться;*

–дієслова, що означають явища природи: *свіжіє, смеркає, вечоріє, морозить, сутеніє, мрячить, похолодало;*

–дієслова, що означають стихійні явища: *вигоріло, висушило, залило, замело;*

–дієслова, що означають буття, міру наявності (або відсутності): *сталося, минулося, бракує, вистачає, не вистачає;*

–дієслова успіху: *пощастило, поталанило, повелось.*

Безособові дієслова не змінюються за особами, хоч уживаються в теперішньому часі у формі 3-ї особи однини: «У лузі пахне вогкою травою» (О. Гончар); «Бракує арфі струн, співцеві слів» (Леся Українка). У минулому часі – у формі середнього роду однини: «Починало розвиднятися» (М. Стельмах); «Рівно, тихо шуміло навкруги» (О. Гончар).

У безособовому значенні можуть уживатися особові дієслова. Пор.: *Ніж добре ріже* (особове); *У мене ріже ногу* (безособове); *Квітка пахне* (особове); *Надворі пахне гниллю* (безособове).

Безособові дієслова можуть творитися від особових за допомогою постфікса -ся: *спить – спиться, їсть – їсться, живе – живеться.*

Дієвідмінювання – це система змінних форм дієслова. Дієслова змінюють свою форму за особами, часами, способами, числами, а в минулому часі й умовному способі – за родами.

Інфінітив (дієйменник), дієприкметник і дієприслівник не змінюють своєї форми за особами, не мають способу й тому не належать до дієвідмінюваних форм.

Як дієвідмінювані, так і недієвідмінювані форми дієслів творяться від двох дієслівних основ: а) основи інфінітива і б) основи теперішнього часу.

Основу інфінітива можна визначити, відкинувши від неозначеної форми дієслова суфікс -ти: *ходи-ти, носи-ти, вез-ти, брес-ти, каза-ти, мог-ти, дійти, хоті-ти, почу-ти, пи-ти, поді-ти.*

Основа теперішнього часу визначається шляхом відокремлення закінчення -уть (-ють), -ать (-ять) від дієслова теперішнього часу у формі 3-ї особи однини: *ход-ять, нос-ять, воз-ять, бред-уть, каж-уть, ді-ють, хоч-уть, по-чують, п'-ють.*

Від основ інфінітива творяться:

– дієслова минулого часу: *ходи-в, носи-в, віз, брі-в, каза-в, міг, хоті-в;*

– дієслова умовного способу: *ходив би, носив би, віз би, брів би, казав би, міг би, хотів би;*

– дієприкметники минулого часу: *прочита-ний, побаче-ний, випи-тий;*

– дієприслівники доконаного виду: *прочита-вши, написа-вши, зміг-ши, приніс-ши.*

Від основ теперішнього часу творяться:

– особові форми дієслів теперішнього часу: *вез-у, вез-еш, вез-е, вез-емо, вез-ете, вез-уть*; *ходж-у, ход-иш, ход-ить, ход-имо, ход-ите, ход-ять*;

– особові форми майбутнього часу дієслів доконаного виду: *напиш-у, напиш-еш, напиш-е, напиш-емо, напиш-ете, напиш-уть*; *зробл-ю, зробл-иш, зробл-ить, зробл-имо, зробл-ите, зробл-ять*.

Поділ дієслів на дієвідміни. Якщо основа інфінітива закінчується суфіксами *-і- (-і-), -и-* або після шиплячого *-а-* і цей суфікс у 1-й особі однини випадає, то дієслово належить до **II дієвідміни**. Якщо дієслово не відповідає цим умовам, то воно належить до **I дієвідміни**. Наприклад, дієслова *гуркотіти* – *гуркочу, гоїти* – *гою, ходити* – *ходжу, бачити* – *бачу, кричати* – *кричу, одержати* – *одержу* (у яких суфікси *-і-, -и-* та після шиплячого *-а-* випадають) належать до II дієвідміни: *гуркотиш, гуркотить, гуркотять*; *гоїш, гоїть, гоять*. Дієслова *молоти, боротися, в'янути, класти, повзти, гуркотати, дихати, стругати* (у яких немає суфіксів *-і-, -и-* та після шиплячого *-а-*), *радіти* – *радію, синіти* – *синію, бажати* – *бажаю, помічати* – *помічаю* (у яких ці суфікси не випадають) належать до I дієвідміни: *гуркочеш, гуркоче, гуркочуть*; *радієш, радіє, радіють*.

Із цього правила є **винятки**:

- дієслова *хотіти, гудіти, сопіти, ревіти, іржати* (хоч у них суфікси *-і-, -и-* та після шиплячого *-а-* випадають) належать до I дієвідміни: *хочу, хочеш, хоче... хочуть*; *сопу* (не «соплю»), *сопеш, сопє... сопуть* (не «соплять»);

- дієслова *бігти, боятися, стояти, спати* (хоч у них немає відповідних суфіксів) належать до II дієвідміни: *біжиш, біжить... біжать*.

Дієслово *сукати* може належати як до I дієвідміни (*сукаю, сукаєш* і т. д.), так і до II дієвідміни (*сучу, сучиш* тощо).

До **архаїчної дієвідміни** належать дієслова *дати, їсти, повісти* та префіксальні похідні від них. Дієслова *давати, відповідати* належать до I дієвідміни.

У 3-й особі множини дієслово *повісти* й похідні від нього не вживаємо, їхнє значення передаємо іншими словами: *повісти, розповісти* – *розкажуть, доповісти* – *повідомлять* тощо.

При дієвідмінюванні відбувається чергування приголосних в особових формах:

- у I дієвідміні приголосні змінюються в усіх особах однини і множини теперішнього чи майбутнього часу, якщо є чергування в 1-й особі однини – *г-ж, з-ж, к-ч, х-ш, с-ш, т-ч, ст-ш, ск-ш* (*могти* – *можу, мазати* – *мажу, пекти* – *печу, колихати* – *колишу, чесати* – *чесу, хотіти* – *хочу, засвистати* – *засвищу, полоскати* – *полощу*);

- у II дієвідміні звукові зміни маємо лише в 1-й особі однини – *д-дж, т-ч, з-ж, с-ш, зд-ждж, ст-ш* (*водити* – *воджу, тремтіти* – *тремчу, возити* – *вожу, просити* – *прошу, їздити* – *їжджу, мостити* – *мощу*).

Виняток – *бігти* (і похідні від нього: *вибігти, перебігти, забігти* і под.), у якому *г* чергується із *ж* в усіх особових формах: *бігти* – *біжу, біжиш, біжить, біжать* (*вибігти* – *вибіжу, вибіжиш* і под.).

Деякі дієслова мають **неповну особову парадигму**. Це властиво дієсловам, які сполучаються з іменниками – назвами істот та предметів. Дії, виражені цими дієсловами, стосуються лише об'єкта повідомлення, тому такі дієслова функціонують тільки у формі 3-ї особи однини та множини. До них належать:

- дієслова, які передають звуковий вияв тварин, птахів і комах (*вити, воркотати, курликати, тьохкати, ячати*);
- дієслова, які відтворюють звуки довкілля, зокрема машин, пристроїв, приладів тощо;
- дієслова, які означають дії, пов'язані з народженням істот (*телитися, жеребитися, пороситися*);
- дієслова, які виражають дії, пов'язані з життям і поведінкою істот (*дряпатися, кусатися, нестися*);
- дієслова, що позначають процеси, які відбуваються в неживій природі, хімічні реакції, а також фізіологічні процеси (*жєврїти, палати, намагнічуватися, зріти*).

Неповнота парадигми може виявлятися й у наявності в дієслів лише особових форм множини. Це стосується:

- двопрєфіксних неперехідних дієслів, які вказують на численних виконавців дії (*повибігати, попереходити, пооббігати*);
- дієслів, що означають масові дії, які виконують люди (*гуртуватися, товпитися, групуватися*). Хоча з іменниками на позначення збірності або сукупності вживаються лише в 3-й особі однини (*козацтво гуртується, малеча товпиться, юрба групується*).

Невелика група двопрєфіксних дієслів, які вказують на численні об'єкти повідомлення, що є назвами предметів, також мають неповну особову парадигму і вживається тільки в 3-й особі множини (*позасихають квіти, попригасають свічки, порозкисають сухарі*).

Дієслово *пилососити* не має форми першої особи однини теперішнього часу. Цю форму дієслова легко замінити таким зворотом: «У нашій сім'ї тільки я чищу меблі пилососом».

Дієслова керують іменниками у певних відмінках.

- з іменниками в родовому відмінку вживаються дієслова: *вчити (вчитися, навчати, навчатися) грамоти, етикету; запобігати (домагатися) ласки, теплоти; зазнавати поразки, горя, приниження, нещастя; призвести до пожежі, катастрофи; чекати слушної хвилини; (чекати на тебе); слухати доброї поради, батьків; позбавитися бур'янів, клопоту*.
- з іменниками чи займенниками у давальному відмінку вживаються дієслова: *дорівнювати трьом, чотирьом; боліти мені, їй; дякувати тобі, йому, нам; запобігати у значенні «уникати, відвертати» утратам, руйнуванню, лихові, біді; підлягати обробці, сумніву, критиці*.
- з іменниками чи займенниками в орудному відмінку вживаються дієслова: *оволодівати знаннями, теорією, методикою; спілкуватися рідною мовою; читати українською мовою; розмовляти кількома мовами*.

При дієсловах зі значенням мислення, говоріння (*думати, говорити, розповідати, сказати, розказати*) помилково вживають прийменник *за* замість

прийменника *про*, як-от: «Дунав за свою матір у день її народження», «Скажу за свого брата: він чесний», «Тут говорили за гуртожиток», «Мені розповідали за педагогічну практику». У цих реченнях на місці прийменника за слід поставити прийменник *про*, оскільки саме він доречний, тоді, коли необхідно вказати на конкретну особу, предмет або абстрактне поняття, що виступають об'єктом розмови або роздуму. Потрібно говорити: *Дунав про матір...; Скажу про брата...; Говорили про гуртожиток...; Розповідали про практику...* При дієсловах *зраджувати, зрадити* можливий лише знахідний (не давальний) відмінок. Правильно: «Зрадив батьківщину», «Зраджувати себе», «Зрадити родину, жінку». Неправильно: «Зрадив жінці».

Дієприкметник – дієслівна форма, що називає ознаку предмета, зумовлену дією самого предмета (активні дієприкметники) або ознаку, зумовлену дією іншого предмета (пасивні дієприкметники). Дієприкметник відповідає на питання *який? яка? яке?*

В українській мові дієприкметники поділяються на **активні** і **пасивні**. Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються (від незначної кількості дієслів) за допомогою суфіксів **-учий (-ючий), -ачий (-ячий)**: *мобілізуєчий, зростаєчий, люблячий, лежачий, зеленієчий*. В офіційно-діловому стилі такі форми обмежені у вжитку порівняно з російською мовою. Зокрема, зовсім перестали вживатися активні дієприкметники теперішнього часу на вираження ознаки людини за дією. Замість них використовуються описові звороти: *перевиконуючий план робітник – робітник, який перевиконує план, поважаючи себе людина – людина, яка себе поважає, витікаючі висновки – висновки, що із цього випливають*.

У сучасній українській мові намітилася тенденція до уникнення дієприкметникових форм на **-учий (-ючий)**. Ці форми пропонують уживати із суфіксом **-увальн(ий), -ювальн(ий)**: *корегуючий – корегувальний, копіюєчий – копіювальний, інтегруєчий – інтегрувальний*.

При перекладі з російської мови активні дієприкметники теперішнього часу відтворюються підрядними означальними реченнями; дієприкметники, що перейшли в прикметники та іменники, замінюються відповідними частинами мови, наприклад: *вступаєчий – який (що) вступає, вступник; движуєчийся – який (що) рухається, рухомий; заведуєчий – який (що) завідує, завідувач; соответствующий – який (що) відповідає, дійсний, відповідний; ведуєчий спеціаліст – провідний спеціаліст*. При перекладі термінологічних зворотів із дієприкметниковим компонентом у діловому мовленні перевага надається українським зворотам дієприкметникового типу над розгорнутими синтаксичними конструкціями та калькованими формами, наприклад: *выдерживаемый процесс – витримуваний процес* (замість *процес, що (який) витримується*), а іноді їхнім іменниковим замінником: *окружающая среда – довкілля* (замість *оточуюче середовище*).

Активні дієприкметники минулого часу творяться за допомогою суфікса **-л-:** *посивілий, застарілий, пожовклий, почорнілий, дозрілий, загорілий, осілий*. Російські активні дієприкметники минулого часу з суфіксами **-ш-(-вш-)** в українській мові не вживаються. Вони передаються переважно описовими

конструкціями, наприклад: *перервавши* – який (що) *перервав*; *приблизивши* – який (що) *наблизив*; *прикладавши* – який (що) *прикладав*; *усиливши* – який (що) *підсилив* тощо.

Сфера використання активних дієприкметників – термінологічна лексика: *тонізуючі речовини, працюючий двигун, лімітуючий режим, ріжучий диск, діючий вулкан*.

Пасивні дієприкметники у сучасній українській мові мають форму тільки минулого часу, що утворюється за допомогою суфіксів **-н-, -ен-, -ан-, -т-:** *записаний, завершений, написаний, відкритий, крадений, підрахований, зігрітий*.

Дієслова з основами на **-н-(-ну)** і **-о-** можуть утворювати паралельні форми дієприкметників: *колоти – колотий і колений; повернути – повернутий і повернений; стиснути – стиснутий і стиснений; кинути – кинутий і кинений; усунути – усунутий і усунений*. При додаванні суфікса **-ен-** у корені можливі чергування приголосних: *відобразити – відображений (з-жс), зберегти – збережений (г-жс), позбавити – позбавлений (в-вл)*. Російські пасивні дієприкметники теперішнього часу при перекладі українською мовою замінюються описовими конструкціями або дієприкметниками минулого часу: *записываемый – записуваний; освещаемый – освітлюваний; применяемый – застосовуваний; желаемый – бажаний; употребляемый – вживаний, який вживається*.

Отже, **при потребі перекладу російських дієприкметників українською мовою** можемо використати:

- іменники або описові звороти: *исполняющий обязанности – виконавець обов'язків, заведующий – завідувач, движущийся – який (що) рухається, поступающий – вступник;*

- прикметники: *вышестоящий орган – вищий орган, текущий счет – поточний рахунок, необозримый – неозорий;*

- пасивні дієприкметники: *нижеподписавшийся – той, хто нижче підписався; нижеподписанный; догрузившийся – довантажений; выполняющийся – виконуваний;*

- дієприкметники з іншими суфіксами: *поседевший – посивілий, выполняемый – виконуваний, вытягивающий – витягувальний*.

Дієслівні форми на -но, -то. **Форми на -но, -то** традиційно розглядають у парадигмі дієслова як одну з його форм. За походженням пов'язують із короткими дієприкметниками середнього роду з колишнім закінченням **-о**, які опинилися поза парадигматичними зв'язками з формами чоловічого та жіночого роду, а також з відмінковими формами однини й множини, їх протиставляють родовим формам та формі множини дієприкметників, пор.: *будинок збудовано і будинок збудований, сорочку напрасовано і сорочка напрасована, поле зорано і поле зоране, дороги прокладено і дороги прокладені*.

Форми на **-но, -то** вважають виразниками функції головного члена безособового речення, напр.: *Світе тихий, краю милий, Моя Україно, за що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?* (Т. Шевченко).

Форми на **-но**, **-то** є одним з основних дієслівних утворень, тому що вони тісніше, ніж дієприкметник та дієприслівник, пов'язані з дієсловом, передусім за семантикою, формально-граматичними та семантико-синтаксичними характеристиками. Виражаючи значення результативного стану, що є наслідком виконаної дії, такі форми входять до підкласу дієслів зі значенням стану. На дієслівний характер форм на **-но**, **-то** вказує й така семантико-синтаксична ознака, як *валентність*, бо вони зберігають усі валентні позиції своїх вихідних дієслів, крім однієї – суб'єктної, пор.: *Директор вручив призи переможцям* – *Вручено призи переможцям*; *Жінка відрізала скибку від хлібини ножем* – *Відрізано скибку від хлібини ножем*; *Медсестра принесла ліки хворому з аптеки до палати* – *Принесено ліки хворому з аптеки до палати*. Редукція суб'єктної валентності зумовлена їхнім функціональним призначенням – утворювати такі безпідметові речення, у яких уся сила вислову зосереджена на присудкові. Саме це дає підстави кваліфікувати форми на **-но**, **-то** як дієслівні форми зі значенням результативного стану, що є наслідком виконаної дії. Від аналітичних дієслів із цим значенням вони відрізняються своєю невідмінюваністю, повною відсутністю в них особово-числових протиставлень (пор.: *Лист написано*; *Книжку написано*; *Звернення написано*; *Відозви написано*); аналітичні дієслова є дієсловами з неповною особовою парадигмою, бо мають протиставлення в особі, пор.: *Лист написаний* і *Листи написані*; *Лист був написаний* і *Листи були написані*; *Лист буде написаний* і *Листи будуть написані*; *Лист написано*, *Лист було написано*, *Лист буде написано* і *Листи написано*, *Листи було написано*, *Листи буде написано*.

Форми на **-но**, **-то** вирізняються ще й тим, що вони виражають значення результативного стану, вживаючись у позиції головного члена односкладного речення, тоді як аналітичні дієслова, до складу яких входять пасивні дієприкметники і зв'язкові елементи, – у позиції присудка двоскладного речення. Пор.: *Життя було їй [Марусі Чурай] даровано в пам'ять героїчної загибелі батька та за чудові пісні, які вона склала* (О. Козуля) і *Корою пофарбована Торбина та була, Бабусею дарована, Щоб книги берегла* (М. Шпак); *Находило Різдво. На Україні з цим святом пов'язано безліч різних прикмет, звичаїв, легенд і обрядів* (З. Тулуб) і *У Карпатах з «клепальною суботою» пов'язаний також звичай просити пробачення у старших і найменших членів родини* (В. Скуратівський).

Значення результативного стану, що є наслідком виконаної дії, передають форми на **-но**, **-то**, співвідносні з дієсловами доконаного виду, пор.: *вручити* — *вручено*, *завезти* — *завезено*, *заборонити* — *заборонено*, *забути* — *забуто*, *накрити* — *накрито*, *переписати* — *переписано*, *підшити* — *підшито*, *побити* — *побито*, *поперев'язувати* — *поперев'язувано*. Від дієслів недоконаного виду форми на **-но**, **-то** утворюються обмежено, що зумовлено несумісністю їхніх значень. Вони вживаються переважно в розмовному мовленні та в усній народній творчості, вказуючи на повторюваність дії в минулому (напр., *казано*, *говорено*, *балакано*, *бачено*).

За своєю семантикою та використанням форми на **-но**, **-то** становлять *специфіку української мови*, яка вирізняє її з-поміж інших слов'янських мов.

Дієприслівник – це незмінювана дієслівна форма, що, вказуючи на додаткову дію, пояснює в реченні основне дієслово (присудок). Дієприслівник відповідає на питання *коли? чому? за якої умови? з якою метою?* Дієприслівники в діловому стилі вживаються дещо рідше, ніж дієприкметники. Це пояснюється перевагою іменного мовлення над дієслівним. Однак у діловому тексті вони зустрічаються досить-таки часто. Як правило, вони вживаються на початку речення і у складі дієприслівникового звороту формулюють причини, що викликали прийняття того чи іншого управлінського рішення. Із цією метою найчастіше використовуються дієприслівникові звороти типу: *зважаючи, беручи до уваги, ураховуючи, керуючись* та ін. Проте не рекомендується розпочинати кожне речення з дієприслівникового звороту, бо це дещо «засушує» виклад. Їх можна замінити підрядними реченнями. Наприклад: *Зважаючи на викладене вище...; Як вказувалося (говорилося) вище, треба...*

Дієприслівники з пояснювальними словами називаються дієприслівниковим зворотом і на письмі виділяються комами. Дієприслівники утворюються від дієслівних форм.

1. Дієприслівники недоконаного виду утворюються за допомогою суфіксів **–учи (–ючи) і –ачи (–ячи)**: *читаючи, пишучи, кажучи, виконуючи, сидючи, даючи*.

Форми із суфіксом **–а (–я)** (*лежа, сидя, стоя*) для сучасної української мови ненормативні. До складу дієприслівників недоконаного виду може входити частка **–сь (–ся)**: *сміючись, змагаючись, сподіваючись*.

Дієприслівники доконаного виду утворюються за допомогою суфіксів **–ши (–вши)**: *перевіривши, виконавши, започаткувавши, показавши, приготувавши, перемігши*.

Дієприслівники доконаного виду також вживаються із часткою **–сь (–ся)**: *розписавшись, спустившись, задумавшись, начитавшись*.

Одна з найважливіших вимог у використанні дієприслівника чи дієприслівникового звороту така: суб'єктом, якого стосується дієслово-присудок і дієприслівник, мусить бути та сама особа, тобто **дія, позначена дієприслівником, мусить стосуватися того ж діяча, що й присудок**. Якщо цієї вимоги не дотримано, то неодмінно спотворюється зміст висловлювання, виникає двозначність: *Прийшовши зі школи, хлопця першою зустріла кішка*.

На дію суб'єкта дієприслівник може не вказувати тоді, коли він стосується інфінітива, тобто зворот можливий у безособових реченнях, у яких нема навіть натяку на діяча (*Розпочинаючи заняття, треба перевірити присутність студентів*). Якщо в безособовому реченні є діяч – додаток у Д.в. імені, то дієприслівникового звороту використовувати не можна: *Говорячи про це, тобі навіть не спало на думку, що я вже тут*. Не можна використовувати дієприслівникового звороту й при пасивних конструкціях, бо в них суб'єкт дії присудка та суб'єкт дії дієприслівника не збігаються: *Завершивши роботу, він був викликаний додому*.

У безособовому реченні дієприслівник може вживатися тільки у тому випадку, якщо у складі присудка є інфінітив: *Надавши першу допомогу потерпілому, необхідно терміново викликати машину швидкої допомоги*.

В інших випадках уживання дієприслівника в безособовому реченні не відповідає нормі.

Деякі дієприслівникові звороти, на зразок: *судячи з цього, чесно кажучи, поклавши руку на серце* та ін., перетворилися на **застиглі вислови**, втратили ознаки звороту, не підлягають вимогам, які ставляться до дієприслівникових зворотів, і тому можуть уживатися в безособових реченнях: *Правду кажучи, попередня угода не бралася до уваги.*

Синтаксичні помилки трапляються тоді, коли в реченні наявні дві дієслівні форми, яким дієприслівниковий зворот може синтаксично підпорядковуватись: *І в наші дні віруси ховають у собі загрозу, яку незазжди можна передбачити, викликаючи десятки інфекційних захворювань.* У наведеному реченні є два присудки (*ховають, можна передбачити*), які створюють двозначність вислову. Автор тексту мав на увазі зв'язок дієприслівникового звороту з присудком головного речення: *віруси ховають у собі загрозу, викликаючи десятки захворювань.* У результаті виходить, що захворювання викликають не віруси, а вчені-вірусологи.

Дієприслівникові звороти – форма книжна. Вони висловлюють думку стисліше, динамічніше, ніж підрядні обставинні речення. За заміни речень зворотами вони втрачають відтінки значень, що вносять у речення сполучники та сполучні слова. Підрядні речення частіше вживають у розмовному, а звороти – в книжному мовленні.

Узаємозамінними можуть бути дієприслівникові звороти й речення з однорідними присудками, простіші, легші для сприймання та розуміння, ніж речення зі зворотом. Проте в реченні з кількома присудками втрачаються змістові відтінки, які передає дієприслівниковий зворот, – зв'язки часові, причинові, допустові тощо: *Захворівши на грип, Андрій залишився вдома – Андрій захворів на грип і залишився вдома.*

Основна синтаксична функція дієприслівника – обставина.

Контрольні запитання та завдання

1. Чи всі способові форми дієслова змінюються за особами?
2. Від чого залежить час дієслова?
3. Чим відрізняються дієслова I і II дієвідмін?
4. Чи можна визначити дієвідміну дієслова за 1-ю особою однини?
5. Чи форми наказового способу якось залежать від дієвідміни дієслова?
6. Яка різниця між активними й пасивними дієприкметниками?
7. За скількома моделями утворюються пасивні дієприкметники?
8. Чи при активних дієприкметниках недоконаного виду вживаються залежні слова?
9. Дієприслівник у реченні називають ще «другорядним присудком». Які підстави є для цього?
10. Як утворюються дієприслівники?
11. Які є особливості вживання дієприслівникових зворотів у реченні?

ТЕМА 3.3 ПРИСЛІВНИК. СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

План

1. Розряди прислівника за значенням, способи творення ступенів порівняння, правопис і переклад.

2. Загальна характеристика службових частин мови, основні функції, класифікації, особливості правопису.

1 Розряди прислівника за значенням, способи творення ступенів порівняння, правопис і переклад

Прислівник характеризує дію, стан або ознаку, названі дієсловом, прикметником, іншим прислівником або іменником.

Наприклад, у реченні *Одна в нас голова, хоч би ми як несли її високо* (М. Рильський) прислівник *високо* характеризує дію *несли*, а прислівник *як* – ознаку дії *високо*. У реченні *Погода була напрочуд гарна* (І. Франко) прислівник *напрочуд* характеризує ознаку предмета *гарна*.

Прислівник – незмінна частина мови. Частина прислівників може мати лише ступені порівняння.

За значенням та роллю в реченні прислівники бувають **обставинні, предикативні і модальні**.

Обставинні прислівники вказують на різні обставини. Вони поділяються на дві великі групи: *якісно-кількісні і власне обставинні*.

До *якісно-кількісних* належать прислівники способу дії, міри й ступеня. Різницю між ними іноді буває важко встановити, настільки їхнє значення близьке.

Прислівники *способу дії* уточнюють значення дієслова, характеризуючи дію з погляду її перебігу, способу, якості, і відповідають на питання *як? яким способом?*: *добре, вдало, поволі, вголос, приємно, гуртом, по-нашому, по-давньому, сам на сам, віч-на-віч*.

Прислівники *міри й ступеня* уточнюють значення дієслів, прикметників та прислівників, указуючи на різний якісний і кількісний вияв дії або ознаки, і відповідають на питання *скільки? наскільки? якою мірою? як багато?*: *настільки, дуже, надзвичайно, трохи, ледве, дотла, дощенту, двічі, утричі, вдруге*. Сюди слід віднести й прислівники, ужиті у формі вищого й найвищого ступенів порівняння, та прислівники з значенням безвідносної міри ознаки: *краще, найкраще, дужче, найдужче, холоднувато, заважко, пречудово, страшенно*.

До *власне обставинних* належать прислівники, які характеризують дію з погляду місця, часу, причини, мети, умови.

Прислівники *місця* вказують на місце дії або напрямок руху і відповідають на питання *де? куди? звідки? яким шляхом?*: *там, кругом, угорі, згори, вниз, праворуч, попереду, додому, здалеку, манівцями*.

Прислівники *часу* позначають час дії, її початок, межу в часі, тривалість, повторюваність і відповідають на питання *коли? доки? відколи? як довго?*:

тоді, досі, рано-вранці, учора, напередодні, щоразу, дотемна, зроду, з давніх-давен, довіку.

Прислівники *причини* вказують на причину дії і відповідають на питання *чому? з якої причини?:* *тому, згарячу, зосліпу, спересердя, знічев'я, зопалу, знестямки, спрожогу, хоч-не-хоч.*

Прислівники *мети* вказують на мету дії і відповідають на питання *навіщо? з якою метою?:* *навмисне, наперекір, напоказ, жартома, на зло, у гості.*

Прислівники *умови* вказують на умову дії і відповідають на питання *за якої умови?:* *принагідно, безнадійно, безперечно, безумовно, обов'язково, закономірно, випадково.* Цих прислівників, як і прислівників причини й мети, у мові небагато.

Предикативні прислівники виступають у ролі присудка в безособових реченнях. Вони можуть виражати:

а) стан природи: *тихо, вітряно, морозно, хмарно, сонячно;*

б) стан людини: *соромно, душно, страшно, байдуже, досадно, кривдно, образливо, радісно, приємно, лінь, гріх;*

в) потребу: *треба, потрібно, слід, необхідно, можна, важливо, варто, пора;* г) відсутність: *ніде, ніколи, нема.*

Модальні прислівники слугують для виявлення ставлення мовця до сказаного й у реченні виступають у ролі вставних слів. Сюди належать: *мабуть, очевидно, безперечно, може, на жаль, на щастя, по-моєму, по-перше, по-друге* тощо. Наприклад, *Мабуть, ніщо так не радує людський зір, як зримий результат роботи* (Ю. Мушкетик).

Поділ прислівників на обставинні, предикативні й модальні великою мірою умовний. Іноді ті самі прислівники можуть належати і до обставинних, і до предикативних, залежно від їхніх синтаксичних функцій. Наприклад, у реченні *В кімнаті приємно пахне свіжими пасками* (З. Тулуб) прислівник *приємно* має обставинне значення способу дії. А в реченні *В гості я до неї ходитиму, бо в неї досить цікаво і приємно* (Леся Українка) той самий прислівник має предикативне значення. Такі самі значення має, наприклад, і прислівник *важко* в реченнях: *Зітхнула Настя важко, обтерла сльози дрібні* (Марко Вовчок).

Чогось мені так важко на серці, така в мене журба, що я й не знаю, де й дітись! (І. Нечуй-Левицький) Є прислівники, які можуть однаково виконувати обставинні, предикативні й модальні функції, як, наприклад, у реченнях *Антін очевидно вагався. Для мене очевидно, що Ви не бережетесь* (З тв. М. Коцюбинського). *З поїзда зійшло лише кілька пасажирів. Очевидно, то були місцеві, вони одразу кудись зникли* (В. Козаченко), де прислівник *очевидно* виступає то як обставинний, то як предикативний, то як модальний.

За походженням прислівники бувають:

а) первинні (їх ще називають займенниковими): *де, куди, тут, там, туди, сюди, коли, тоді, як, так;*

б) похідні (утворені від первинних): *деінде, подекуди, повсюди, звідки, звідти, відколи, досі, якось, ніколи, коли-небудь;*

в) відіменникові: *згори, завчасу, щодня, гуртом, нишком, жартома, жаль, сором*;

г) відприкметникові: *тихо, далеко, здалека, нашвидку, досита, знову, по-старому, по-військовому, по-українському*;

г) відчислівникові: *уперше, учетверо, надвоє, тричі, по-перше*;

д) відзайменникові: *нізащо, потім, зовсім, надто, по-моєму*;

е) віддієслівні: *навстоячки, навприсядки, переходя, хвилююче, нехотячи*;

є) складні (утворені складанням кількох основ): *праворуч, обіруч, нашвидкуруч, натщесерце, босоніж, стрімголов, мимохідь, повсякчас, споконвіку, віч-на-віч, рано-вранці, тишком-нишком*;

ж) складені (у вигляді словосполучень): *день у день, раз у раз, раз по раз, раз за разом, час від часу, нога за ногою, сам на сам, кінець кінцем, ні в сих ні в тих, ні за що ні про що, куди завгодно*.

Правопис прислівників досить складний. Більшість із них пишеться разом, проте є й такі, що пишуться через дефіс, через два дефіси, двома та більше словами тощо: *удосвіта, додому, по-іншому, рано-вранці, коли-не-коли, віч-на-віч, з давніх-давен, на світанку, з дому, раз у раз, з дня на день*.

Прислівники, похідні від прикметників. Прислівники від прикметників утворилися в основному трьома способами:

а) за допомогою суфіксів **-о, -е**: *радісний — радісно, щоденний — щоденно, схвилюваний — схвилювано, гарячий — гаряче, байдужий — байдуже*;

б) злиттям прийменника з короткою формою прикметника в різних відмінках: *здалека, стиха, дочиста, замолоду*;

в) злиттям прийменника **по** з повним прикметником: *по- українському, по- рідному, по-ведмежому*.

Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів **-о, -е**, повністю зберігають усі особливості творення й написання цих прикметників: *туманний — туманно, нескінченний — нескінченно, шалений — шалено, скажений — скажено, нежданий — неждано, гарячий — гаряче*.

Якщо такий прислівник походить від якісного прикметника, що має ступені порівняння, то він теж має ступені порівняння, які творяться так само, як і в прикметника: *близько — ближче, найближче, якнайближче; високо — вище, найвище; легко — легше, найлегше; голосно — голосніше, найголосніше*.

За походженням прислівники на **-о, -е** — це колишні короткі прикметники середнього роду в називному (знахідному) відмінку.

Велика група прислівників утворилася поєднанням прийменників з короткими формами прикметника в непрямих відмінках, а саме:

а) прийменників **з (с), за, до, від** з прикметниками чоловічого або середнього роду в родовому відмінку: *знову, згарячу, здалеку, зрідка, стиха, сповна, замолоду, затемна, засвітла, досита, допізна, віддавна*;

б) прийменників **на, за, в** з прикметниками середнього роду в знахідному відмінку: *начисто, нарізно, наліво, навмисне, заново, задовго, востаннє*;

в) прийменників **в (у), на, по** з прикметниками чоловічого або середнього роду в місцевому відмінку: *уповні, нарівні, назовні, наготові, помалу, пораненьку, попросту*.

Прислівники, утворені злиттям прийменника з короткою формою прикметника в різних відмінках, пишуться разом: *віддавна, завидна, дочиста, насухо, потиху, помаленьку, згарячу, змалку, востаннє*.

Три прислівники, які утворені поєднанням прийменника з повною формою прикметника, пишуться окремо: *в основному, в середньому, в цілому*.

Прислівники, утворені від прикметників на **-ський (-цький, -зький)**, а також похідні від назв тварин, замість **-ому** можуть мати кінцівку **-и**: *по-батьківськи, по-християнськи, по-німецьки, по-французьки, по-вовчи, по-ведмежи*.

Прислівники, утворені злиттям прийменника **по** з повним прикметником на **-ому (-и)**, пишуться через дефіс: *по-новому, по-бойовому, по-братньому, по-давнію, по-солдатському і по-солдатськи, по-турецькому і по-турецьки, по-заячому, по-ведмежому*.

Це стосується і прислівників, утворених таким само чином від займенників: *по-іншому, по-всякому, по-нашому, по-твоєму*.

Прислівники на зразок *по-новому* треба відрізняти від поєднання прийменника з прикметником *по новому*. Прислівник відповідає на питання *як?*: *Живемо по-новому*. Прийменник із прикметником відповідає на питання *по якому?*: *Машини пішли по новому мосту*. Прийменник у цьому словосполученні пов'язується не з прикметником, а з іменником: *по мосту*.

Прислівники, похідні від іменників.

Частина прислівників утворилася від застиглих відмінкових форм іменників. Ці прислівники співвідносні:

а) з називним відмінком іменників: *жаль, шкода, сором, гріх*;

б) з родовим відмінком іменників: *руба, сторчака, кружка, голяка*;

в) з орудним відмінком однини іменників: *нишком, раптом, галопом, бігцем, мигцем, назирцем, прихапцем*; із давньою формою орудного відмінка множини: *верхи, пішки, рачки, цапки, задки*; з давньою формою орудного відмінка двоїни: *ницьма, жартома, притьма, дарма, кружкома*.

Більшість відіменникових прислівників утворилася внаслідок злиття прийменників з іменниками в непрямих відмінках, а саме:

а) прийменників **без, від (од), до, з (с), за** з іменниками в родовому відмінку однини: *безвісти, безперестанку, відразу, докупи, дотла, зранку, зісподу, зарання*;

б) прийменників **в (у), на, за, над, під, по, о** з іменниками в знахідному відмінку однини: *вдень, украй, убрід, набік, насили, навиворіт, заміж, надвечір, надміру, підряд, поверх, повік, обік, осторонь*;

в) прийменників **з (с), за** з іменниками в орудному відмінку однини: *зрештою, згодом, заразом*;

г) прийменників **в (у), на, по** з іменниками в місцевому відмінку однини: *вранці, вночі, нарешті, надворі, наостанку, напередодні, наприкінці, попереду, позаду, поволі*.

Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який уже не вживається, завжди пишуться разом: *влітку* (немає слова «літко»), *доценту* (немає слова «цент»), *згодом* (слово «год» нині не вживається), *знічев'я*, *навпростець*, *нанівець*, *навколішках*, *навшпиньки*, *спересердя*, *спросоння*, *упереміш*, *ущерть*, *попідвіконню*.

Так само разом пишуться прислівники, утворені від тепер уже не вживаних форм іменників: *восени*, *безвісти*, *увіч*, *вдома*.

Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який і тепер вживається, також пишуться разом: *надворі*, *нагору*, *вдень*. Але їх треба відрізнити від однозвучних сполучень прийменника з іменником, які пишуться окремо: *на дворі*, *на гору*, *в день*.

Іменник називає якийсь конкретний предмет (певний двір, подвір'я, певну гору, певний день), а прислівник лише абстрактно вказує на місце (*надворі* – тобто не в приміщенні), напрямок (*нагору* – означає тільки напрямок руху), час (*удень* – ідеться про пору, коли надворі видно) тощо. Такі ж абстрактні поняття виражають і прислівники *звечора*, *надвечір*, *пополудні*, *опівдні*, *післязавтра*, *внизу*, *спереду*, *зсередини*, *вголос* і т. і.

Наприклад, можна записати: *Ми швидко збігли згори* і *Ми швидко збігли з гори*. Але ці два висловлювання передають різний зміст: у першому стверджується, що хтось збіг із верхнього поверху на нижній (ідеться лише про напрямок дії), у другому мовиться про певну гору, з якої збігли вниз. Так само різне значення мають речення *Слон ходить поволі* (тобто непокwapливо, повільно) і *Слон ходить по волі* (тобто поза приміщенням, надворі).

Між прийменником та іменником можна вставити означення: *У гурті робити, що з гори бігти* (Нар. творчість) — *що з пологої гори бігти*. Тим часом прислівник так роз'єднати не можна: *А згори лине жайворонкова пісня* (Панас Мирний).

Іноді відрізнити прислівник від сполучення прийменника з іменником допомагає наголос: *наві́ки* – *на вікі́*, *надво́рі* — *на дво́рі*, *на́бік* — *на бі́к*, *на́сміх* — *на смі́х*, *за́очі* — *за о́чі*.

Частина прислівників (прислівникові сполучення), утворених поєднанням прийменника з іменником, пишеться окремо. Це зумовлено тим, що ці іменники ще не зовсім втратили своє конкретне значення (між ними нерідко можна вставити означення).

Сюди належать такі прислівникові сполучення: *без відома*, *без жалю*, *без кінця*, *без кінця-краю*, *без краю*, *без ладу*, *без ліку*, *без мети*, *без наміру*, *без пуття*, *без сліду*, *без смаку*, *без сумніву*, *без угаву*, *без упину*, *в гості*, *в затишку*, *в міру*, *в нагороду*, *в ногу*, *в обмін*, *в позику*, *в цілості*, *до біса*, *до вподоби*, *до гурту*, *до діла*, *до загину*, *до запитання*, *до краю*, *до крихти*, *до ладу*, *до лиха*, *до лиця*, *до міри*, *до ноги*, *до обіду*, *до останку* (але: *наостанку*), *до пари*, *до пня*, *до побачення*, *до пори*, *до пуття*, *до речі*, *до решти* (але: *врешті*), *до смаку* (але: *всмак*), *до смерті*, *до снаги*, *до сьогодні*, *до часу*, *за дня*, *за рахунок*, *за світла*, *з болю*, *з дому* (але: *додому*), *з-за кордону*, *з краю в край*, *з переляку*, *з радості*, *з розгону*, *на бігу*, *на біс*, *на вагу*, *на весну* (але: *навесні*), *на вибір*, *на вигляд*, *на видноті*, *на виплат*, *на відчай*, *на віку*, *на гамуз*, *на голову*, *на диво*, *на добраніч*,

на дозвіллі, на жаль, на зло, на зразок (але: наприклад), на льоту, на мить, на ніщо (але: нінащо), на око, на поруки, на прощання, на радість, на radoцax, на руку, на самоті, на світанку, на скаку, на славу, на слово, на совість, на сором, на ходу, на шкоду, на щастя, над силу (але: насилу), не з руки, ні на гріш, під боком, під гору, під силу, по закону, по змозі, по знаку, по можливості, по правді, по силі, по совісті, по сусідству, по суті, по черзі, по щирості, у вигляді, у височінь, уві сні, у вічі (але: увіч), у поміч, через силу.

Два прислівники, утворені від іменників, пишуться через дефіс: *на-гора* і *по-латині*.

Прислівники, похідні від числівників

Відчислівникових прислівників в українській мові небагато.

Два з них *двічі* і *тричі* утворені без префіксів за допомогою суфікса **-чі**.

Похідні від них – *подвічі*, *потричі*, *удвічі*, *утричі*.

Інші прислівники виникли внаслідок злиття прийменників з відмінковими формами числівників, а саме:

а) прийменників **в (у), на, по** зі збірними числівниками в знахідному відмінку: *удвоє*, *утроє*, *учетверо*, *надвоє*, *натроє*, *начетверо*, *по двоє*, *по троє*;

б) прийменників **в (у), по, за** з числівниками середнього роду в знахідному відмінку: *уперше*, *удруге*, *по-перше*, *по-друге*, *водно*, *заодно*;

в) прийменника **в (у)** з кількісними числівниками в місцевому відмінку: *удвох*, *утрьох*, *учотирьох*.

Прислівники, утворені поєднанням прийменника з числівником, пишуться разом: *уперше*, *уп'яте*, *водно*, *удвоє*, *учетверо*, *заодно*, *натроє*, *навосьмеро*, *утрьох*, *увісьмох*, *удвічі*, *потричі*.

Виняток з-поміж цих прислівників становлять ті, які починаються на **по**.

Вони пишуться:

а) разом: *поодинці*, *подвічі*, *потричі*;

б) через дефіс: *по-перше*, *по-друге* і т. д.;

в) окремо: *по одному*, *по двоє*, *по троє* тощо.

Прислівники, утворені від числівників, треба відрізняти від поєднання прийменника з числівником: *подались удвох* і *у двох вікнах*, *розділив начетверо* і *на четверо хлопців*.

Прислівники, похідні від займенників, дієслів і прислівників

Кілька прислівників виникло від займенників *той*, *весь*, *що*, *скільки*, *стільки*.

Більшість із них утворилася внаслідок злиття прийменників із займенниками: *потім*, *затим*, *занадто*, *притому*, *зовсім*, *передусім*, *нащо*, *навіщо*, *нізащо*, *причому*, *почому*, *наскільки*, *настільки*. Два мають форму непрямих відмінків без прийменників: *тому*, *чому*.

Нечисленні прислівники, утворені від дієслівних основ, мають такі форми:

а) форму з префіксом **нав-** і суфіксом **-ки**: *навсидячки*, *навстоячки*, *навприсядки*, *наввипередки*;

б) форму колишніх дієприслівників: *нехотя*, *перегода*, *загода*;

в) форму сучасних дієприслівників: *нехотячи*, *сидячи*, *стоячи*, *лежачи*;

г) форму активних дієприкметників середнього роду в називному відмінку: *захоплююче, хвилююче, вражаюче*.

Деякі прислівники творяться від прислівників. Прислівники, утворені поєднанням прийменника з прислівником, звичайно пишуться разом: *відколи, відтепер, віднині, відтоді, забагато, занадто, назавжди, наавтра* (те саме, що й *завтра*), *післязавтра, позавчора, позаторік, звідусюди, повсюди*.

Але окремо пишуться прислівники *на коли, на потім, на завтра* (у значенні «на завтрашній день»), *до завтра, на відмінно, у стократ*.

Первинні (займенникові) прислівники, як і неозначені та заперечні займенники, мають властивість поєднуватися з різними словотвірними частками.

Прислівники, утворені від прислівників за допомогою словотвірних часток, пишуться:

а) із частками **аби-, де-, -сь, ні-, ані-, чи-, що-, як-, чим-** разом: *абияк, абикуди, деколи, деінде, дедалі, якось, нікуди, нітрохи, аніде, аніколи, чимало, щодалі, щонайдужче, якраз, чимдалі, чимскоріш, чимдуж*;

б) із частками **хтозна-, казна-, будь-, -небудь, -то** через дефіс: *хтозна-як, хтозна-звідки, казна-де, будь-коли, куди-небудь, як-небудь, десь-то, так-то*.

Через два дефіси пишуться прислівники з часткою **-не-** посередині: *як-не-як, коли-не-коли, де-не-де, хоч-не-хоч*, а також: *будь-що-будь*.

Складні і складені прислівники

Складні і складені прислівники виникли на основі:

а) складних прикметників: *власноручний – власноручно, самотійний – самотійно, одностайний – одностайно*;

б) лексикалізованих словосполучень, у яких словосполучення злилися в одне слово: *босими ногами – босоніж, обома руками – обіруч, спаси бог – спасибі, по всякий час – повсякчас, на самий перед – насамперед, з початку віку – споконвіку, плече об плече – пліч-о-пліч, всього на всього – всього-на всього*;

в) лексикалізованих словосполучень, у яких слова зберігають своє окреме значення: *день у день, нога в ногу, раз у раз, раз по раз, раз за разом, з дня на день, з боку на бік*;

г) повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних слів: *далеко-далеко, дуже-дуже, рано-рано, рано-вранці, мало-помалу, давним-давно, врешті-решт, часто-густо, неждано-негадано, тишком-нишком, видимо-невидимо, більш-менш*.

Прислівники, утворені від підрядних словосполучень (від однієї до другої частини можна поставити питання), пишуться разом: *в різні боки – врізнобіч, обома руками – обіруч, на швидку руку – нашвидкуруч, на самий перед – насамперед*.

Але в прислівникових сполученнях *тим часом* (хоч сполучник *тим часом* як), *все одно, все рівно* всі частини пишуться окремо.

Складні прислівники, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних незмінних слів (прислівників), пишуться через дефіс: *ген-ген, ледве-ледве, вранці-рано, давним-давно, повік-віків, зроду-віку, врешті-решт, тишком-нишком, геть-чисто, більш-менш, видимо-невидимо*.

Службове слово пишеться окремо, а два наступні – через дефіс у таких прислівниках: *не сьогодні-завтра, без кінця-краю, з діда-прадіда, з давніх-давен* (але: *з усіх усюд*).

У прислівникових сполученнях, утворених повторенням того самого змінюваного слова в різних відмінках, усі частини пишуться окремо: *кінець кінцем* (називний + орудний відмінки), *один одинцем, одним одно, раз у раз* (називний + знахідний відмінки), *день у день, нога в ногу, час від часу, один в один, з дня на день*.

Але три прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього*, у яких слово повторюється в тому самому (родовому) відмінку, пишуться через два дефіси.

Написання не з прислівниками

Тільки разом **не** пишеться тоді, коли прислівник без **не** не вживається: *невдовзі, невідв'язно, невпинно, невсипуче, неквапом, ненароком, неподалеку, несамовито, неспроста, нехотя, нещадно*.

З більшістю прислівників **не** звичайно пишеться окремо: *не так, не тут, не треба, не слід, не можна, не варто, не дуже, не цілком, не зовсім, не досить, не жаль, не вперше, не спростання, не по-нашому, не по-товариському, не мимохідь, не праворуч, не щодня, не вдень, не вчора, не сьогодні*.

Під час написання **не** з прислівниками, утвореними від прикметників за допомогою суфіксів **-о, -е**, треба орієнтуватися на зміст висловлювання:

а) якщо в певному контексті слово з **не** можна замінити іншим словом чи словосполученням, то **не** пишемо разом: *нелегко (важко), недоброзичливо (вороже), недобре (погано)*;

б) якщо в певному контексті **не** відкидає щось, заперечує, то **не** пишемо окремо: *іти на гору не легко, нітрохи не холодно, аж ніяк не страшно*.

Наголос у прислівниках

У багатьох прислівниках, утворених від прикметників за допомогою суфіксів **-о, -е**, наголос з останнього складу переноситься на другий від кінця: *блізько, ва́жко, ву́зько, гла́дко, глу́хо, гну́чко, м'я́ко, ни́зько, стру́нко, то́нко, чи́тко, шви́дко, забáрно, мовча́зно, чарі́вно*.

А в деяких трискладових прислівниках наголос з останнього або передостаннього складу пересувається на перший: *ве́село, ви́соко, бо́язко, га́рляче, го́лосно, гли́боко, де́шево, до́рого, за́пашно, по́рожньо, со́лодко, хо́роше, холо́дно, че́пурно, ши́роко*.

У прислівниках, утворених злиттям прийменника з короткою формою прикметника, наголос часто переходить на перший склад: *за́ново, за́світла, зо́зла, зо́сліпу, на́глухо, на́голо, на́рівно, на́сухо, на́чисто, по́просто, по́різно*; але: *надо́вго, допі́зна, досі́та, поти́ху, заві́дна*.

У прислівниках, утворених під іменників, наголос переважно зберігається той самий: *ва́лом, га́музом, ра́зом, ча́сом, догори́, додо́му, дотла́, зіспо́ду, наве́рх, наверху́, навкрузи́, нагори́, наго́лову, спозара́нку, щовече́ра, щора́зу і т. і.*

Але в частині прислівників, утворених злиттям прийменника з іменником, наголос пересувається на перший склад: *бе́звісти, зо́кола, зо́палу, на́взнак, на́віч, на́вхрест, на́двечір, о́бік, о́біч, о́пліч, о́сторонь, по́біч, по́руч, по́тайки, по́ночі, по́шепки*.

У прислівниках, утворених від числівників, наголос зберігається той самий: *заодно́, удво́х, учотирьо́х, учётверо, удёсятеро, нап'я́теро, нашёстеро*; тільки два прислівники мають подвійний наголос: *надво́є і на́троє*.

Від наголосу залежить значення прислівників із часткою *ні*:

а) якщо наголос падає на частку **ні-**, то ця частка набуває значення «немає»: *ніде* «немає де», *ніколи* «немає коли», *ніяк* «немає як», *нізвідки* «немає звідки»; такий прислівник (разом із неозначеною формою дієслова) виступає присудком у безособовому реченні: *Старенька Миша горювала: їй ніде, бідній, було жити* (Л. Глібов);

б) якщо частка **ні-** не наголошена, то прислівник просто заперечує щось: *ніде, ніколи, ніяк, нізвідки*; такий прислівник виступає обставиною в реченні: *Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Т. Шевченко).

У системі частин мови традиційно виділяють клас повнозначних, або самостійних, і клас неповнозначних частин мови, або службових слів.

Службові слова розуміють як незмінні, що об'єднуються в підкласи за певною граматичною ознакою. Здебільшого виокремлюють такі службові частини мови, як прийменник, сполучник і частки.

2 Загальна характеристика службових частин мови, основні функції, класифікації, особливості правопису

Прийменник – службова незмінна частина мови, яка уточнює граматичне значення іменника й виражає зв'язки між словами у реченні. Виражаючи смислові відношення між словами не самостійно, а спільно з відмінковими закінченнями іменника або займенника, прийменник утворює прийменниково-відмінкову конструкцію: *у залежності від, у відповідності до, занепокоєні з приводу дій*.

В українській мові використовується близько сотні прийменників.

За походженням прийменники поділяють на *первинні*, або *непохідні*, та *вторинні*, або *похідні*. До первинних зараховують найдавніші щодо виникнення прийменники, які тепер дериваційно не пов'язані з іншими словами. Вторинними вважають прийменники, що походять із відповідних форм слів повнозначних частин мови, передусім прислівників, іменників та дієприслівників. Проте поділ прийменників на первинні й вторинні лише за одним критерієм – відсутністю/наявністю в них співвідносних повнозначних лексичних одиниць – ускладнений тим, що в деяких із них, зокрема таких як *крім, крізь, ради, завдяки* та ін., відчуються семантичні залишки слова, але в сучасній українській мові зникли слова, від яких вони утворилися, унаслідок чого похідні одиниці сприймаються як непохідні. Тому, крім цього основного критерію, потрібно урахувати й інші, за якими первинні прийменники відрізняються від вторинних, зокрема: 1) односкладовість, одноморфемність, корелятивність із префіксами, пор.: *за, до, на, над, по, під, при* та ін.; двоскладовість деяких із них зумовлена фонетичними причинами, пор. *над будинком* і *наді мною, під будинком* і *піді мною*; 2) широка полісемія; 3) більша відповідність в окремих позиціях значень прийменника й відмінка тощо.

Група первинних прийменників налічує близько 80 одиниць, її ядро становлять діяхронно первинні прийменники, які тепер не співвідносяться ні семантично, ні формально з будь-якою частиною мови: **без, біля, в (у), від (од), для, до, з, за, крізь, крім, між (межи), на, над, о (об), по, при, про, ради, серед, через**, а також **повз, проз**, утворені внаслідок зрощення прийменників **по, про** із застарілим прийменником **уз (вз)**, напр.: *Удень і вночі, в будень і свята, спекотливу днину чи сльоту – від зорі до зорі несе в полі свою трудову вахту господар землі (В. Скуратівський); Весело глянути на ці степи запорозької України; усе очі до тебе пригортають, а серце мліє, смутні думки летять у невідомий край, а за ними рветься і душа... (О. Стороженко); Один-однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер вдалині і, крім нього, ніде ні паруса, ні катерка (О. Гончар); Твої очі – сині хмари, крізь які у день похмурий пробиває-ть ся проміння твого серця золотого (О. Олесь).*

До групи первинних прийменників належать і ті, що утворилися поєднанням двох або трьох первинних, але нерозкладні в граматичній системі української мови без втрати їхньої семантико-граматичної функції: **задля, заради, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-під, з-поза, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-попід, з-посеред, з-проміж, поза, поміж (помежи), понад, попід, посеред, проміж**; а також **щодо**, утворений злиттям займенника **що** з прийменником **до**, напр.: *Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова (І. Вихованець); Молодий ранок вихоплювався з-поза виднокруга і легенько здирав із небосклону темну опону ночі (Б. Лепкий); Проходячи мимо горобини, що стояла поміж вільх і беріз, у захистку їхнього рясного віття, не можна було втриматись від того, щоб не поглянути на її радісну поставу... (Є. Гуцало); Іноді в 'ється дорога понад самим Дніпром, і тоді зачудоване око далеко сягає по блакитнім просторі діда-Славути... (М. Коцюбинський).*

Вторинні прийменники кількісно переважають первинні. Вони активно поповнюються новотворами. Залежно від типу співвідносних лексичних одиниць вторинні прийменники поділяємо на п'ять груп:

1) прийменники, співвідносні з морфологізованими прислівниками: **близько, вглиб (углиб), вдовж (удовж:), вище, віддалік (оддалік), відносно, вповдовж (уповдовж), впоперек (упоперек), впродовж (упродовж), всередині (усередині), вслід (услід), всупереч (усупереч), довкола (довкіл), довкруг (довкруги), збоку, зверху, ззаду, зсередини, ліворуч, мимо, навздогін (наздогін), навколо (навкіл), навкруг (навкруги), навперейми, навпроти, навстріч, назад, назустріч, наперед, напередодні, наперекір, наприкінці, напроти, недалеко, неподалік, нижче, обабіч, обіруч, обік, обіч, округ (округи), опісля, опріч, осторонь, пізніше (пізніш), після, поблизу, поверх, повздовж, подовж, позад, позаду, поздовж, поодаль, попереду, поперек, поруч, поряд, посередині, праворуч, проти, раніше (раніш), спереду, супроти та ін.,** напр.: *Забіліли сніги навколо Києва, загуляли хуртовини (О. Довженко); Наприкінці концерту виступив Лисенків хор і пішли українські народні пісні (І. Нечуй-Левицький);*

2) прийменники, співвідносні з адвербіалізованими безприйменниковими відмінковими формами іменників: **кінець, коштом,**

край, круг, кругом; протягом, шляхом, напр.: *Сидить батько кінець стола, на руки схилився (Т. Шевченко); Отак живе собі село мало не споконвіку, притулившись десь попід горою край тихої затоки, працює, плодиться, кохає, оре, сіє, годує хлібом світ, співає, сміється, плаче, помирає – тихо, немовби в озері (О. Довженко); Кругом ставка... біліє смуга з вишневих та черешневих садків (І. Нечуй-Левицький);*

3) прийменники, співвідносні з адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами (аналітичними прислівниками): **в ім'я, за винятком, за допомогою, за посередництвом, за рахунок, з боку, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, на користь, на підставі, на предмет, на противагу, на честь, на чолі, під проводом, під час, у бік, у дусі, у напрямі, у напрямку, у період, у плані, у справах, у справі, через посередництво та ін.**, напр.: *Хай важка дорога, Хай похмурі днини, – Все зроби, що можна, На користь країни (П. Грабовський); На чолі всього запорізького війська був гетьман (І. Крип'якевич);*

4) прийменники, співвідносні з дієприслівниками: **зважаючи на, незважаючи на і под.**, напр.: *У мене... є пропозиція зробити перерву. Зважаючи на деякі обставини (А. Головка);*

5) прийменники, утворені з морфологізованих або аналітичних, прислівників і первинних прийменників: **близько від, відповідно до, далеко від, залежно від, збоку від, ліворуч від, на відміну від, недалеко від, незалежно від, неподалік від, обіруч від, віддалік (оддалік) від, осторонь від, подібно до, порівняно з, починаючи від, починаючи з, праворуч від, стосовно до, у напрямі до, у напрямку до, вслід за, згідно з, навздогін за, врівні з, нарівні з, на чолі з, одночасно з, паралельно з, побіч з, поруч з, поряд з, разом з, слідом за, у зв'язку з, з огляду на, у відповідь на та ін.**

За морфологічною будовою виділяють: **прості (від, за, на, про), складні (з-за, з-над, з-поміж, поміж, заради) та складені прийменники (у галузі, за допомогою, незважаючи на, у зв'язку з, з метою, під час, відповідно до).**

Прийменник як службова частина мови відіграє важливу організуючу роль в усному і писемному діловому, професійному мовленні для вираження найрізноманітніших нюансів думки, розвитку мислення; набуває специфічного значення саме в текстах ділових паперів, надаючи їм офіційного, неемоційного забарвлення.

Сучасна українська мова має розгалужену систему прийменникових синтаксичних конструкцій зі значенням різних відношень, а саме:

– **просторових** – **в(у), на, з, від, над, перед, вздовж, при, до, край, біля, поза, крізь, навпроти, побіля: при фірмі, на заводі, зі станції, через місто, навпроти підсудного;**

– **часових** – **як, в міру того як, як тільки, протягом, через, об, о, під час, після, над: після перебудови, о восьмій годині, через день, під час перевірки, у зазначений термін;**

– **причинових** – **від, через, з, за, у зв'язку з, з нагоди, завдяки, всупереч, внаслідок: унаслідок пожежі, через хворобу, усупереч наказу, за умови, у зв'язку з відпусткою;**

– *мети* – для, з метою, про, заради, щодо, задля, щоб, для того щоб, з тим щоб: задля успіху, заради спільної мети, для звіту, для збуту, щодо покращання, на випадок;

– *допустові* – **всупереч, незважаючи на, попри: усупереч правилам, незважаючи на попередження, попри зауваження.**

Більшість прийменників уживається з певним відмінком. Так, український прийменник **на** виступає лише при знахідному й місцевому відмінках (*на стіл, на столі*), прийменник **до** – тільки з родовим відмінком (*до моря, до тебе*); форма орудного відмінка може виступати з прийменниками **над, під, понад, попід, за, з** і не поєднується з прийменниками **в, від, без, при** та ін.

Здебільшого вибір прийменника визначається мовною традицією, наприклад: *їхати у Крим – їхати на Кавказ; відпочивати у санаторії – відпочивати на туристичній базі*. Прийменник **завдяки** вживається з давальним відмінком: *завдяки ректору, завдяки зусиллям колективу*. Коли йдеться про причину, що призводить до негативного, уживається прийменник **через**: *через хворобу, через різні обставини, через неврожай*.

Прийменник **усупереч** уживається лише з давальним відмінком: *усупереч розпорядженню, усупереч вимогам, усупереч прогнозам, усупереч старанням*. Уживання з родовим відмінком – ненормативне.

Прийменники **з, до, після** вживаються з родовим відмінком: *з ініціативи, підготуватися до іспиту, прагнути до покращення результатів, після проведення*. Прийменники **згідно з, за** вимагають орудного відмінка: *працювати за сумісництвом, виконувати за розпорядженням, згідно з законом*. Досить часто у мовленні трапляються неправильні прийменникові конструкції, як-от: *вітер п'ять метрів на* (треба *за*) *секунду, враження про* (треба *від вистави*) *виставу, застерігати про* (треба *від небезпеки*) *небезпеку*.

Уживаючи прийменники, важливо вказувати їхню стилістичну характеристику. Так, прийменники **внаслідок, у зв'язку з, згідно з, відповідно до, у справі, у питанні, по лінії**, властиві діловому мовленню. Прийменники **проміж, побіч, насупроти, попри** функціонують у розмовному мовленні. Поширеною помилкою є вживання прийменникових конструкцій замість безприйменникових і навпаки: *оплатити за проїзд* (замість *оплатити проїзд*), *не поступатися за красою* (замість *не поступатися красою*), *зрікатися від ідеалів* (замість *зрікатися ідеалів*), *відступатися ідеалів* (замість *відступатися від ідеалів*), *приурочувати відкриттю* (замість *приурочувати до відкриття*) тощо.

Іноді в прийменникових конструкціях іменник ставиться у неправильному відмінку. Найчастіше порушується характер керування при прийменниках, що вимагають давального відмінка: *всупереч проблем* (замість *всупереч проблемам*), *завдяки опитування* (замість *завдяки опитуванню*), *всупереч рішень* (замість *всупереч рішенням*), *згідно плану* (замість *згідно з планом*), *відповідно з інструкцією* (замість *відповідно до інструкції*). Треба пам'ятати, що місцевий відмінок ніколи не вживається без прийменника: *стоїть при дорозі, піднімається по драбині, встає о шостій годині*.

Недоліком є нагромадження у вузькому контексті однакових прийменників, як-от: *На наступному тижні на честь свята на сценах театрів, на відкритих майданчиках, на Центральному стадіоні відбудуться найрізноманітніші заходи, на які ми запрошуємо киян і гостей столиці.*

Пропуск прийменника може спричинити двозначність тексту: *лист організації – від організації, чи до організації?*

В усному діловому мовленні є тенденція скорочувати деякі прийменникові словосполучення: замість *на засіданні бюро, на зборах правління* та ін. замінюються *на бюро, на правлінні*. Використання останніх у мові документів небажане і недоречне.

У діловому стилі української мови є група словосполучень дієслівного типу, де заміна прийменників неможлива: **витрати на, відрахування на, винагорода за, покладатися на, у відповідності з, відповідно до, у зв'язку з, згідно з, на додаток до, залежно від, виходячи з, у відповідь на, винагорода за.**

Як засіб створення милозвучності використовується в українській мові чергування прийменників **у – в, з – із – зі (зо).**

Прийменник **у і в** уживається у таких випадках:

- між приголосними вживається **у**, між голосними – **в**: *Справу передали в арбітражний суд; Сплатив податок у розмірі 1000 грн.*

- на початку речення або після паузи **у** вживається перед приголосним, **в** перед голосними: *У законодавстві відбулись значні зміни; В оголошенні зазначено...; В акт записали...;* після приголосного перед голосним переважно вживається **в**: *Як результат, в обласному суді...; Зустріч в аудиторії;*

- після голосного перед приголосним уживається **в**: *зафіксовано в документі, зазначено в контракті;*

- перед літерами **в, ф**, а також буквосполученнями **тв, хв, льв, зв, св, цв** уживається прийменник **у**: *у зв'язку, у відповідності, у тваринництві, у Львові;*

- перед числовим показником вживається **у**: *У 2000 році....*

Прийменники **з, із, зі (зо)** уживаються:

- прийменник **з** уживається на початку речення, після паузи, перед голосним незалежно від сполучення приголосних: *З наступного року...; міністр з економічних питань; з врожаєм; згідно з інструкцією;*

- прийменник **із** уживається переважно між свистячими й шиплячими звуками (**з, с, ц, ч, ш, щ**), а також між групами приголосних (після або перед ними): *Лист із прокуратури; Вийшов із скрутного становища;*

- прийменник **зі** вживається перед сполученням приголосних, найчастіше перед словами на **з, с, ш, щ**: *Розмова зі звичайної робилась політичною; Продаж товарів зі знижкою; Переказати гроші зі свого рахунку; Робота зі злочинцями.*

Прийменник **зо** вживається:

- завжди при числівниках **два, три**, та займенником **мною**: *Позичив зо три сотні; Вирішив зо мною укласти угоду* (можлива також форма **зі**).

Прийменникові конструкції російської мови та їх українські відповідники. Для українського ділового мовлення важливим є правильне вживання прийменників, особливо тоді, коли йдеться про переклад із російської мови на українську. Найчастіше трапляються помилки в перекладах із російської мови конструкцій з прийменником **по**. В окремих значеннях цей прийменник має в українській мові різні відповідники і може перекладатись цілим рядом прийменникових або безприйменникових конструкцій:

1) **по – за:** *по приказу – за наказом, по собственному желанию – за власним бажанням, по схеме – за схемою, по указанию – за вказівкою;*

2) **по – з:** *по случаю – з нагоди, по уважительной причине – з поважної причини, исследования по маркетингу – дослідження з маркетингу, лекции по праву – лекції з права;*

3) **по – на:** *по заказу – на замовлення, по требованию – на вимогу, по просьбе – на прохання, по предложению – на пропозицію;*

4) **по – у(в):** *инспекция по делам несовершеннолетних – інспекція у справах неповнолітніх, прийти по делу – прийти у справі, по выходным – у вихідні, по наследству – у спадок;*

5) **по – для** (значення мети): *меры по улучшению условий труда – заходи для поліпшення умов праці; курсы по изучению английского языка – курси для вивчення англійської мови, комиссия по расследованию – комісія для розслідування, секция по изучению – секція для вивчення;*

6) **по – після** (значення часу): *по прибытии – після прибуття (також по прибутті), по получении – після отримання (по отриманні), по истечении срока – після закінчення строку (по закінченні);*

7) **по – з (із, зі):** *по вине – із вини, конспект по математике – конспект з математики, по собственной воле – із власної волі, комиссия по спорту – комісія зі спорту;*

8) **по – через:** *по ошибке – через помилку (помилково), по техническим причинам – через технічні причини, по болезни – через хворобу;*

9) **по – щодо:** *инструкция по использованию – інструкція щодо використання, предложения по улучшению – пропозиції щодо поліпшення;*

10) **по – від:** *действовать по обстоятельствам – діяти залежно від обставин;*

11) **по – під:** *задание не по силам – завдання не під силу;*

12) **по – безприйменникова конструкція:** *по телефону – телефоном (по телефону), младший по званию – молодший званням, посылать по почте – полати поштою (по пошті);*

13) **по – по:** *по 5 литров – по 5 літрів, дежурный по району – черговий по району, по возможности – по можливості, трансляция по телевидению – трансляція по телебаченню, коллеги по работе – колеги по роботі, приказ по институту – наказ по інституту.*

Прийменник **по** в українській мові може поєднуватись з іменниками (*по батькові, по суті*), прикметниками (*по-господарськи, по-українськи*), займенниками (*по-нашому, по-своєму*), числівниками (*по троє, по-перше*).

В українській мові прийменник **по** вимагає після себе залежно від вислову або **знахідного**, або **місцевого** відмінка для позначення **простору** (*по обидва боки, йти по слідах*), **часу** (*по обіді*), **кількості** (*по 15 осіб, по 1 чайній ложці*), **мети** (*ходити по продукти, йти по лікаря*), **об'єкта** (*наказ по інституту, друзі по навчанню, родичі по чоловікові, сльози по щоках, судити по собі*), **причини** (*по змозі*).

Зауважмо, що в словосполученнях, де можливі кілька варіантів поєднання, треба надавати перевагу безприйменниковим. Наприклад: *вулицею* та *по вулиці*, доцільніше *вулицею*; *сходами* та *по сходах*, краще *сходами*; *їхати у трамваї*, *їхати трамваєм*, краще *трамваєм*.

Але конструкції з прийменником **по** вживають часто в значеннях і відмінках, що суперечать нормативній українській літературній мові і є характерними для суржикового мовлення. Такі помилки найчастіше трапляються у конструкціях:

1) на позначення сфери діяльності, призначення, у відповідних назвах комісій, комітетів, установ, інститутів, конференцій тощо. Тут слід уживати прийменники **з**, **для**, **у**, а не **по** (*директор з матеріально-технічного постачання й транспорту, спеціаліст з обліку й аудиту, комітет з питань технічного регулювання та споживчої політики, комітет з питань регуляторної політики та підприємництва, комісія з регулювання ринків фінансових послуг, державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, комісія для врегулювання надзвичайних ситуацій, комісія для вивчення стану справ, комісія у справах молоді, комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, комітет у справах роззброєння*) або безприйменникові словосполучки (*комітет захисту прав споживачів, начальник відділу обслуговування, начальник відділу збуту, курси підвищення кваліфікації, відділ примусового збуту*);

2) на поєднання прийменника **по** з іменниками в давальному відмінку замість виправданого в цій конструкції використання в місцевому: треба *шукати по книжках* (а не *по книжкам*), *визначати по рядках* (а не *по рядкам*), *рахувати по копійках* (а не *по копійкам*);

3) з використанням прийменникової словосполучки на місці конструкції з іменником в орудному відмінку для позначення напрямку руху (перевагу варто віддавати саме таким конструкціям): *йти парком* (*вулицею, сходами*), *подорожувати морем* (*Європою, львівськими вулицями*). У разі вживання прийменника **по** з дієсловами руху таке словосполучення вказує на рух у різні напрями: *по саду гуляла, квіти збирала; іти парком* (через парк) – *гуляти по парку*;

4) із «**заканням**» (механічною заміною прийменника **по** на **за**). У багатьох випадках доречно використовувати безприйменникові або інші властиві для української мови прийменникові конструкції: краще *вирізнятися ступенем освіченості* (а не *за ступенем*), *упізнати по почерку* (а не *за почерком*), *судити з публікацій* (а не *за публікаціями*);

5) із суржиковими словосполученнями з **по**, що збіднюють чи деформують семантичне навантаження конструкцій з іншими прийменниками:

треба мешкати за адресою, надсилати на таку адресу, попередити телефоном, зателефонувати на домашній номер (а не мешкати і надсилати по адресу, попередити і задзвонити по телефону, по домашньому номеру), вхід за квитками, запрошеннями, посвідченнями (а не вхід по квитках, запрошеннях, посвідченнях).

Труднощі можуть виникнути при перекладі конструкцій і з іншими прийменниками. Наприклад, російське словосполучення з прийменником **в** українською мовою перекладаються за допомогою прийменників **на, до, з, за, про, при, як, о** та ін. або ж безприйменниковими конструкціями: *в заштиту* – *на захист*, *в знак уваження* – *на знак поваги*, *в рассрочку* – *на виплат*, *поставить в известность* – *довести до відома*, *вошли в состав* – *увійшли до складу*, *в пяти шагах* – *за п'ять кроків*, *в порядке исключения* – *як виняток*, *в семь часов* – *о сьомій годині*, *в сущности* – *по суті*, *в трех километрах* – *за три кілометри*, *скажут в двух словах* – *сказати двома словами*, *в случае неуплаты* – *при несплаті*, *в течение выборов* – *упродовж виборів*, *в полной мере* – *цілком*, *у власти* – *при владі*, *у входа* – *біля входу*.

Порушення синтаксичної норми також виникає через невмотивоване вживання прийменника **при**, який часто вживається за російським зразком. В українській мові він може мати такі відповідники: **у** (*у нещасті*), **коли** (*коли взяли*), **під час** (*під час польоту*), **за** (*за обставин*). Прийменник **за** з іменником у родовому відмінку дуже поширений в українській мові, визначає час, що на нього припадає дія. У російській мові цим зворотам здебільшого відповідають конструкції: *во время, при...* тощо. Під їх впливом в українській мові вживаються словосполучення типу *при демократії, при Кравчуку*. Значно ширший обсяг прийменника **при** в російській мові спричиняє автоматичне помилкове перенесення його до подібних українських конструкцій. Цього не слід робити, оскільки в українській мові є різноманітні можливості, не змінюючи значення, передати зміст за допомогою інших прийменників, словосполучень, дієприслівникового звороту чи шляхом розгорнутих конструкцій, наприклад: *при исполнении служебных обязанностей* – *під час виконання службових обов'язків*, *при жизни* – *за життя*, *при этих условиях* – *за цих умов*, *при вашей помощи* – *за вашою допомогою або з вашою допомогою*, *завдяки вашей помощи*, *при анализе событий* – *аналізуючи події*, *при обработке данных* – *коли опрацьовувалися дані*, *при опасности* – *у разі небезпеки*, *при наличии* – *за наявності*.

Лише з прийменником **при** можливі конструкції:

а) на передавання значення приналежності, певних стосунків до **кого-небудь, чого-небудь**: *при університеті функціонує рада; працює при адміністрації Президента України*;

б) на зазначення чого-небудь у будь-кого, будь-чого або присутність когось будь-де: *був при повній свідомості; всі залишилися при своїх поглядах*;

в) на вказування певних обставин або супутніх умов, за яких щось відбувається: *при нульовій температурі; при раптовій появі болю; при швидкості 20 км/год.*

Український прийменник **для** доцільно використовувати у конструкціях, що вказують на:

а) призначення предмета, суб'єкта тощо: *корисно для здоров'я, все для праці, кошти для придбання підручників*;

б) призначення дії, спричинення іншої дії або досягнення іншої мети: *переобладнання для створення належних умов, діяльність для забезпечення прибутку*;

в) варто вживати прийменники *для, до, на*, коли йдеться про:

– об'єкти, призначені бути складниками інших об'єктів: *мишка для(до) комп'ютера, мотор для (до) автомобіля*;

– ємності, посуд, меблі, призначені містити інші об'єкти: *кошик для брудного одягу (кошик на брудний одяг), пакет для хліба (пакет на хліб)*;

– матеріали, призначені для чогось: *тканина для (на) пальто*.

Правопис прийменників

1. **Разом** пишуться:

а) Складні прийменники, утворені сполученням одного або двох (іноді трьох) прийменників із будь-якою частиною мови: **внаслідок (унаслідок), впродовж (упродовж), замість, навколо, напередодні, наприкінці, щодо**.

б) Складні прийменники, утворені з двох простих прийменників: **задля, заради, навпроти, окрім, поза, поміж, понад, поперед, посеред, проміж**.

2. **Через дефіс** пишуться складні прийменники з початковими **з-, із-**: **з-за, (із-за), з-над, з-перед, з-під (із-під), з-поза, з-поміж, з-понад, з-посеред, з-попід, з-проміж**.

3. **Окремо** пишуться прийменникові сполуки **у(в) разі, під кінець, під час, що ж до**.

Сполучник як частина мови

Сполучник – це службова частина мови, що поєднує члени речення й частини складного речення.

За походженням сполучники поділяють на **непохідні** (первинні) і **похідні** (вторинні). До **непохідних** належать ті, які в сучасній українській мові не співвідносяться з ін. словами і в генетичному плані не членуються на морфеми, напр.: *і (й), та, а, бо*. **Похідні** сполучники утворилися від інших частин мови, здебільшого поєднанням займенників і прислівників із прийменниками та частками, пор.: *проте — про (прийменник) + те (займенник), щоб — що (займенник) + б (частка), якби — як (прислівник) + би (частка)*.

За будовою сполучники поділяються на три групи: **прості** (*і, ні, але, бо, та*), **складні** (*проте, щоб, якби, якщо, якже*), **складені** (*тому що, через те що, внаслідок того що*).

За значенням сполучники поділяються на **сурядні й підрядні**:

а) **сурядні** – поєднують рівноправні члени речення або частини складного речення. Вони поділяються на **єднальні** (*і, й, також, ні...ні, не тільки..., а й*), **протиставні** (*але, а, зате, проте, однак*), **розділові** (*або, чи, або...або, чи...чи, то...то*).

б) **підрядні** – сполучають підрядну частину речення з головною. Поділяються на **порівняльні, часові, причинові, мети, умовні, допустові**,

наслідкові: як, немовби, ніби; бо, тому що; після того як, як тільки; щоб, для того щоб; якщо, якби; незважаючи на те що, нехай; так що.

Стилістичне забарвлення сполучників визначає сферу їх функціонування. Більшість із них належить до стилістично нейтральних, наприклад: *і, або, якщо, проте, поки, для того щоб* та ін. Переважно в офіційно-діловому мовленні вживаються сполучники: *внаслідок того що, завдяки тому що, зважаючи на те що, з того часу як*. Розмовне забарвлення властиве сполучникам: *аби, а що, одначе, отож, буцімто, себто, покіль* та ін. Як засіб стилізації використовуються у художніх творах застарілі сполучники: *заки (поки), коби (якби), позаяк (бо)* та ін. Для уникнення повторів та для урізноманітнення мовлення вживаються синонімічні сполучники, наприклад: *і, та; але, та, проте, однак; бо, тому що, через те що, оскільки, у зв'язку з тим що, поки, доки; зважаючи на те що, з огляду на те що; щоб, для того щоб, з тим щоб* та ін.

Можливість заміни одного сполучника іншим є одним із шляхів удосконалення форми вислову.

Частина парних сполучників (*не тільки ...але (а) й, не лише...а й*) повинні стояти безпосередньо перед однорідними членами речення, наприклад: *Ми маємо претензії не стільки до працівників цеху, скільки до його керівництва. Людину можна образити не тільки словом, але й дією.*

У реченнях *«Збори не відбулися, так як прийшло мало людей», «Ми не прийшли вчасно, так як ішов дощ»* ненормативним є сполучник *так як* (треба: *тому що, бо* та ін). Уживання *так як* можливе хіба що тоді, коли *так* залишається в головній частині, а *як* починає підрядну, найчастіше порівняльну: *Усміхався так, як його мати; Говорив так, як ніколи досі.*

Як засіб створення милозвучності використовується чергування сполучників *і – й – та*.

І вживається:

а) перед йотованими (*й, є, ї, ю, я*): *Розвиток банку і його стабільність залежить від...;*

б) на початку речення перед приголосним: *І комісія почала готуватися до роботи;*

в) між приголосними, після паузи перед приголосними: *Рівновага між попитом і пропозицією;*

г) при зіставленні понять: *війна і мир; добро і зло; доходи і витрати; спад і піднесення.*

Й вживається:

а) між голосними: *Всі службові й особисті документи було переглянуто;*

б) після голосного перед приголосним: *Укладання й пролонгування контрактів було призупинено.*

Та вживається:

а) якщо в реченні вже є *і* або *й*: *Кафедра теорії та історії держави і права виконала навантаження; Під час обшуку були вилучені гроші та цінності.*

б) для поєднання близькоспоріднених понять, явищ, станів: *Фінанси та кредит; робота з газетами та журналами.*

Сполучники повторюються між однорідними членами речення тоді, коли треба підкреслити вагомість кожного з перерахованих слів: *Вже в перші години роботи комісії були залучені і правоохоронні органи, і працівники прокуратури, і співробітники СБУ.*

Правопис сполучників

1. **Разом** пишуться складні сполучники, які становлять тісне поєднання повнозначних слів із частками або прийменниками: *адже, аніж, втім, зате, мовби, начеб, начебто, немов, немовби, немовбито, неначе, неначебто, ніби, нібито, ніж, отже, отож, притім, притому, причому, проте, себто, тобто, цебто, щоб, якби, якщо, а також слова абощо, тощо.*

Сполучники *проте, зате, притому, тож, теж, щоб, якби, якже*, які пишуться разом, слід відрізнити від однозвучного поєднання повнозначного слова (займенника чи прислівника) з прийменником або часткою. Сполучник як службове слово поєднує члени речення або окремі речення. Однозвучні сполучення слів виступають членами речення, до них можна поставити питання. Наприклад: *Щоб зекономити час, користуйтеся послугами Аерофлоту;* але: *Слідчі шукали за що б зачепитися.* *Якби тут був мій товариш!;* але: *Як би краще виконати завдання! Хоч не застав Івана дома, зате пройшовся;* але: *За те завдання його похвалили.*

2. **Окремо** пишуться:

а) сполучники з частками **б, би, ж, же:** *або ж, адже ж, але ж, а як же, бо ж, коли б, коли б то, отже ж, хоча б, хоч би.*

б) складені сполучники: *дарма що, для того щоб, замість того щоб, з тим щоб, з того часу як, після того як, при цьому, та й, так що, тому що й подібні.*

3. **Через дефіс** пишуться сполучники *отож-то, тим-то, тільки-но, тому-то.*

Частка як частина мови. Класифікація часток. Правопис часток

Часткою називається неповнозначна незмінна частина мови, яка надає окремим словам чи реченням додаткових змістових, емоційно-експресивних і модальних відтінків або бере участь у творенні морфологічних форм і нових слів.

На відміну від сполучників і прийменників, частки не служать засобом вираження синтаксичних відношень. За синтаксичними можливостями частки поділяються на ті, що мають вільне, відносно вільне та фіксоване місце в реченні (препозиція, постпозиція щодо слова, до якого відносяться).

За особливостями функціонування частки поділяються на два типи – **фразові та слово- і формотворчі.**

Фразові частки оформлюють певний тип речення, виражають ставлення мовця до змісту всього речення або виділяють один із компонентів речення. Усі фразові частки за функціонально-семантичними особливостями поділяються на такі групи:

- 1) частки, що виражають різні змістові відтінки значення слів, словосполучень або речень;
- 2) частки, що виражають модальні і модально-вольові відтінки значень;
- 3) емоційно-експресивні частки, що виражають емоційну оцінку висловлення, та експресивно-підсилювальні частки, які підсилюють виразність мовлення.

Частки, що виражають різні змістові відтінки значення слів, словосполучень або речень

До цієї групи часток належать:

а) **вказівні** частки: *ось, он, онде, ген, це, оце, то, от, ото*;

б) **означальні** частки: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно*. Деякі з цих часток можуть виступати в ролі прислівника, вони можуть належати до всіх повнозначних частин мови. Означальні частки вказують на кількісну неповноту, приблизність, уточнюють зміст слова, до якого відносяться («*Сиділи ми в садку, там саме зацвітало І сипався з каштанів білий цвіт*» (Леся Українка));

в) **видільні** частки: *навіть, тільки, лише, лиш, лишень, хоч би, хоч, хоча б, аж, же (ж), таки, уже (вже), собі, бодай, все ж*. Видільні частки служать для логічного виділення в реченні слова, до якого вони відносяться («*Прийди хоч уві сні і нахились до мене*» (В. Сосюра)).

Частки, що виражають модальні і модально-вольові відтінки значень

До цієї групи часток належать:

а) **власне модальні** частки: *мовляв, мабуть, ніби, наврод, наврод чи, ледве чи, ба, ой, ну й*.

Власне модальні частки надають висловлюванню певного емоційно-оцінного забарвлення. Це може бути як сумнів у вірогідності повідомлення, так і впевненість у його правдивості, важливості тощо.

Як і модальні прислівники, частки цієї групи в реченні виступають синтаксично не зв'язано з іншими членами речення, однак, на відміну від прислівників, вони не можуть виступати у предикативній функції («*Наврод чи десь по інших країнах співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні*» (О. Довженко));

б) **стверджувальні** частки: *так, еге, еге ж, атож, аякже, авжеж*. Вони вказують на те, що сказане цілком відповідає дійсності або що мовець повністю згоден з повідомленням. З метою підсилення частка *так* може повторюватись. Інші частки трапляються переважно в розмовній мові і в мові художньої літератури («*По-твоєму, то всі б то люди готові поїсти одні других?*» – «*Атож! Авжеж готові!*» (І. Нечуй-Левицький).

Частка *да* не відповідає нормам сучасної української літературної мови. У діалектах української мови трапляються стверджувальні частки *айно, йо*;

в) **заперечні** частки: *не, ні, ані*.

Частка *не* вживається майже з усіма частинами мови. Залежно від місця в реченні вона може заперечувати як зміст висловлення повністю, так і якийсь із компонентів речення. Коли частка *не* вживається в реченні двічі – перед допоміжним дієсловом і перед інфінітивом у складеному присудку –

заперечення нейтралізується й речення набуває стверджувального змісту (*Він не міг не прийти*).

Коли в реченні з часткою *не* у присудку є заперечний займенник, заперечний зміст речення посилюється: (*«Тихо, любо жилося дитині, І ніщо не сушило серденька»* (Лєся Українка).

Частка *ні* вживається для підсилення заперечення, вираженого дієсловом-присудком з часткою *не* або словом *нема*.

Вона може підсилювати заперечення як одиничного додатка, так і кожного з кількох однорідних додатків. У цій функції частка *ні*, повторюючись, виступає одночасно в ролі підсилювального єднального сполучника (*«Нас не спинять ні холод, ні спека, ані куля, ні яд, ні багнет...»* (В. Сосюра).

Крім того, частка *ні* виступає еквівалентом речення при заперечній відповіді.

Частка *ані*, варіант частки *ні*, уживається для більш експресивного заперечення одиничного додатка або групи однорідних додатків (при повторенні) *«Так уже я звівся, що ані гніватись, ані жалкувати ні на кого не маю!»* (Марко Вовчок);

г) **питальні** частки: *чи, хіба, невже* та ін. Питальні частки служать допоміжним засобом для оформлення питальних речень. Вони можуть входити до складу питального речення або бути еквівалентом питального речення (*«Невже справжній смак свободи можна відчутти лише в обмеженнях її?»* (О. Гончар). Частки *хіба* і *невже* надають питальному реченню відтінку сумніву. У ролі еквівалентів питального речення можуть уживатися і стверджувальні частки з питальною інтонацією (*«До Марусі? Еге так? – сказала Христіна, подаючи руку Ломицькому» – «Еге! – обізвався Ломицький»* (І. Нечуй-Левицький).

Розмовні питальні частки *га, ну* можуть служити для перепитування або спонукати до продовження розмови, виражати недовіру до почутого тощо.

Емоційно-експресивні та експресивно-підсилювальні частки

Частки *як, який, що за, що то за* вживаються як допоміжний засіб для оформлення окличних речень, вони увиразнюють емоційну оцінку висловлення (*«Яке се щастя! Я можу зараз волю ту вволити, бо вілла та моя!»* (Лєся Українка).

Частки *просто, адже, адже ж, от уже, куди там, де там*, підсилюючи виразність мовлення, наближаються за значенням до видільних часток, але служать не для логічного, а для емоційного виділення слова чи словосполучення, до якого вони відносяться (*«Що вас єднає? Адже ви такі різні»* (Є. Гуцало).

Словотворчі та формотворчі частки. Словотворчі частки завжди виступають у сполученні з іншими словами. На відміну від словотворчих морфем, вони можуть змінювати місце в структурі слова й навіть відриватися від нього при відмінюванні. Словотворчу роль в українській мові відіграють частки *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -завгодно, -сь, аби-, де-, не-, ні-, -би, -б, -же, -ж*. З їхньою допомогою творяться неозначені і заперечні займенники,

прислівники, сполучники: *будь-який, хто-небудь, казна-де, якийсь, мовби, щоб, ніхто, немов, неначе*.

Формотворчі частки використовуються для творення різних граматичних форм:

- умовного способу – *би, б* («*Яка б розкішна в кралі не була коса, Зітне колись без жалю і її коса*» (Б. Кравців);

- наказового способу – *хай, нехай* («*Нехай мене оця сира земля поглине! Бодай я втопився в канаві, в оцім болоті! Ще не вірите?*» (І. Нечуй-Левицький);

- зворотної форми дієслова *-ся, -сь* (*збираю – збираюся (збираюсь)*);

- форми давноминулого часу – *був, була, було* («*Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року... Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України*» (Акт проголошення незалежності України); найвищого ступеня порівняння прикметників – *най-: найвідоміший*.

Для підсилення форм найвищого ступеня порівняння прикметників використовуються частки *що-, як-: найменший, щонайменший, якнайменший*.

Частки зі словами пишуться разом, окремо і через дефіс.

1. **Разом** пишуться:

- а) частки **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** у складі будь-якої частини мови (крім сполучників прислівникового типу): *абикולי, абищо, дехто, деякий, чимало, щодня, якнайшвидше, аніскільки* (але *аби до кого, де на якому*).

- б) частки **би (б), же (ж), то, що** у складі сполучників та сполучних слів пишуться разом: *якби, щоб, щодо, мовби, немовбито, авжеж, атож*.

- в) частка **сь (ся)** у зворотних дієсловах, у складі займенників, прислівників: *будується, якийсь, колись, щось*.

2. **Окремо** пишуться усі частки, які беруть участь у словотворенні або уточнюють зміст цілого речення. Серед них частки **би(б)** (*взяв би, прийшла б*); **же (ж)** (*Чому ж ти пропустив заняття?*); **то, це** (*що то за, що то, чи то*); частка **що** в складі сполучних слів *дарма що, тільки що, хіба що, що ж до*.

3. Через **дефіс** пишуться частки **бо, но, то, от, таки**, коли вони інтонаційно підкреслюють значення окремого слова: *тільки-но, так-от, як-от, якось-то, все-таки, іди-бо* (але: *чим би то, скільки ж то*). Частки **будь-, небудь-, казна-, хтозна-** у складі займенників та прислівників: *будь-коли, який-небудь, казна-чий, хтозна-куди*.

Правопис часток **не і ні**

Частка **не** пишеться **разом**:

1. Коли вона виступає в складі будь-якої частини мови в значенні префікса, тобто коли слово без цієї частини не вживається: *негода, нежить, незабаром, неволити, невдовзі*.

2. Коли вона є частиною префікса **недо-**, який означає неповну міру чогось: *недобачати, недоторканість, недолік, недозрілий*. Порівняй: *Він недочув*, але: *Він не дочув моїх слів*.

3. Коли вона з іменниками, прикметниками, займенниками та прислівниками означає одне поняття (можна підібрати антонім): *неабиякий, невміння, неправда, невдалий, немалий*.

Якщо поруч з прикметником є слова *далеко, зовсім, аж ніяк* або пояснювальне слово з часткою *ні*, то *не* пишеться окремо: *нездатний*, але *ні до чого не здатний; невеликий*, але *зовсім не великий*.

4. З дієприкметником, що не має при собі пояснювальних слів і стоїть перед іменником: *нез'ясовані питання*, але *питання не з'ясовані; неспростовні факти*, але *факти не спростовані*.

Частка **не** пишеться **окремо**:

1. Зі словами, з якими вона не становить одного поняття, а є лише запереченням (правопис можна пояснити тільки в реченні). Наприклад: *Ця річка не широка* (заперечення), але: *Ця неширока річка впадає в Дністер* (одне поняття).

2. З дієсловами, дієслівними формами, прикметниками, що виступають у функції присудків: *ця справа не складна*.

3. З числівниками, займенниками, присудковими словами, прийменниками і сполучниками: *не ти, не тобі, не так, не треба, не другий, не дуже, не зовсім, не по-нашому*.

Частка **ні** пишеться **разом**:

1. З займенниками: *ніхто, нічий*.

2. З прислівниками: *ніколи, ніскільки*.

Частка **ні** пишеться **окремо**:

1. У складі стійких словосполучень: *ні риба ні м'ясо, ні кроку далі, ні так ні сая*.

2. Якщо вона виступає у функції повторювального єднального сполучника: *ні спати, ні їсти; Дитина ще не вмів ні ходити, ні говорити*.

3. У непрямих відмінках займенників, де є прийменник: *ніщо - ні на що, ніхто - ні в кого, ні за що, ні до чого*.

Визначення особливого статусу вигуків серед інших частин мови. Розряди вигуків

Вигук – один із найкоротших способів для вираження реакції людини на різноманітні явища або події реального оточення, на розмову зі співбесідником. Цей спосіб настільки важливий, що він зумовив утворення своєрідної мовної групи слів.

Вигук – особлива незмінна частина мови, що служить для безпосереднього вияву почуттів, емоцій, різних волевиявлень людини, не називаючи їх. Вигуки, які супроводять речення, зберігають свою самостійність, відокремлюються помітною паузою й мають відносно закінчену окличну інтонацію. Від вставних слів вони відрізняються специфічним емоційним значенням. Вигук є основним носієм і виразником емоційності всього висловлення й приєднується до речення у повній відповідності з його загальним емоційним забарвленням.

Розрізняють вигуки **первинні** і **вторинні** (похідні). **Первинні**: *а! о! у! і! е! ай! ах! ох! на! ну! ого!* та ін. За незначними винятками, вони спільні для всіх

східнослов'янських мов. **Вторинні** походять від окремих повнозначних слів чи словосполучень, що втратили номінативну функцію й перетворилися на виразники різних почуттів: *Ось тобі й маєш! Геть! Годі! Цить!*

За своєю природою й функціями вигуки належать до усної мови. Уважають, що в давньоруській мові їх було більше, ніж засвідчено в пам'ятках.

Вторинні вигуки виникли в слов'янських мовах окремо в процесі розвитку кожної з них.

Основну групу становлять емоційні вигуки. Характерною властивістю їх є багата інтонація, яка й визначає зміст. Вигук, наприклад, може висловлювати різні реакції людини на навколишню дійсність: здогад, захоплення, здивування, докір, страх, біль, незадоволення, рішучість, погрозу, насмішку, зловтіху, гнів. Простежимо це на вигукові *Ох!:* захоплення (*«Ох, і машина! – захоплено вирвалося в Софії» (М. Стельмах)*); *«Так, пам'ятаю, того літа такі кавуни вродили, ох і кавуни... найменший – як підситок!» (Остан Вишня)*; співчуття (*«А шкода, ох, яка шкода» (Панас Мирний)*); докір (*«Ох, і в'їдливий ти, як оса!» (М. Стельмах)*); задоволення (*«Ох, і влетить сьогодні Січкареві» (М. Стельмах)*); досаду (*«Ох, і ловко ж ви мене підманули» (М. Стельмах)*) та ін.

До емоційних відносять словосполучення: *Ой лишенько! О Боже мій милий! Горенько моє!* Волевиявлення передається також спонукальними вигуками, до яких належать: *Гайда! Геть! Ну! Годі! Цить! Вйо!* ін. Такі вигуки граматично можуть підпорядковувати члени речення, а інтонаційно й за змістом приєднуватися до них, напр.: *«Привіт, молодий лейтенанте! – гукнув він на ходу. – Гайда по коні!» (О. Гончар).*

До вигуків належать і **звуконаслідувальні слова**. Вони позбавлені номінативної функції, не виражають й емоцій. Їх майже необмежена кількість, і функція в них відмінна від вигуків емоційних (напр.: *«Коли це гусак як закричить – ге-ге-ге-ге! – та по воді крилами ляп-ляп!» (Остан Вишня).*

Умовно називають вигуками й слова типу *Ляп! Клац! Бац! Хлоп!* Це дієслівні вигуки, які мають звуконаслідувальний характер. Проте серед них є дієслова, які не мають нічого спільного з наслідуванням звучання: *скік, хап, зирк* та ін. Вони утворюються від дієслів доконаного виду (*гульк, стриб, смик*) і, як правило, супроводжують розмовну мову й, відповідно, діалоги в художній літературі та публіцистиці. (*«Сидимо мовчки всі, коли у двері хтось – стук-стук» (Марко Вовчок)*; *«Тільки б Рекс голос подав – я одразу клубком вниз, шасть – і в очерети, а там хай шукають» (О. Гончар).*

Отже, вигуки (передусім емоційні), зберігаючи свою самостійність, функціонально зближуються зі вставними словами, але відрізняються від них значенням: вигуки є основними носіями емоційності всього висловлення. З більшою втратою самостійності емоційні та інші вигуки можуть тісніше пов'язуватися з реченням, входячи в нього нарівні з частками який, як, скільки, і, же або зливаючись інтонаційно із звертанням чи займенником. У таких випадках вигук можна розглядати як експресивну частку.

Контрольні запитання та завдання

1. З'ясуйте морфологічні ознаки та синтаксичну роль прислівника.
2. На які семантичні розряди поділяються прислівники?
3. Від яких за розрядом прислівників творяться ступені порівняння?
4. Назвіть основні типи адвербіалізації.
5. З'ясуйте основні способи творення прислівників у сучасній українській мові
6. Назвіть основні правила написання складних прислівників.
7. Дайте загальну характеристику службових частин мови, особливості правопису

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні

1. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.] ; за ред. С. О. Карамана. – Київ : Літера ЛТД, 2011. – 560 с.
2. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – Київ : Вища школа, 1997. – 493 с.
3. Сучасна українська літературна мова : підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. ; за ред. М. Я. Плющ. – Київ : Вища шк., 2005. – 430 с.
4. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посібник / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець – Київ : ВЦ «Академія», 2006. – 368 с.
5. Шкурятяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник / Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. – Київ : Літера, 2000. – 688 с.
6. Волкотруб Г. Й. Стилїстика ділової мови : навч. посібник / Волкотруб Г. Й. – Київ: МАУП, 2002. – 265 с.
7. Капелюшний А. О. Практична стилїстика української мови : навч. посібник / Капелюшний А. О. – Л. : ПАІС, 2007. – 224 с.
8. Сучасна українська мова. Морфологія : підручник / Л. А. Алексїєнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко ; за ред. А. К. Мойсїєнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Знання, 2013.
9. Михайлюк В. О. Українська мова професїйного спілкування : навч. посібник / В. О. Михайлюк – Київ : ВД «Професїонал», 2008.
10. Середницька А. Я. Українська мова за професїйним спрямуванням : навч. посібник / Середницька А. Я., Куньч З. Й. / за ред. канд. філол. наук Г. Л. Вознюка. – Київ : Знання, 2010. – 211 с.
11. Сучасна українська мова. Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Рїзун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. – Київ : Либїдь, 2008.

Додаткові

12. Гнатюк Л. П. Українська мова. Особливості практичного застосування / Гнатюк Л. П., Бас-Кононенко О. В. – Київ : Знання-Прес, 2006. — 259 с.
13. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсїєнко ; автор передмови С. Я. Єрмоленко. – Київ : Либїдь, 1996. – 288 с.
14. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови. Підручник / О. Д. Пономарів. – Київ : Либїдь, 1993.— 248 с.
15. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи : навч. посібник / Н. І. Тоцька. – Київ : Вища школа, 1995. – 151 с.

Навчальне видання

РЕЗВАН Оксана Олексіївна

ПРИХОДЬКО Альона Михайлівна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Частина 1

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

(для студентів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 035 – Філологія)

Відповідальний за випуск **РЕЗВАН** Оксана Олексіївна

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *Є. Г. Панова*

План 2021, 179 Л

Підп. до друку 23.09.2021. Формат 60 × 84/16.
Електронний документ. Ум. друк. арк. 10.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.

Електронна адреса: office@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017.